مەملىكەت بويىچە 100 نۇقتىلىق ژۇرنال
مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سېپىگە كىرگەن ژۇرنال
شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تورىدىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال

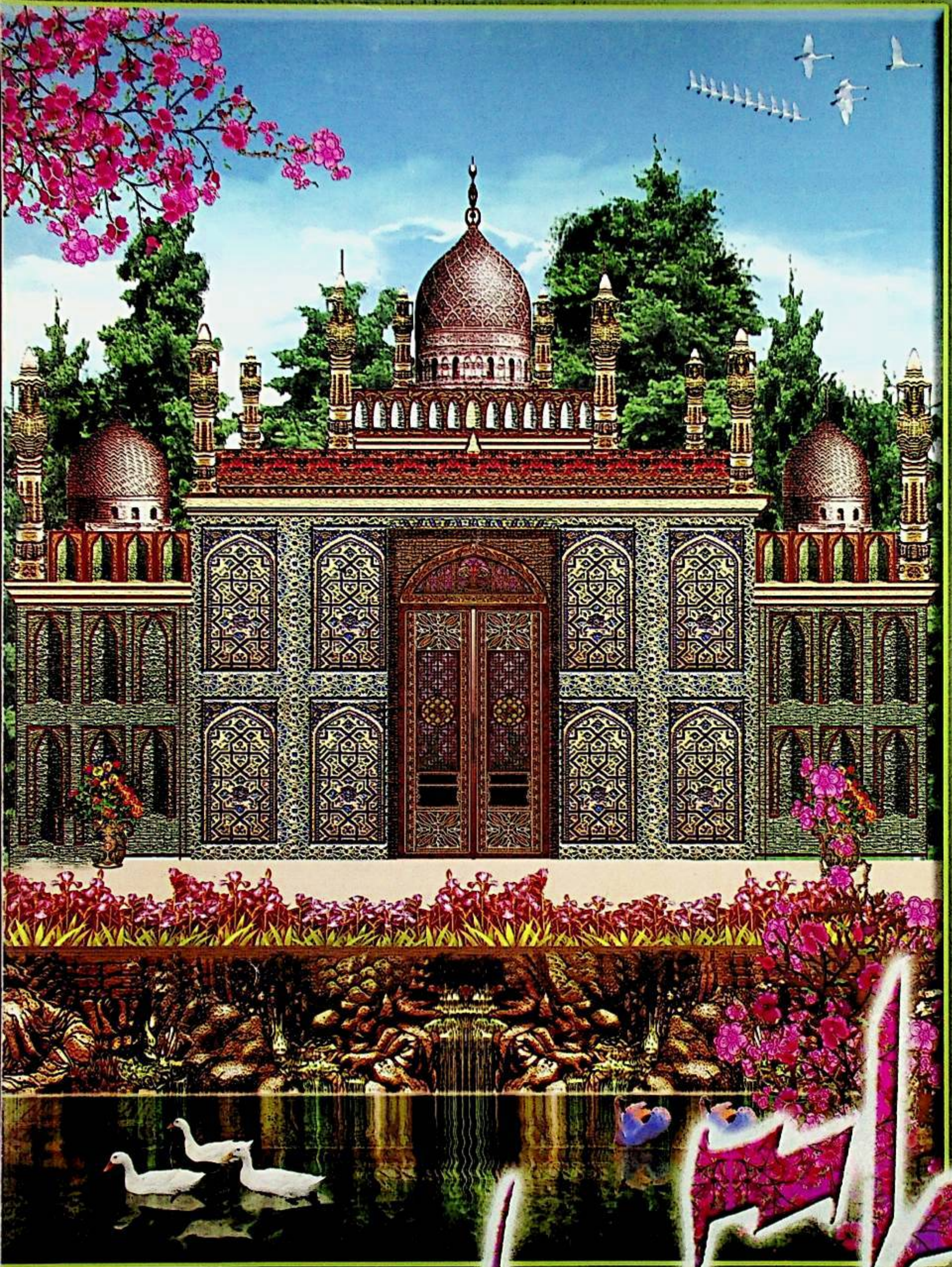

MIRAS (HERITAGE) OF UYGHUR FOLK CULTURE

ميراس

2012 2

美拉斯

ISSN 1004-3829

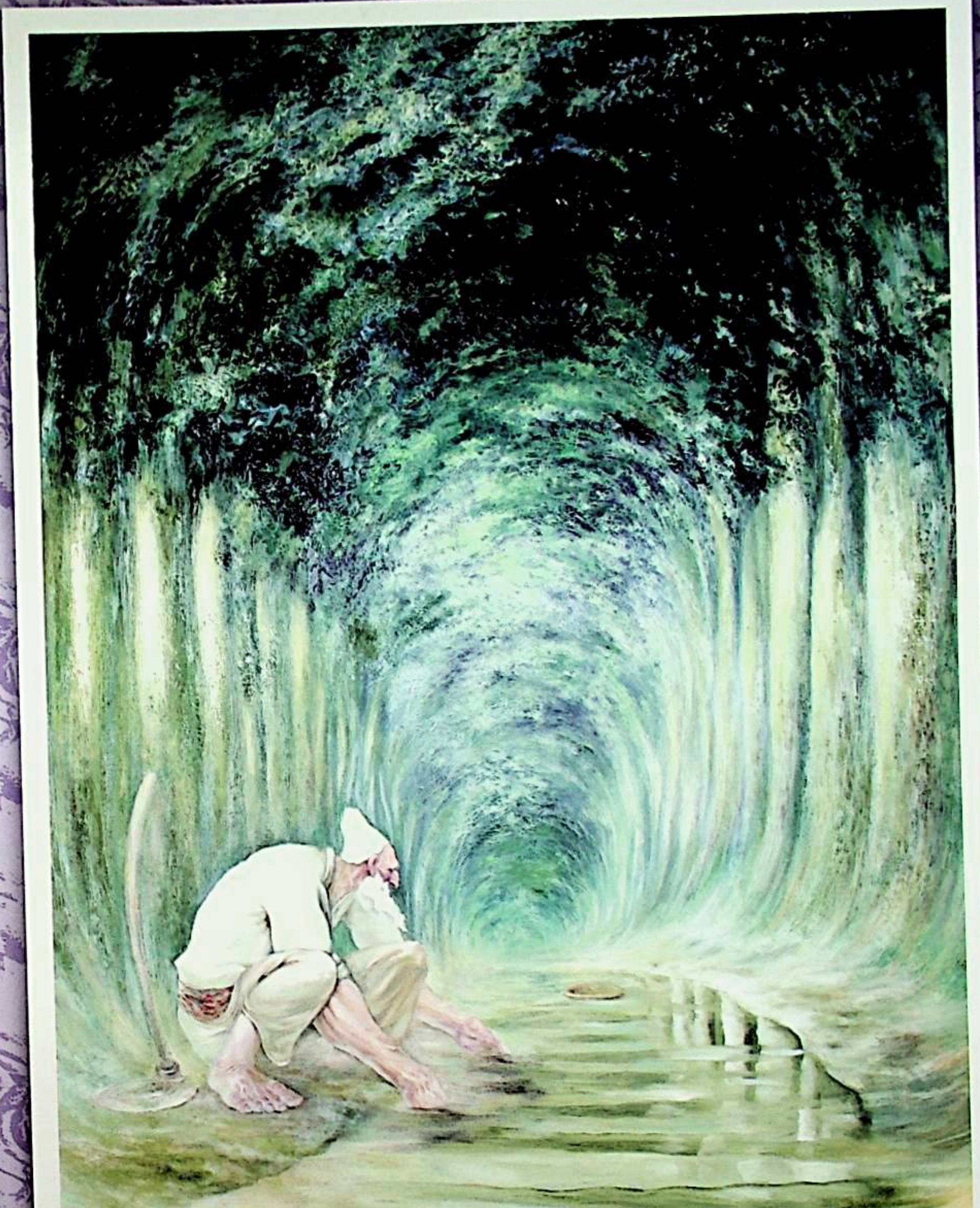

ئەسقەر تۆردی سزغان

قوش ئايلىق ژۇرنال 2012 - يىل 2 - سان

(ئومۇمىي 130 - سان)

يىلتىزسىز دەرەخ بولماس

قىرىق تال چاچ قويۇش رىۋايىتى .... (1)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

ئاق رەڭنىڭ ئۇيغۇر فولكلورىدا سىمۋوللۇق مەنىسى ... نۇرنىسا ئەيسا (3)
ئىپپەتسىزلىك ماقال - تەمسىللەر توغرىسىدا ...... ئابدۇخېلىل مىرخېلىل (9)
زامانىۋى ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرىنىڭ تۇرمۇشىمىزغا كۆرسەتكەن تەسىرى .... ماھنۇر يۇنۇس (12)
ئىلى خەلق چاقچاقلىرى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە ....
.... رەيھانئاي ماموت (16)
ئۇيغۇرلارنىڭ نەقلىيات فولكلورى .... ئابدۇقەييۇم مىجىت (21)

يورۇق يۇلتۇزلار

سامساق بەكىسىنىڭ سېھرىي كۈچى .... ئەركىن تۇمۇر (36)

بۇرۇنىنىڭ بۇرۇنىسىدا

تەۋەككۇل ئوغرى بىلەن پادىشاھ .... (39)

دۇنيا مىراسلىرى

تارىختىكى مۇقەددەس جاي ماچۇپىكچۇ ... مېھرىگۇل قادىر تەرجىمىسى (43)

باش مۇھەررىر:
ئازات سۇلتان
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:
مۇختار مۇھەممەد
مۇھەررىرلەر:
نۇرنىسا باقى
خۇرسەنئاي مەتىمىن
ئەزىزە تۇيغۇن
جاۋابكار مۇھەررىر:
خۇرسەنئاي مەتىمىن
باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 - نومۇر، 14 - قەۋەت
Tel: (0991) 4554017
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:
CN65 - 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى:
ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 - 58
پوچتا نومۇرى: 830001
E_mail: **mirasuyghur@126.com**
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: **1130BM**
ئېلان ئىجازەت نومۇرى: **6500006000040**
باھاسى 6.00 يۈەن
جۈپ ئاينىڭ 1 - كۈنى نەشر قىلىنىدۇ

مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداپ، مەنىۋىيىتىمىزنى ساپلاشتۇرايلى!

كەپىنەك تېگىدە گەپ بار

مەسەللەر .... مۇھەممەت ئىمىن (48)

ئايدىڭ كېچىلەر

گۇمان .... (55)

ئەينەك

سودا ئېڭىمىزغا بىر نەزەر .... غالىب مۇھەممەد قارلۇق (57)

ژۇرنال ۋە مۇھەررىر

تەھرىرلىك ۋە ئەدەبىيات توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە ... ئادىلە ئېلدان (62)

ساقلىقىڭ — شاھلىقىڭ

خەلقىمىزنىڭ مېۋە- چېۋىلەرنى قۇرۇتۇپ ئىستېمال قىلىش ئادىتىدىن
ساغلاملىققا نەزەر .... قۇربانجان ئوبۇل (66)

مىراسلىرىمىز

ئۇيغۇرلاردا تۇگمەنچىلىك ...... ئابدۇرېشات مۇساجان توغرۇل (74)

ژۇرنىلىمىزدا ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ ئەسەر ھوقۇقى بىزدە، باشقىلارنىڭ خالىغانچە كۆچۈرۈپ ئېلان قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەزىزە تۇيغۇن
تەكلىپلىك كوررېكتور: ھاۋاخان ئارىپ
كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ئەنۋەر تىلىۋالدى، مەرىيەمگۈل ئىدرىس

ئىچ بەتتىكى سۈرەتلەرنى نەۋبەت تەمىنلىگەن
مۇقاۋىنىڭ 1 ـ بېتىدە: «نورۇز كەلدى» نەۋبەت ئىشلىگەن

Chief editor: Azat Sultan
Deputy chief editor: Muhtar Muhammed
Responsible editor: Hursanay Mamtimin

保护文化遗产
捍卫精神家园

总编：
阿扎提·苏里坦
副总编：
穆合塔尔·穆罕默德
（法人代表）
编辑：
努尔尼沙·巴克
胡尔仙阿依·买买提明
艾孜再木·吐依洪
本期责人编辑：
胡尔仙阿依·买买提明

主管：新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
出版：《美拉斯》杂志社（乌市友好南路 716 号文联 14 层）
电话：(0991)4554017
印刷：新疆日报社印务中心
发行：乌鲁木齐邮局
订阅：全国各地邮局
国内统一刊号：CN65—1130/I 国外统一刊号：ISSN1004—3829 邮政代号：58—60
E_mail: mirasuyghur@126.com
海外发行代号：1130BM
广告许可证号：6500006000040
邮编：830001
定价：6.00 元

Responsible Commission: Xinjiang Uyghur Autonomous Regional Federa_tion of Literary and Art Circles
Editor: "Miras" (Heritages) editorial department
716 # 14 floor southern frendship road Urumqi Xinjiang China
Printer: xinjiang newspaper press center
Distributioner : Urumqi post officePost offices of the whole country
Print number at home: CN65 _ 1130/I
Print number abroad: ISSN1004 _ 3829
PostCode : 58 _ 60
International Standart Book Number: 1130BM
Post Number: 830001
Tel: (0991 4554017
Price: 6¥

قىرىق تال چاچ قويۇش رىۋايىتى

قەدىمكى زامانىدا تۇمەنخان دېگەن بىر خاقان ئۆتكەن ئىكەن، ئۇنىڭ ئاي دېسە ئايدىن گۈزەل، كۈن دېسە كۈندىن گۈزەل، ئەقىللىق بىر قىزى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئالتۇن قىز ئىكەن. ئالتۇن قىز توققۇز ياشقا كىرگەنـ دە چاھار باغدا سەيلە قىلىدىغان، ئۆي ئىشلىرىنى قىلالايدىـ غان، ئاتقا مىنىپ ئوۋغا چىقالايدىغان، ئەمگەك سۆيەر بولۇپ ئۆسۈپ يېتىلىپتۇ.

شۇ كۈنلەردە ئالتۇن قىزنىڭ بۇنداق ھۆسن ـ جامالى ۋە ئىشچانلىقى ئوردا ئەتراپىدىكى يىگىتلەرنى ئۆزىگە رام قىپتۇ. ئۇلار بىر ئامال قىلىپ ئۇ قىزنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئويلايدىكەن. شۇڭا ئۇلار بىر ـ بىرىگە ئۇقتۇرماي ئالتۇن قىزنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ يولىنى ئىزدەپتۇ. بۇ يىگىتلەرـ نىڭ ئىچىدە ئەقىللىق، ئەمگەكچان، كۆپچىلىكنىڭ ھۆرمەـ تىگە ئىگە بەربەگ دېگەن بىر يىگىت بولۇپ، ئۇمۇ قىزنىڭ ئىشقىدا كۆيىدىكەن، بەربەگ شۇنداق ئىشقـ پىراق ئىچىدە ئۆتۈۋاتقان كۈنلەردە ئالتۇن قىزنىڭ ھەر كۈنى سەھەر تۇرۇپ چاھار باغقا بېرىپ، گۈلشەندىن پۇـ رەكلەپ ئېچىلغان گۈلدىن بىرنى ئۈزۈپ تەبەسسۇم بىلەن پۇراپ ئۇنىڭ چېكىسىگە قىستۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، چاھار باغدىن قايتىپ چىقىدىغانلىقى يىگىتكە مەلۇم بولۇپ قاپتۇ، بەربەگ بۇ ئىشنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، بىر كۈنى سەھەردە ئۆزىنىڭ بېغىدىن ناھايىتى چىرايلىق ئېچىلغان گۈلدىن بىرنى تالالاپ ئۈزۈپ ئالتۇن قىز كېلىدىغان يولدا ئۇنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئالتۇن قىز كېلىشى بىلەن بەربەگ ئالتۇن قىزغا گۈلنى تەڭلەپتۇ، ئالتۇن قىز گۈلنى خۇشالـ لىق بىلەن ئاپتۇ ۋە:

— سىز بۇ گۈلنى ماڭا تەييارلاپ قويغانمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. يىگىت:

— ھەئە، بۇ گۈلنى چېچىڭىزغا قىستۇرۇپ ئېلىڭ، — دەپتۇ. قىز:

— بۇ چۈۋۈلۈپ تۇرغان چېچىمنىڭ قەيىرىگە قىسـ تۇرىمەن؟ — دەپتۇ. يىگىت:

— گۈل قىستۇرغىدەك ئۆرۈڭ، — دەپتۇ ـ دە، يوـ لىغا راۋان بوپتۇ. قىز ئۆيىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، بىر ئامالالارنى قىلىپ چېچىنى بىر تال قىلىپ ئۆرۈپ يىگىت تەقدىم قىلغان گۈلنى چېچىغا قىستۇرۇپتۇ. بۇ كۈننى قىز ئىنتايىن كۆڭۈللۈك ئۆتكۈزۈپتۇ. يىگىت تەقدىم قىلغان گۈلنى پات ـ پات پۇراپ قويىدىكەن. ھەر بىر پۇرىغىنىدا

بەدىنىگە ئوت تۇتاشقاندەك بولۇپ، يۈرىكى گۇپۇلدەپ
كېتىدىكەن. بۇ ئاخشىمى ئالتۇن قىزنىڭ ئۇيقۇسىمۇ كەلمەپ-
تۇ، ئۇ سەھەر ئورنىدىن تۇرۇپ يىگىت بەرگەن گۈلنى ئۆ-
رىگەن چېچىغا قىستۇرۇپتۇ ھەم يىگىت بۈگۈن يەنە بىر تال
گۈل تەقدىم قىلىپ قالسا ئۇنى نەگە قىستۇرارمەن؟ دەپ
ئويلاپتۇ، ھېلىقى گۈلنى چېچىدىن ئېلىۋەتكۈسى كەلمەپتۇ.
شۇنىڭ بىلەن ئالتۇن قىز چېچىنى ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈپ-
تۇ ۋە كۈندىلىك ئادىتى بويىچە بەلگىلىك ۋاقىتتا چاھار باغقا
قاراپ يول ئاپتۇ. دەل باغقا قايرىلىدىغان يولدا يىگىت بىر
تال گۈلنى تۇتۇپ تۇرغىدەك. ئالتۇن قىز گۈلنى سۆيۈن-
گەن ھالدا قولىغا ئېلىپ تەييارلاپ قويغان ئىككىنچى تال
ئۆرىمە چېچىغا قىستۇرۇۋاپتۇ - دە، ئۆيگە قايتىپ كەپتۇ.

يىگىت بىلەن قىزنىڭ قەلبلىرىنى ئىزھار قىلىشلىرى
توپتوغرا 40 كۈن داۋاملىشىپتۇ. ئالتۇن قىز چېچىنى 40
تال ئۆرۈپ، يىگىت تەقدىم قىلغان 40 كۈندىكى 40 تال
رەڭگارەڭ گۈلنى چاچلىرىغا قىستۇرۇپتۇ.

قىزنىڭ روھىي كەيپىياتىدىكى ئۆزگىرىش ھەم چېچى-
نىڭ 40 تال ئۆرۈلۈپ رەڭگارەڭ گۈللەرنى قاداپ يۈرۈشى
تۇمەنخان، خانىش، ئىنىك ئانا ۋە كېنىزەكلەرنىڭ دىققىتىنى
قوزغاپتۇ. خانىش قىزىغا چاچلىرىدىكى گۈللەرنى ئېلىۋېتىش
توغرىسىدا نەسىھەت قىلسىمۇ ئالتۇن قىز ئۇنىماپتۇ. خانىش
بۇنىڭ سەۋەبىنى قايتا - قايتا سورىغاندىن كېيىنلا، قىز تەس-
لىكتە بولغان ۋەقەنى ئەينەن سۆزلەپ بېرىپتۇ.

خانىش بۇ ئەھۋالدىن پادىشاھنى خەۋەردار قىپتۇ.
پادىشاھ چوڭقۇر ئويغا پېتىپ ئاندىن خانىشقا:

— پەرزەنت چوڭ بولغان ئىكەن ياتلىق قىلماق لا-
زىمدۇر. قىزىمىزنىڭ خىيالى بۆلۈنۈپ قالغان بولسا،
ئۇنىڭ رايىغا باقايلى، باشقىلار ئاڭلىسا سۆز - چۆچەك بو-
لىدۇ، ۋاقىتىدا بىر تەرەپ قىلىۋەتكىنىمىز تۈزۈك. شۇڭا بۇ-
گۈندىن تارتىپ توي تەييارلىقىنى قىلايلى، — دەپتۇ.
شۇنىڭ بىلەن ئوردا ئەھلى جىددىي توي تەييارلىقىغا كىرد-
شىپتۇ. 40 تال گۈل، 40 تال چاچنىڭ شەرىپى ئۈچۈن 40
كېچە - كۈندۈز توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈلۈپ، بەربەگ
بىلەن ئالتۇن قىزنىڭ مۇراد - مەقستى ئەمەلگە ئېشىپتۇ.
ئەمما 40 تال چاچنىڭ تۇرمۇشتىكى كۈندىلىك ئىشلارغا
پۇتلىكاشاڭ بولىدىغانلىقىنى ئويلاپ ئۇنى قىسقارتىش ھەق-
قىدە مەسلىھەتلىشىپتۇ. ئۇيان دېيىشىپ - بۇيان دېيىشىپ،
بەختلىك تۇرمۇشنىڭ يالدامىسى ئۈچۈن 40 تال چاچنى
ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈشنى مۇۋاپىق كۆرۈشۈپتۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلاردا قىزلار چېچىنى
قىرىق تال ئۆرۈش، جۇۋان بولغاندىن كېيىن ئىككى تال
ئۆرۈش، ئاياللار چېچىغا گۈل قىستۇرۇش ئادەت بولۇپ
قالغانىكەن.

توپلىغۇچى: **غەيرەتجان ئوسمان**

«ئۈرۈمچى تىيانشان رايون خەلق چۆچەكلىرى» توپلىمىدىن
تەييارلاندى.

ئاق رەڭنىڭ ئۇيغۇر فولكلورىدا سىمۋوللۇق مەنىسى

نۇرنىسا ئەيسا

رەڭ — جىسىملاردىن چىققان، قايتقان ياكى ئۆتكەن نۇر دولقۇنلىرىنىڭ كۆرۈش سەزگۈ ئەزالىرىمىزدا قالدۇرغان تەسىرىدىن ئىبارەت. ئۇ ماددىي دۇنيانىڭ قۇياش نۇرىنى قوبۇل قىلىشتىكى ئاكتىپچانلىقى ياكى پاسسىپلىقى بىلەن ئىنسان سەزگۈسىدە ئىپادىلەنگەن خىلمۇخىل كۆرۈنۈشى بولۇپ، ئۇ ماددىي ئوبيېكتىپلىققا، سەزگۈ دۇنياسىدا سۇبيېكتىپچانلىققا ئىگە. ئىنساندا كىچىكىدىنلا بىر خىل رەڭ تۇيغۇسى شەكىللىنىشكە باشلايدۇ ۋە ئۇنىڭ ئۆز مەدەنىيەت مۇھىتىدىكى نەرسىلەرگە بولغان تونۇشىنىڭ ئارتىپ بېرىشى ۋە چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ رەڭلەرگە قارىتا ياقتۇرۇش-ياقتۇرماسلىق قارىشى پەيدا بولىدۇ ھەمدە ئۆزى مەنسۇپ بولغان ئىجتىمائىي توپ ۋە مىللەتنىڭ رەڭ چۈشەنچىلىرى ئاساسىدا ھەر خىل رەڭلەرنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى ئاڭلىق ياكى ئىستىخىيەلىك ھالدا ئۆز ئېڭىدا ئىپادىلىنىشكە باشلايدۇ. ئادەتتە كىشىلەر گەرچە رەڭ ھەققىدە ئانچە كۆپ بىر نەرسىلەرنى دەپ بېرەلمىسىمۇ، ئۇلاردا ھەر خىل رەڭلەرگە نىسبەتەن مۇئەييەن تۇيغۇ، ئىنكاس ۋە پوزىتسىيەدە بولىدۇ. نوبېل ئەدەبىيات مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن ھىندىستان شائىرى رابىندرانات تاگور (1861 — 1941) «گۈزەللىك تۇيغۇسىنى سىڭدۈرمەي تۇرۇپ ئىنسانىي كامالەتكە يەتكۈزۈش مۇمكىن ئەمەس» دېگەن. ھالبۇكى، رەڭسىز ئىنساندىكى گۈزەللىك تۇيغۇسى ھەققىدە ئېغىز ئېچىشمۇ مۇمكىن ئەمەس.

رەڭ ــــ تەبىئەتنىڭ ئىنسانلارغا قىلغان ئىنئامى. كائىنات
رەڭلەر بىلەن گۈزەلدۇر. ھاۋارەڭ ئاسمان، ئاق بۇلۇت،
زۇمرەتتەك سۇ، يېشىل تاغ كىشىنىڭ كۆڭلىنى ئاچىدۇ. باـ
ھاردىكى كاككۇك، يازدىكى نىلۇپەر، كۈزدىكى جۇخارـ
گۈل، قىشتىكى ئاپپاق قار كىشىگە گۈزەل مەنزىرىنى
بەخش ئېتىدۇ. ھەر بىر رەڭ مۇئەييەن مەزمۇننى ئىپادىـ
لەيدۇ. قىزىل رەڭ ساغلاملىق، جۇشقۇنلۇق، ئۈمىدنى،
سېرىق رەڭ يورۇقلۇق، خۇشاللىق، سىپايىلىكنى، ئاق
رەڭ بىغۇبارلىق، مۇقەددەسلىك، تىنچلىق، سەمىمىيەت ۋە
ساقلىقنى؛ بىنەپشە رەڭ ئالىيجانابلىق، سەلتەنەت، نەـ
پىسلىكنى، كۆك رەڭ گۈزەللىك، ساپلىق، جىمجىتلىقنى ئىـ
پادىلەيدۇ، ۋەھاكازالار. ئىشقىلىپ، رەڭ ئادەمنىڭ روھىغا
قارىتا ئىنتايىن زور تەڭشەش ۋە ماسلاشتۇرۇش رولىغا
ئىگە. رەڭلەرگە بولغان بۇنداق تۇيغۇلارنىڭ شەكىللىنىشىـ
دە رەڭنىڭ ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى ماددىي ۋە مەنىـ
ۋى جەھەتتىكى مەنپەئەتدارلىق رولى مۇھىم ئورۇندا تۇـ
رىدۇ. رەڭلەرنىڭ رولى ئادەتتە پەرقلەندۈرۈش رولى ۋە
ئادەمنىڭ روھىنى تەڭشەش ۋە ماسلاشتۇرۇش رولىدىن
ئىبارەت ئىككى خىل بولىدۇ. رەڭلەر تەبىئەت دۇنياسىدىـ
كى تۈرلۈك-تۈمەن شەيئىلەرنى پەرقلەندۈرۈشتە مۇھىم
رول ئويناپلا قالماستىن، بەلكى شەيئىلەرنى تۈرگە
ئايرىش (كىلاسسىفىكاتسىيەلەش)تىمۇ ھەل قىلغۇچ رول
ئوينايدۇ. رەڭلەرنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى رەڭلەرنىڭ ئىنـ
سانىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدىكى رولى ۋە ئۆزىنىڭ فىزىـ
كىلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. ئادەتتە
بەزى رەڭلەر كىشىلەردە بىر خىل كۆڭۈل ئازادىلىك،
ھۇزۇر، راھەت ھېس قىلدىغان تۇيغۇ پەيدا قىلسا، بەزى
رەڭلەر ياخشىلىق، خۇشاللىق، بەخت-سائادەت، گۈزەلـ
لىك، جەڭگىۋارلىق ۋە غەلبىنىڭ بېشارىتىنى بېرىۋاتقانـ
دەك تۇيغۇغا كەلتۈرىدۇ. بەزى رەڭلەر چۈشكۈنلۈك،
روھسىزلىق، پەرىشانلىق تۇيغۇسى بېرىدۇ. بۇنىڭدىن تەـ
بىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇخىل رەڭلەرنىڭ ئادەمنىڭ
سۇبيېكتىپ ئېڭىدا ھەر خىل روھىي ھالەتلەرنى شەكىللەنـ
دۈرۈپ، كىشىلەرنىڭ تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي مۇھىتقا ماسـ
لىششىدا تەڭشەش، ماسلاشتۇرۇش رولىنى ئوينايدىغانلىقى
مەلۇم بولىدۇ. رەڭلەرنىڭ سىمۋوللۇق مەنىلىرى خەلقنىڭ
مىللىي خاسلىقىغا ئىگە بولغان ئېستېتىك ئېڭى ۋە پسىخىك
ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. رۇس رەسساـ
مى روبىن «رەڭ ئىدىيە دېمەكتۇر» دەيدۇ. روبىن بۇ
يەردە گەرچە رەڭنىڭ رەسساملىقتىكى مەنىسىنى كۆزدە
تۇتۇۋاتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ سۆزىنىڭ كۈندىلىك تۇرـ
مۇشتا كىشىلەرنىڭ رەڭگە مۇناسىۋەتلىك تاللاش،
باھالاش پائالىيەتلىرىدىكى بەزى رەڭلەرگە بولغان ئامـ
راقلىقى، ھېرىسمەنلىكى ۋە ياقتۇرۇشى، بەزى رەڭلەرگە
بولغان ياقتۇرماسلىق، بىزارلىق كەيپىياتىدىن رەڭنىڭ ھەـ
قىقەتەن كىشىلەرنىڭ ئىدىيەسى، ئېستېتىك تۇيغۇسى بىلەن
مۇئەييەن ئىچكى باغلىنىشقا ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلەلەيمىز.

ئۇيغۇرلار ھەر خىل رەڭدىن ئۆزگىچە ئېستېتىك
لەززەت ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تەبىئەت دۇنياسىدىـ
كى تۈرلۈك-تۈمەن شەيئىلەرنىڭ رەڭگىدىكى ئادەمگە بېرىـ
دىغان ئوخشاش بولمىغان ئېستېتىك تۇيغۇلارنىڭ تەسىرى
بىلەن ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ گۈزەللىك-خۇنۈكلۈك، پاكلىق-ناـ
پاكلىق، چىرايلىقلىق-سەتلىك، يۈكسەكلىك-پەسلىك... قاـ
تارلىق چۈشەنچىلىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، تۇرمۇش
ئادىتىدىكى تۈرلۈك پائالىيەت ۋە چۈشەنچىلىرىگە زىچ بىرـ
لەشتۈرۈپ، تۇرمۇشىدىكى ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ سىمـ
ۋوللۇق بېشارىتى سۈپىتىدە قوللىنىپ ئىشلەتكەن شۇ رەڭلەرـ
نىڭ بىرى ئاق رەڭدۇر. رەڭ چۈشەنچىسى ھەرقايسى
دىنلار ۋە مىللەتلەردە ئوخشىمىغان مەنىلەرگە ئىگە بولىدۇ.
رودلوف ئارىنخېئىم «رەڭگە بولغان ھەۋەس بەزى مۇھىم
ئىجتىمائىي ۋە شەخسىي ئامىللار بىلەن باغلىنىشلىق بولىـ
دۇ» ① دەيدۇ. رودلوف بۇ يەردە تىلغا ئالغان ۋە كۆزدە
تۇتقان ئىجتىمائىي ۋە شەخسىي ئامىللار نېمە؟ ئۇيغۇرلارـ
نىڭ ئاق رەڭگە بولغان ئېستېتىك تۇيغۇلىرى قانداق ئىجتىـ
مائىي ۋە شەخسىي ئامىللار بىلەن باغلىنىشلىق؟

ئاق رەڭنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى، ئۇنىڭ ئۇلۇغلىنىـ
شى ئىنسانلارنىڭ ئۆز ھاياتلىق مۇھىتى بىلەن روھىيىتى
ئوتتۇرىسىدىكى گارمونىيەلىك ماسلىشىش جەريانىدا شەـ
كىللەندۈرگەن ۋە پەيدا بولغان جەمئىيەت قۇرۇلمىسى،
تۈرلۈك ئىجتىمائىي ۋەقەلەر، ھادىسىلەر، ھەر خىل پىكىر
ئېقىملىرىنىڭ ماھىيىتى، ئەخلاق، دىن، تەبىئەت ۋە
سەنئەت قاتارلىق ھەرقايسى ساھەلەردە ئىپادىلىنىدىغان
گۈزەللىكلەرنىڭ مەنبەسى، تۈرلىرى، ماھىيىتى، ئالاھىدىـ
لىكلىرى، ھالىتى ۋە گۈزەللىكنىڭ ئىجاد قىلىنىشى، زوقلىـ
نىش، تەربىيەلىنىش قاتارلىقلاردىكى ھەر تۈرلۈك ئامىللار
بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك تۇيغۇـ
سى، سىمۋول ئېڭى ۋە رەڭ چۈشەنچىلىرىدە ئاق رەڭ
ئۇلارنىڭ پىسخىك پائالىيىتى ۋە دىنىي ئەقىدىسىگە زىچ

ماسلاشقان بولۇپ، ئاق رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي
تۇرمۇشى، ئۆرپ-ئادىتى ۋە تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى سا-
ھەلىرىدە بىر قەدەر گەۋدىلىك رول ئوينىغان. ئاق
رەڭگە بولغان تۇيغۇ، پوزىتسىيە، سىمۋوللۇق مەنىلەر ئۇي-
غۇرلارنىڭ رەڭ قارىشىدا نىسبەتەن قەدىمىلىككە ۋە ئىز-
چىللىققا ئىگە. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ۋە
ئۆرپ-ئادەتلىرىدە ناھايىتى روشەن ئىپادىلىنىدۇ. «ئۇي-
غۇرلارنىڭ قەدىمكى ئېتىقادىدا ۋە پەلسەپىۋى چۈشەنچە-
سىدە ئاق، كۆك، قارا، قىزىلدىن ئىبارەت ئاساسلىق تۆت
خىل رەڭ ئالاھىدە ئۇلۇغلانغان بولۇپ، ئۇ غەرب،
شەرق، شىمال، جەنۇبتىن ئىبارەت تۆت تەرەپنىڭ ئىشا-
رەتلىك بەلگىسى قىلىنغاندىن باشقا، يەنە ئۇ ماددىي ئالەم-
نىڭ نېگىزى بولغان تۆت زات (تۇپراق، سۇ، ئوت، ھاۋا)
قا، ئۇيغۇر مىللىي تېبابىتىدىكى تۆت مىزاج (سوغۇق،
ئىسسىق، قۇرۇق، ھۆل)غا، تەبىئەتنىڭ تۆت پەسلى
(باھار، ياز، كۈز، قىش)گە، شۇنداقلا ھاياتلىقنىڭ تۆت
مەنزىلى (باللىق، ياشلىق، ئوتتۇرا ياشلىق، قېرىلىق)گە
تەققاسلىنىپ بىر پۈتۈن گارمونىيەلىك بىرلىك ھاسىل
قىلغان»②. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېستېتىك
تۇيغۇسى ۋە سەزگۈسىدە ئاق رەڭگە بولغان تۇيغۇ، چۈ-
شەنچە ۋە ھەر خىل سىمۋوللۇق مەنىلەر ئالاھىدە دىققەت-
نى تارتىدۇ. ئالىم مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇغاتىت
تۈرك»تە: «ئاق — ئاق. ھەر نەرسىنىڭ ئېقى. باشقا
تۈرك قەبىلىلىرى ئاق بوز ئاتنى ‹ئاق ئات› دەيدۇ»،
«ئاق. ئاقساقال ئەر — ئاقساقال ئادەم. چاچ ساقىلى ئا-
قارغان كىشى» ③ دەپ خاتىرىلەنگەن. قاراخانىلار خاند-
انلىقى مەزگىللىرىدىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق رەڭگە بولغان تو-
نۇشى ۋە سىمۋوللۇق رەڭ چۈشەنچىسى ئاللىقاچان تۇراق-
لىشىپ بولغان. ئاق رەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئېڭى
ۋە چۈشەنچىسىدە بەخت-ئامەت، ياشلىق، پاكلىق، ئالىي-
جانابلىق... قاتارلىق سىمۋوللۇق مەنىلەرگە ئىگە دەپ قا-
رىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق رەڭ ھەققىدىكى سىمۋوللۇق
چۈشەنچىسى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقاد دەۋرلىرى-
دىن تارتىپ، تاكى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. رەڭ-
تۇس تۈرىدىكى سىمۋوللۇق قەدىمكى ئەجدادلارنىڭ ئىپ-
تىدائىي ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان. ئاق رەڭنىڭ سىمۋول-
لۇق مەنىلىرىنىڭ مەنبەسىنى ئالتاي تىلى سىستېمىسىدىكى
مىللەتلەرنىڭ ئىپتىدائىي ئېتىقادى بولغان شامانىزمدىن سۈ-
رۈشتۈرۈپ بېقىشقا بولىدۇ. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ شاما-
نىزم ئېتىقادىدا ئاق رەڭ خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان
رەڭلەرنىڭ بىرى بولۇپ، شامان (قام)لارنىڭ ھەر خىل
ئېتىقاد ۋە پېرىخونلۇق پائالىيەتلىرىدە ئاق رەڭنىڭ سىم-
ۋوللۇق مەنىلىرى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. شامانلار
پېرىخونلۇق پائالىيىتى جەريانىدا ئاق، كۆك، قىزىل ۋە
قارا رەڭلىك لاتىلاردىن ئۆز نۆۋىتىدە، ئۆز باسقۇچىدا مۇ-
ناسىپ پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ پېرىخونلۇق پائالىيىتىنىڭ
مەقسەت-نىشانلىرىغا يېتىشنى مەقسەت قىلغان. قەدىمكى
ھون ئىمپېراتورلۇقىنىڭ قۇرغۇچىسى، خاقان باتۇر تەڭرى-
قۇت گاۋدى باشچىلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرىنى بەيدىڭدە
يەتتە كېچە-كۈندۈز قورشاپ مۇھاسىرىگە ئالغاندا «خەن
قوشۇنلىرىنى قورشاپ تۇرغان ھون چەۋەندازلىرىنىڭ
غەرب تەرەپتىكىلىرى پۈتۈنلەي ئاق ئاتلىقلار»④ ئىكەن-
لىكى مەلۇم. ھونلار تۆت تەرەپتىكى ئاتلارنىڭ ھەر بىر
تەرەپتىكىلىرىنىڭ رەڭگىنى بىر خىل قىلىشى ئۇلارنىڭ شا-
مانىزم ئېتىقادى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. ھون ۋە
ئۇيغۇر ئەجدادلىرىنىڭ ئاق رەڭنى مۇقەددەس بىلىش قا-
رىشى ئۇلارنىڭ ئاق ئاتنى ئۇلۇغلاش قارىشى، ئادىتىدە
ۋاسىتىلىك ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، «كۆلتېگىن مەڭگۈ تې-
شى»دا كۆلتېگىننىڭ توققۇز قېتىم ھەر خىل رەڭدىكى ئات-
لارنى مىنىپ جەڭگە كىرگەنلىكى، باشقا رەڭدىكى ئاتلار-
نى مىنىپ كىرگەندە ئۇدا مەغلۇپ بولۇپ، پەقەت ئاق
ئاتنى مىنىپ جەڭگە كىرگەندىلا ئاندىن غەلىبە قىلغانلىقى
بايان قىلىنغان. بۇ يەردە ئاق رەڭ جەڭدىكى غەلىبە، مۇ-
ۋەپپەقىيەتكە يوشۇرۇن سىمۋول قىلىنىدۇ. «ھازىرقى ئۇي-
غۇرلارنىڭ پېرىخونلۇق پائالىيىتىدە، بولۇپمۇ ‹پېرە ئويۇ-
نى›دا ئاق رەڭ ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن،
تۇغ ياسىلىدىغان ئارغامچا ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە يۆگىلىدى-
غان رەختمۇ ئاق رەڭدە بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا قەبرە
بېشىغا قادىلىدىغان تۇغلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاق رەڭدە بو-
لىدۇ. شامان دىنى پائالىيەتلىرىدە ئاق رەڭ يەنە
‹ئۆلگېن› تەڭرى بىلەن ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى ‹ئالاقە-
چى› — يورۇقلۇققا سىمۋول قىلىنغان... شامان يەنە ‹پېرە
ئويۇنى› ئوينىلىدىغان ئۆينىڭ غەربىي تېمىغا ئاق رەختتىن
ياسالغان ئاق تۇغنى قاداپ، تەرەپ ئىلاھىنى ئىپادىلەي-
دۇ» ⑤. ئويلاپ باقىدىغان بولساق، بەيدىڭدىكى مۇھا-
سىرىدە خەن قوشۇنلىرىنى قورشاپ تۇرغان ھون چەۋەن-
دازلىرىنىڭ غەرب تەرەپتىكىلىرىنىڭ ئاق ئاتلىقلار بولۇشى
بىلەن «پېرە ئويۇنى»دا شامانلارنىڭ (پېرىخونلارنىڭ)

ئۆينىڭ غەربىي تېمىغا ئاق رەختتىن ياسالغان ئاق تۇغنى قاداپ، تەرەپ ئىلاھنى ئىپادىلەيدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى ئىش ئوتتۇرىسىدا مۇئەييەن ماھىيەتلىك ئىچكى باغلىنىش بارلىقىنى، غەرب تەرەپنىڭ شامانىزمدا ئاق رەڭ بىلەن ئىپادە قىلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلىمىز.

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردىمۇ ئاق رەڭ ياخشىلىق، بەخت-تەلەي ۋە ئامەتنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسى سۈپىتىدە قوللىنىلغان. مەسىلەن، «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى»دىكى ئاق نىيەت تېكىننىڭ ياخشىلىق قىلغۇچى ۋە خەير-ساخاۋەت ئۈچۈن ئۆز جېنىنى قۇربان قىلىشتىن باش تارتمايدىغان ئېسىل روھى ئاق سۆزى بىلەن سۈپەتلەنگەن. مىلادى 9-ئەسىردە قوچۇ (تۇرپان) دا پۈتۈلگەن قەدىمكى تۈرك-رۇنىك يېزىقىدىكى مەدەنىي مىراسلىرىمىزنىڭ بىرى بولغان «ئىرق بىتىك»تىمۇ ئاق رەڭگە مۇناسىۋەتلىك بولغان چۈشەنچىلەرنىڭ ھەممىسى ياخشىلىق ۋە بەخت-ئامەتنىڭ بېشارىتى سۈپىتىدە بايان قىلىنغان. «پال كىتابى»دىكى مۇنۇ مەزمۇنلارنى كۆرۈپ باقايلى: «ئىلاھىي بەخت-سائادەت ئۇتتۇشقا-يېڭىشكە ئۆزلۈكىدىن قارار تاپتى، زامانىڭدا. كۈن تەڭرى نۇرى ئېچىلدى، يورۇدى. قوڭۇر يەر يۈزى ياشاردى، گۈزەللەشتى»⑥. بۇ بايانلاردا «نۇر، يورۇقلۇق» تەڭرى نۇرى دېيىلگەن ۋە بەخت-سائادەتكە ئىشارە قىلىنغان. بۇ نۇر ۋە يورۇقلۇق ئەلۋەتتە ئاق رەڭ بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەشھۇر قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىنىڭ بىرى بولغان «ئوغۇزنامە»دە ئوغۇز خاقاننىڭ ھەربىي يۈرۈشتە قولغا كەلتۈرگەن بۈيۈك غەلىبىسىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىدە، 40 غۇلاچلىق ئاق خادا ئاستىغا ئاق قويىنى باغلىشى بەخت ۋە ئامەتنىڭ مەڭگۈلۈك نىشانى بولۇشىغا قارىتا ئىشەنچىنىڭ سىمۋولى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، «ئوغۇزنامە»دە: «ئوغۇز خاقان چوڭ قۇرۇلتاي چاقىردى. نۆكەرلىرىنى، ئەل-جامائەتنى چاقىرتتى. ئۇلار كېلىپ بامەسلىھەت ئولتۇرۇشتى. ئوغۇز خاقان چوڭ چېدىردا... (ئوڭ تەرىپىگە)، قىرىق غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر ئالتۇن توخۇنى ئاستى، ئۇنىڭ تۈۋىگە بىر ئاق قوينى باغلىدى. سول تەرىپىگە 40 غۇلاچلىق ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى. ئۇنىڭ ئۇچىغا بىر كۈمۈش توخۇنى ئاستى، تۈۋىگە بىر قارا قوينى باغلىدى»⑦ دېيىلگەن. ئوغۇز خاقاننىڭ ھەربىي يۈرۈشتە قولغا كەلتۈرگەن بۈيۈك غەلىبىسىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىدە، 40 غۇلاچلىق ئاق خادا ئاستىغا ئاق قويىنى باغلىشى بەخت ۋە ئامەتنىڭ مەڭگۈلۈك نىشانى بولۇشىغا قارىتا ئىشەنچىنىڭ سىمۋولى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئەرەبلەرنىڭ رەڭ مۇقەددەسلىك قاراشلىرى ۋە سىمۋوللۇق رەڭ چۈشەنچىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭ چۈشەنچىلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە بېيىتتى. ئۇيغۇرلار ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئاق رەڭنى پاكلىقنىڭ، ساپلىقنىڭ سىمۋولى دەپ قارايدىغان بولدى. شامانىزم مەزگىلىدە ئاق رەڭ غەلىبە ۋە يورۇقلۇققا سىمۋول قىلىنغان بولسا، ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئاق رەڭگە يەنە پاكلىق قارىشى سىڭدۈرۈلدى. قىسقىسى، «ئۇيغۇرلار تارىختىن بېرى ئاق رەڭنى بەخت-ئامەت، ياخشىلىق، پاكلىق، ئالىيجانابلىق... نىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۇلۇغلاپ كەلگەن... ئۇيغۇرلار كىيىم-كېچەكنىڭ رەڭگىنى يەنە مۇراسىم خاراكتېرىگە قاراپ ئۆزگەرتىدۇ. ئومۇمەن ئۆلۈم-يېتىم، نەزىر-چىراغ قاتارلىق قايغۇلۇق پائالىيەتلەرگە... قارا، كۆك (ياكى قارا كۆك) ۋە ئاق رەڭلىك كىيىملەرنى كىيىپ بارىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا رول ئوينايدىغىنى رەڭلەرنى ئۇلۇغلاش قارىشى ئەمەس، بەلكى رەڭدە ئىپادىلەنگەن كەيپىياتتۇر»⑧.

مېيىتنى دەپنە قىلىش ئالدىدا ئاق رەڭلىك رەختكە ئوراپ ئاندىن يەرلىككە قويۇش؛ ھازىدارلار، ماتەملىك كىشىلەرنىڭ بېلىگە ئاق باغلىشى، ماتەم مۇراسىم پائالىيەتلىرىدە ئاياللارنىڭ ئاق رەڭلىك ياغلىقلارنى ۋە ئاق رەڭلىك كىيىملەرنى كىيىشى دەل ئۇيغۇرلارنىڭ ئاق رەڭنى پاك، ساپ، بىغۇبار دەپ قارىغانلىقى ھەمدە ئاق رەڭنىڭ شۇ خىل مۇراسىملاردا كىشىلەرنىڭ كەيپىياتىغا ماس كەلگەنلىكى سەۋەبىدىن دەپ قاراشقا بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئاق كۆڭۈل»، «ئاق يول بولسۇن» دېگەنگە ئوخشاش تۇراقلىق ئىبارىلەر كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئىبارىلەر تەركىبىدىكى «ئاق» سۆزى «يورۇق، ياخشى، ئوڭۇشلۇق» دېگەن مەنىلەردە كەلگەن. سەپەرگە چىققانلارنى ئۇزىتىشتا «ئاق يول بولسۇن!» دەپ ياخشى تىلەكتە بولۇش، سۈتنى ئۇلۇغلاش، قارنى بەخت-ئامەتنىڭ بەلگىسى دەپ بىلىش، قىزلار تويى بولغان كۈنى ئاق رەڭلىك كۆڭلەك كىيىش، ھازىدار ئەرلەر بېلىگە ئاق باغلاش، ئاياللار ئاق ياغلىق سېلىش، ئۆي-ئىمارەتلەرنى ئاقارتىش... قاتارلىق ئادەت-

لەرنىڭ ھەممىسىدە ئاق رەڭ ئۇلۇغلانغان. دوختۇر، سېستىرالارنىڭ ئاق خالات كىيىشى، بىمارلارنىڭ نىجاتكارىغا سىمۋول قىلىنغان. باشقىلارنىڭ تۆھمەت ۋە بەدناملىرىغا ئۇچرىغان كىشىلەرنىڭ تۆھمەتخورلارغا «مېنى يا ئاق قىل، يا قارا قىل!» دەپ ۋارقىرىغانلىقلىرىنى ئاڭلايمىز. بۇ يەردىكى «ئاق» سۆزى «گۇناھسىز، پاك» دېگەن مەنىلەردە. «قارا» سۆزى «گۇناھكار، ناپاك» دېگەن مەنىلەردە كەلگەن. كىشىلەرنىڭ چاچ-ساقاللىرىنىڭ ئاقارغانلىقى ئۇلارنىڭ ياشانغانلىقى، قېرىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ھېسابلىنىپ، چاچ-ساقىلى ئاقارغان مويسىپىتلەر «ئاقساقال» دېگەن ھۆرمەت سۆزى بىلەن چاقىرىلىدۇ. ئاق سۆزى يەنە سۈپەت بولۇپ، «ئىنچىكە، تازا، چىرايلىق» دېگەن مەنىلەردە كېلىدۇ. مەسىلەن، ئاق ئاش، ئاق يېغىن، ئاق كۆن، ئاق نان، ئاق يۈزلۈك... دېگەندەك، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئاق» سۆزى ئىسىم بولغاندا «توغرا، ياخشى ئىش، ھەقىقەت» دېگەن مەنىلەردە كېلىدۇ. مەسىلەن، «ئاقنى قارا، قارىنى ئاق دېيىش» دېگەن بىرىكمە «ھەق-ناھەقنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش» دېگەن مەنىدە، «ئاق-قارىنى پەرق ئېتەلمەسلىك» دېگەن بىرىكمە «ياخشى-يامانىنى ئايرىيالماسلىق» دېگەن مەنىدە، «ئاق باغلاش» دېگەن بىرىكمىدىكى «ئاق» سۆزى «ئۆلۈم، دەپنە ئىشلىرىدا مۇسىبەت ئىگىلىرى ماتەم تۇتۇپ باغلايدىغان ئاق رەخت»نى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىقى مىساللاردىن مەلۇمكى، ئاق رەڭنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا يوشۇرۇن ياكى ئاشكارا ھالدا ئۆز رولىنى ئارتۇقماقتا ۋە ئىپادىلەنمەكتە. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت مۇھىتىدا ئاق رەڭنىڭ مۇشۇنداق ياخشى مەنىلىرى بولغانلىقتىن، ھازىرقى ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى ئىچىدىمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، «ئاقئات، ئاقئاتا، ئاقئاتلىق، ئاقئاخۇن، ئاقئارسلان، ئاقئال، ئاقئالىپ، ئاقئالتۇن، ئاقئنسا، ئاقئالىن، ئاقئاۋاز، ئاقئاي، ئاقئايدىڭ، ئاقئايلا، ئاقئايىم، ئاقئەركەچ، ئاقئۆز، ئاقئۆكۈز، ئاقئۈزۈم، ئاقئۈزۈمخان، ئاقئۈن، ئاقئۈنئال، ئاققىز» (بۇ ئىسىملار «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى)... قاتارلىقلار «ئۇيغۇرلارنىڭ... رەڭگە بولغان قارىشى ۋە مەلۇم رەڭلەرنى ئۇلۇغلاپ، مەلۇم رەڭلەردىن پەرھىز قىلىشى ئېتىقادىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە دەۋرىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇرلارنىڭ رەڭلەرنى ئۇلۇغلاش قارىشى بىلەن دىنىي ئېتىقاد ۋە دەۋر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى مۇقىم بىر فورمۇلا بىلەن ئىپادە قىلغىلى بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرلارنىڭ نىسپىي ھالدا ئېتىدائىي ئېتىقاد ۋە شامانىزم دەۋرلىرىدە ئاق ۋە كۆك رەڭلەرنى ئۇلۇغلىغانلىقى، بۇددا دىنى دەۋرىدە سېرىق رەڭنى ئۇلۇغلىغانلىقى، مانى دىنى دەۋرىدە ئاق رەڭنى ئۇلۇغلىغانلىقى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن تارتىپ يېشىل رەڭنى، يېشىل رەڭگە قوشۇپ قارا رەڭنىمۇ ئۇلۇغلىغانلىقىدەك ئەھۋالنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن» ⑨. ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان مەزگىللەردە ئاق رەڭنى ئۇلۇغلىغانلىقى ھەققىدىكى قارىشىمىزنى «ئا. ۋ. گابائىن خانىمنىڭ ‹ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدە تۇرمۇش› ناملىق كىتابىدىكى قوچۇ نامىزىم مۇخلىسلىرىنىڭ ئومۇمەن باشلىرىغا چېكىلىكسىز ئاق باش كىيىمى كىيدىغانلىقى» ⑩ ھەققىدىكى بايانىنى تېخىمۇ كۈچلۈك دەلىللەيدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ئاق رەڭ يۇقىرىقىدەك ئۆزگىچە سىمۋوللۇق مەنە بىلەن ئىپادىلەنگەن. پىروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى نىسپىي تۇراقلاشقان سىمۋوللار ۋە ئۇلارنىڭ مەنىلىرى» ناملىق ماقالىسىدە خەلق ئارىسىدىكى ئاق رەڭ چۈشەنچىسى، ئاق رەڭنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى ھەققىدىكى قاراشلارنىڭ ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىمۇ ئوخشاش سىمۋوللۇق مەنىلەرگە ئىگە ئىكەنلىكى ھەققىدە توختىلىپ «ئاق ــــ ساپ ۋە قۇتلۇقلۇقنىڭ، ياخشىلىق (ئېزگۈ) ۋە بەختنىڭ سىمۋولى قىلىنغان. مەسىلەن:

ئاق ئۆيۈڭ، ئاپپاق ئۆيۈڭ ئوردا بولۇر،
ئۆيۈڭدىكى شول ئوغلانىڭ موللا بولۇر.

ئاققىنە ياغلىق ئىچىدە،
بىر تۈگۈن گۈل ساقلىدىم.
گۈلنى ئېلىپ بېشىغا،
تاجى قىلىپ تاقىدىم.

ئاق سارايدىن چىقتىڭىز،
ئاق قەغەزدەك ئاقىرىپ.
كەينىڭىزدىن قاراپ قالدىم،
زەپىرەڭدەك سارغىيىپ» ⑪.

ئاق رەڭنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى ئۇيغۇرلارنىڭ

كىيىم-كېچەك، بىناكارلىق، نەققاشلىق، دىنىي ئېتىقاد، ئۆرپ-ئادەت، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، خەلقنىڭ ئېستېتىك قارىشى... قاتارلىقلاردا ناھايىتى روشەن ھالدا نامايان بولىدۇ. پروفېسسور ئابدۇقادىر جالالىدىن «ئەجداد بىلەن ئەۋلادنى باغلاپ تۇرىدىغان نەرسە تىل ۋە مەدەنىيەت»⑫ دەيدۇ. شۇڭا تىلىمىزدىكى ئاق رەڭنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەملەر، ئاتالغۇ-ئىبېتمىلار ئەجدادلىرىمىز بىلەن بىزنى باغلاپ تۇرىدىغان مەنىۋى رىشتىلەرنىڭ بىرىدۇر.

قىسقىسى، سىمۋول بىر مىللەتنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا ھەر خىل مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ شۇ مىللەت ئىجتىمائىي توپىنىڭ ئېڭىدا قالدۇرغان ئىنفورماتسىيەلىك چۆكمىلەرنىڭ جۇغلىنىشى نەتىجىسىدە شەكىللىنىدۇ ۋە شۇ مىللەت كىشىلىرىنىڭ يادرولۇق قىممەت قارىشىدىن مۇناسىپ ئورۇن ئالىدۇ. خۇددى گېرمان پەيلاسوپى گېگىل ئېيتقاندەك «سىمۋولنىڭ ئىككى خىل مۇقەررەر ئېلېمېنتى بولۇپ، بىرى مەنىسى، يەنە بىرى، مۇشۇ مەنىنىڭ ئىپادىلىنىشىدۇر. مەنە بىر خىل ئۇقۇم ياكى ئوبيېكت بولۇپ، ئۇنىڭ قانداق مەزمۇنغا ئىگە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىپادىلىنىشى بىر خىل ھېسسىي مەۋجۇتلۇق ياكى ئوبرازدۇر»⑬. ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس سىمۋوللۇق بەلگىلىرى شۇ مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ مەخپىي شىفرىدۇر. رەڭگارەڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى سىمۋوللۇق بەلگىلەرگە ناھايىتى باي. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ئىستىلىستىكىلىق ۋاستىلەر ئىچىدە سىمۋول بىر قەدەر گەۋدىلىك ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك چۈشەنچىسىدىكى ئاق رەڭنىڭ ئۆزگىچە، ئالاھىدە سىمۋوللۇق مەنىلىرىنى قېزىپ چىقىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى جۇلالاندۇرۇش، مەدەنىيەتنى سېھرىي كۈچكە ئىگە قىلىپ تۇرۇۋاتقان شۇ سىمۋوللۇق مەنىلەرنى ئىلمىي يوسۇندا شەرھلەشنىڭ ئىلمىي ئەھمىيىتى زور.

ئىزاھاتلار:

① [ئامېرىكا] رودلوف ئارنىخېئىم: «سەنئەت ۋە كۆرۈش سېزىمى»، 1984-يىل خەنزۇچە نەشرى، 474-بەت.

②، ⑪ ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدىكى نىسپىي تۇراقلاشقان سىمۋوللار ۋە ئۇلارنىڭ مەنىلىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2003-يىل 1-سان، 31-بەت.

③ مەھمۇد كاشغەرىي (ئابدۇسالام ئاباس، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا، داموللا ئابدۇلھېمىت، يۈسۈفى، خەلىم سالىخ، ھاجى نۇر ھاجى، ئوسمان مۇھەممەدنىياز، سابىت روزى، ئىبراھىم مۇتئى، ئىمىن تۇرسۇن، مىرسۇلتان ئوسمانوۋلار نەشرگە تەييارلىغان): «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 1-توم، 110-بەت.

④ سىماچيەن (شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي تەتقىقات باشقارمىسىنىڭ «24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنى تاللاپ تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى» تەييارلىغان، قاسىم ئارىش، ھاجى ياقۇپ يۈسۈپى، تۇرغۇن ئالماس، خۇدابەردى سەلىم، سەلىمجان، ئەنسەردىن مۇسا، چېن شىمىڭ، ئارسلان ئابدۇللا تەرجىمە قىلغان): «تارىخىي خاتىرىلەر. 110-جىلد. ھونلار تەزكىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1987-يىل 9-ئاي، ئۇيغۇرچە 1-نەشرى، 404-بەت.

⑤راخمان ئابدۇرېھىم: «ئۇيغۇرلاردا شامانىزم»، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2006-يىل 6-ئاي 1-نەشرى، 274-بەت.

⑥ ئابدۇبەسىر شۈكۈرى، سۇلايمان ھېلمىنىياز: ««پالنامە» ۋە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دۇنيا قاراشلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىل 9-ئاي 1- نەشرى، 189-بەت.

⑦ گېلىڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ نەشرگە تەييارلىغان: «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، 60-، 61-بەت.

⑧، ⑨ ئەنۋەر سەمەد قورغان: «ئۇيغۇرلاردا پەرھىزلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007-يىل 12-ئاي 1-نەشرى، 220-، 221-، 222-بەتلەر.

⑩ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەدئىمىن: «غەربىي يۇرت تاشكېمىر سەنئىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1998-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 347-، 348-بەتلەر.

⑫ ئابدۇقادىر جالالىدىن: «ئۆزىنى ئىزدەش يوسۇغىدا — ياپونىيەدە كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىم»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005-يىل 3-ئاي 1-نەشرى، 416-بەت.

⑬ [گېرمانىيە] گېگىل: «ئېستېتىكا»، خەنزۇچە، 2-توم، 10-بەت.

پايدىلانمىلار:

1. ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇرلاردا سىمۋوللۇق رەڭ چۈشەنچىلىرى»، «مىللەتلەر ئىتتىپاقى» ژۇرنىلى، 1993-يىل 5-سان.

2. قەھرىمان ئابدۇكېرىم: «ئۇيغۇرلاردىكى ئاق رەڭ ئۇلۇغلۇق ھەققىدە»، «شىنجاڭ ياشلىرى» ژۇرنىلى، 1994-يىل 5-سان.

3. ئىمىنجان ئابدۇرېھىم: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى رەڭ چۈشەنچىلىرى»، «شىنجاڭ سەنئىتى» ژۇرنىلى، 2004-يىل 3-سان.

4. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (1-توم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

5. مۇتەللىپ سىدىق: «ئۇيغۇر كىشى ئىسىملىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى.

(ئاپتور: لوپنۇر ناھىيەلىك 1-ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى)

ئۇقمىزمىسز ماقال ـ تەمسللەر توغرسىدا

ئابدۇخېلىل مرخېلىل

ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدا سالماق ئورۇنغا ئىگە ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرى ئەمگەكچان، باتۇر ۋە ئەقىل ـ پاراسەتلىك ئەجدادلىرىمىز دانىشمەنلىكىنىڭ نەمۇنىسى سۈپىتىدە تارىخىي ھاياتىمىزنى يورۇتۇپ، گۈزەللىك بىلەن رەزىللىك، مۇھەببەت بىلەن نەپرەت توغرىسىدىكى پەلسەپىۋى، ئەخلاقىي قاراشلىرىمىزنى دەل جايىدا خۇلاسىلەپ كەلمەكتە. مەلۇمكى بىر مىللەتنىڭ ماقال ـ تەمسىللىرى شۇ مىللەتنىڭ ئۇزاق دەۋرلىك تۇرمۇش كەچۈرمىشلىرى ئەمەلىيىتىدە شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇ ئىجتىمائىي ئەمەلىيەت سىرگۈزەشتىلىرىنى بېشىدىن ئەڭ كۆپ ئۆتكۈزگەن، تارىخىنىڭ تالاي تۈگىمەس سىناقلىرىغا دۇچ كېلىپ، ئۇنىڭدىن توغرا ۋە ئىلمىي خۇلاسە چىقىرىش ئېڭى كۈچلۈك بولغان خەلق ئەقىل ـ پاراستىنىڭ جەۋھىرى ھېسابلىنىدۇ. ماقال ـ تەمسىللەر نۇتۇق ۋە يېزىقلىرىمىزدا قېلىپلاشقان، مۇقىملاشقان، ھېكمەتلىك، ئىبرەتلىك سۆزلەر قاتارىدا تىل ۋە يېزىقىمىزغا ئالاھىدە ئېنىقلىق، ئىخچاملىق، توغرىلىق بېغىشلاپ نۇتۇق ۋە يېزىق جۇلاسىنى ئاشۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ.

روشەنكى ماقال ـ تەمسىللەردە ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ گۈزەل ئارزۇ ـ ئارمانلىرى، تاتلىق تىلەك ـ خاھىشلىرى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا بولغان تۈرلۈك قاراش ـ نۇقتىئىنەزەرلىرى، ئىلىم ـ پەن، ھۈنەر ـ كەسىپنىڭ ئىنسان ھاياتىدىكى مۇرەسسەسىز ئەھمىيىتى ۋە ئۇنى قەدىرلەش ئېڭى، ئەمگەكنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىق يارىتىشتىكى تەخىرسىز كۈچ ئىكەنلىكى، ئۇنى سۆيۈش روھى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. غايەت چوڭقۇر، ئوبرازلىق سۆزلەر ئارقىلىق كىشىلەرگە ئىبرەتلىك ساۋاق، قىممەتلىك مەسلىھەتلەر بېرىلىدۇ، شۇنداقلا كىشىلەرنى نومۇس، ۋىجدان، ئىنسانىي خىسلەت ۋە ئادەمىيلىك پەزىلەت بىلەن ياشاشقا ئۈندەپ، ئەمگەكچان، ئەقىل ـ پاراسەتلىك، جىدام ـ غەيرەتلىك، ئىنساب ـ دىيانەتلىك، ئەخلاق ـ پەزىلەتلىك، راستچىل كىشىلەردىن بولۇش، بىلىم ـ ھۈنەرنى چىن دىلىدىن سۆيۈپ ئۆگىنىدىغان ھەقىقىي كىشىلەردىن بولۇش تەشەببۇس قىلىنىدۇ.

ماقال - تەمسىللەرنىڭ تىلى گۈزەل، ئويناق ۋە ئوبرازلىق بولۇپ، ئېسىل ئىستىلىستىكىلىق ۋاسىتىلەرنىڭ ياردىمىدە ئوي - پىكىرنى دەل ۋە توغرا ئىپادىلەپ، كىشىلەرگە ھايات ھەقىقەتلىرىنى تونۇتۇش بىلەن بىللە، يەنە ئېستېتىك تۇيغۇمۇ ئاتا قىلىدۇ.

بىز ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنى تەپسىلىي تەكشۈرىدىغان بولساق، بىر قىسىم ماقال - تەمسىللەرنىڭ ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدا ئاشكارا دېيىلىش ياكى يېزىلىش پەرھىز قىلىنىدىغان سۆزلەرنىڭ ئارىلىششى بىلەن تۈزۈلگەنلىكىنى بايقايمىز.

تارىختىن بۇيان تۆت پەسلى ئېنىق ئايرىلىدىغان مەركىزىي ئاسىيانى ئۆزىنىڭ ياشاش مۇھىتى قىلىپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزى ياشاپ كەلگەن مۇھىتقا ئىجابىي نۇقتىدىن ماسلىشىپ، ئۆزىدە ناھايىتى تۈز، ساددا، ئوچۇق - يورۇق، مۇھەببەت - نەپرىتى ئېنىق، ھەم مېھرىلىك، ھەم قەھرىلىك، سەمىمىي، راستچىل، كۆڭلىدىكىنى ئېغىز ۋە ئەمەلدە ئىپادىلەشكە ماھىر، ئەمەلىي ئىشلاردا كەسكىن خاراكتېرگە ئىگە ئىكەنلىكى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان پاكىتتۇر. خەلقىمىزنىڭ يۇقىرىقى خاراكتېر ئالاھىدىلىكى ئۇلار ئۆزلىرى ياراتقان ماقال - تەمسىللەردىمۇ روشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان دېيەلەيمىز، ماقال - تەمسىللەردە ئاۋام خەلقنىڭ سۇپەت - ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغاچقا، نۇرغۇنلىغان ماقال - تەمسىللەرنىڭ تەلىم - تەربىيە خاراكتېرى سالماقلىق ئورۇندا تۇرغان.

تەلىم - تەربىيە تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق توغرىلىققا يېتەكلەيدىغان ئۇزاق مۇددەتلىك پائالىيەت جەريانى بولۇپ، بۇ تەربىيەلەنگۈچىلەرنىڭ مۇئەييەن قوبۇل قىلىش ساپاسى بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. دېمەك ئەجدادلىرىمىز دەل مۇشۇ نۇقتىنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلماي، ئاۋام خەلقنىڭ ئەخلاقىي ساپاسى ۋە تۇرلۇك ئىشلاردىكى ناچار ئىللەتلىرىنى تۈزىتىشكە ياردەم بېرىش مەقسىتىدە، ئاشكارا دېيىلىش ۋە يېزىلىش پەرھىز قىلىنغان سۆزلەر ئارىلاشقان، ئىففەتسىز (سىلىقلاشتۇرۇلمىغان) بىر قىسىم ماقال - تەمسىللەرنىمۇ روياپقا چىقىرىپ، ماقال - تەمسىللەرنىڭ ئەقىل كۆرسىتىش ۋە تەلىم - تەربىيە بېرىش رولىنى تېخىمۇ كۈچەيتىش مەقسىتىگە يەتكەن بولۇشى مۇمكىن.

بۇ خىلدىكى ماقال - تەمسىللەر ئاڭلىماققا قوپال، تومتاق بولغىنى بىلەن يەنىلا تۇرمۇشىمىزدىكى ناچار ئىللەت، بەتقىلىقلارنى تەنقىد قىلىش ۋە ئۇنى تۈزىتىشكە يېتەكلەش جەھەتلەردە نۇرغۇن ئاكتىۋال قىممەتلەرگە ئىگە.

مەسىلەن، «ئىنساب قالمىدى چوڭدا، ئىشتان قالمىدى قوڭدا»، «ئېشەك ئۆلۈۋاتسا قوڭى غېجەك تارتىپتۇ»، «ھېيتتا قويمىغان خېنەڭنى، ھېيتتىن كېيىن قوڭاڭغا قوي»، «ۋەسلىڭ يەتسە گۇل قىس، بولمىسا قوڭاڭنى قىس»، «يېتىم قىز قوڭاڭنى قىس»، «ئاتقا مىنگەشمە، مىنگەشكەندىن كېيىن كۆتۈم ئاغرىدى دېمە»، «بوزەكنى تاپسام، قوڭغا يېپنى ساپسام»، «تولا يېگەن بۆرىنىڭ قوڭى كامار»، «چوڭ باشنى ئاچسا كىچىك قوڭنى ئاچىدۇ»، «ساراڭنىڭ ئوڭى يوق، پاشىنىڭ قوڭى يوق»، «ساۋابىنىڭ قوڭى تۆشۈك»، «بېتى ئەدەپ كۆرمىگەن، كۆتى تەرەت كۆرمىگەن»، «باجا باجىنى كۆرسە قوڭى قىچىشار»، «باي، قوڭى بەش پاتمان لاي»، «ئىچى كۆيمىگەننىڭ كۆتى قىچىشماس»، «ھىجىقىز توۋا قىلماس، توۋا قىلسا قوڭى قويماس»، «ئۆزۈڭ قىلمىساڭ غېمىڭنى، قاغا چوقار ئېمىڭنى»، «قوناقلىققا ئوغرى كىرسە ئاتقۇچىنىڭ بىر نېمىسىنى كەس»، «كۆتۈڭدىن چىقىپ كۆزۈڭگە ئۇراي»، «ئاتىسى باشلىمىغاننىڭ پوردىقى چوڭ، ئانىسى باشلىمىغاننىڭ ئەمچىكى چوڭ»، «مىلىڭ مادا تۇغقان بىلەن، بىر ھاڭگىنىڭ كۆتى ئاغرىماس»، «چۈجىنىڭ شۇملىقىدىن ئانىسىنىڭ ئەمچىكى يوق»، «باي بولاي دېسەڭ بورداقچى بول، ئەمەل تۇتاي دېسەڭ پورداقچى بول»، «بۇقىنى ھۆركىرەتكەن ئىككى تاشقى» دېگەنگە ئوخشاش ماقال - تەمسىللەر ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ ئاشكارا دېيىش ۋە يېزىش پەرھىز قىلىنغان تاناسىل ئەزا ۋە باشقا ئەزالىرىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر ئارىلاشقان ئاساستا تۈزۈلگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئۆزىنىڭ يارقىن جۇلاسى بىلەن خەلق ماقال - تەمسىللىرىگە خاس پۇرىقىنى نامايان قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا «بىر شاتىراق موزاي پادىنى بۇلغار»، «ئىشتانغا چىققان كۆڭۈلگە تايىن»، «پوققا چالما ئاتساڭ يۈزۈڭگە چاچرايدۇ»، «پوقنى ئوسۇرۇقتا

ياپقىلى بولماس»، «پو ئاتقىلى يات يەر ياخشى، شاتراق ئۇرغىلى داق يەر ياخشى»، «سېخىي ساخاۋەت قىلسا، بېخىل قان چېچىپتۇ»، «قاغا بىلەن دوست بولساڭ، يېيەشىڭ پوق»، «نوچى ئوق يەيدۇ، بالىسى پوق يەيدۇ»، «بولىدىغان بالا پوقىدىن، بولىدىغان زىرائەت كۆكىدىن»، «بەگ يالاقچىغا ئامراق، ئىت شاتراقچىغا ئامراق»، «بېخىلنىڭ پوقىنى يېگەن قاغىنىڭ قورسىقى ئاغرىيدۇ»، «پۈتمىگەن قەرزگە پوق ئال»، «ئىككى قاغا پوق تالاشسا ئۇۋۇچىغا پايدا»، «داڭلىغان قىز تويىدا چېچىپتۇ»، «دوستۇڭنىڭ پوقى پۇرىماس»، «بار چاغدا توق يەپتۇ، يوق چاغدا پوق يەپتۇ»، «بالاڭنى قويۇپ بەرسەڭ بېشىڭغا چىچار، چۈشنى قويۇپ بەرسەڭ ئېشىڭغا چىچار»، «بالاڭنى ئەركە ئۆگەتسەڭ كۆرپىگە سىيەر»، «ئارقامدىن دېگەنلەر، تېزىكىمنى يېگەنلەر»، «ئېشەكنى ئوتقا ھەيدىسە پوققا يۈگۈرەر»، «ۋاقتى ئۆتكەندە قىلىچىڭنى پوققا چاپ»، «ئورۇق ئۈينىڭ پوقى يوغان»، «گەپنى تەگسە گەپ چىقار، كالىنى قوغلىسا پوق چىقار»، «گەپنىڭ يامىنى كۈس-كۈس، ئوسۇرۇقنىڭ يامىنى پۈس-پۈس»، «كەپسىز، كەپتەر پوقى يەمسىز»، «شاخىنچە كالا خامانى بۇلغايدۇ، بۇزۇق ئادەم جاھاننى بۇلغايدۇ»، «ئارپا نېنى ئوسۇرغاققا باھانە بوپتۇ»، «ئاتالماس ئوقىدىن كۆرىدۇ، چىچالماس پوقىدىن كۆرىدۇ» قاتارلىق ماقال-تەمسىللەر ئادەم ۋە باشقا جانلىقلاردىكى نورمال فىزىيولوگىيەلىك ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان، ئەمما ئاشكارا دېيىش پەرھىز قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئارىلىشىشى بىلەن تۈزۈلۈپ، تۇرمۇشىمىزدىكى خىلمۇخىل چىركىنلىكلەرنى يارقىن ئىپادە قىلىپ بەرگەن، شۇنداقلا «ئوغرى قېرىسا موللا بولار، جالاپ قېرىسا بۇۋۇي بولار»، «تام قېرىسا توپا بولار، ھىجىقىز قېرىسا سوپا بولار»، «ئاردىچىغا ئالتە تاياق، شوۋىچىغا يەتتە تاياق»، «دوستۇمنىڭ كۆڭلىنى دەپ، ئالتە ئايلىق بويۇمدا قالدى»، «ئاشناڭغا ئىشىنىپ، ئەرسىز قالما»، «دۈشمەننىڭ سۆزى يامان، جالاپنىڭ كۆزى يامان»، «سامان ئوتۇن بولماس، جالاپ خوتۇن بولماس»، «تۆگىدە تىز يوق، جالاپتا يۈز يوق»، «ھارۋا ماڭغان يول تار بولمايدۇ، جالاپقا گەپ ھار بولمايدۇ»، «ئەرسىز خوتۇن يۈگەنسىز بايتال» دېگەنگە ئوخشاش ماقال-تەمسىللەردىمۇ جىنسىيەت، ئاياللار ئەخلاقى، بەزىبىر ئادەملەردىكى تۇترۇقسىزلىق ئالامەتلىرى ئېيتىش پەرھىز قىلىنغان سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بولۇپ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر ئەخلاقىغا زىت بولغان ناچار ئىللەت، خاتا خاھىشلارنى پاش قىلىپ، ئەخلاقىي ساغلاملىقنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ يۈكسەك ئۆلچىمىنى تىكلەپ بەرگەن.

(ئاپتور: توققۇزتارا ناھىيە دۆڭمەھەللە يېزا مويۇنگۈزەر مەكتەپتە)

ماقالە قوبۇل قىلىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش

ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنىپ بۈگۈنگە قەدەر ئوقۇرمەنلەر، ئاپتورلار ۋە ھەرقايسى ساھەدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ كەلدى. ژۇرنىلىمىز ئۇنىۋان ئالماقچى بولغان قېرىنداشلىرىمىزغا قۇلايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى، مەكتەپلەردىكى ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ۋە تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلارنىڭ ماقالىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ.

سەمىڭىزدە بولسۇن، «مىراس»تا ئېلان قىلىنغان ماقالىڭىز ئۇنىۋان باھالاش ھەيئىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ. شۇڭا بىز بىلەن ئالاقىلاشقايسىز.

تېلېفون نومۇرى: 0991 _ 4554017

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

زامانىۋى ئالاقىلىشىش ۋاسىتىلىرىنىڭ تۇرمۇشىمىزغا كۆرسەتكەن تەسىرى

ماھنۇر يۇنۇس

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئاددىي-ساددا، سەمىمىي، ئاق كۆڭۈل، مېھماندوست خەلق. بۇ خىل ئېسىل ئەنئەنە ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق دەۋرىدىكى يايلاق تۇرمۇش شارائىتىدا شەكىللەنگەن ئادەت ئەنئەنىسىنىڭ داۋامى بولۇپ، ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. ئەينى زاماندا ئەجدادلىرىمىزدا كەڭ، بىپايان يايلاقتا ھەپتىلەپ-ئايلاپ ئۇچرىشىش مۇمكىنچىلىكى، سەپەر ئۇستىدىكىلەرگە نەچچە كۈنلەپ ئىسسىق چاي ئىچىپ، ئارامخۇدا ھۇزۇرلىنىپ ھاردۇق چىقىرىش شارائىتى بولمايتتى، شۇنداق شارائىتتا بىر-بىرى بىلەن ئۇچرىشىش، مۇڭدىشىش ئۇلار ئۈچۈن چوڭ خۇشاللىق ھېسابلىناتتى. شۇڭا ئۇلار بۇ خىلدىكى ئۇچرىشىش، مۇڭدىشىش، يىغىلىشنى تەشنالىق بىلەن كۈتەتتى. بۇنداق تەشنالىق ئۇلاردا تەدرىجىي دوستخۇمار، مېھماندوستلۇق ۋە قويۇق ئىجتىمائىي ئالاقىگە ھېرىسمەنلىك ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۈگۈنكى ئىجتىمائىي ئالاقىسى دەل شۇ ئەنئەنىنىڭ داۋامى بولۇپ، ھازىرمۇ مەھەللە، ئائىلە ۋە شەخسلەر بويىچە بېرىپ-كېلىش، ئۆزئارا ئۇچرىشىش، ھەمكارلىشىش، دوستلىشىش، مېھماندارچىلىق قاتارلىق شەكىللەردە داۋاملىشىپ، دوستلۇق، ئىتتىپاقلىق مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشنىڭ مۇھىم ۋاسىتىسى بولۇپ قالدى.

بۇ خىل مۇناسىۋەتلەر ئىجتىمائىي ئالاقە كاتېگورىيەسىگە مەنسۇپ بولۇپ، چوڭ جەھەتتىن تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1. ئائىلە-قېرىنداشلىق مۇناسىۋەت.
2. يۇرتداشلىق مۇناسىۋەت.
3. قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەت.

4. دوستلۇق، كەسپداشلىق مۇناسىۋەت.

بۇ مۇناسىۋەتلەر تۇرمۇشىمىزدا مۇقەررەر مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئوبيېكتىپ رېئاللىق بولۇپ، مەيلى بىز قانداق ئادەم بولايلى بۇ دائىرىدىن خالىي ھالدا ياشىيالمايمىز.

يۇرتداشلىق مۇناسىۋەت ـــ كىشىلىك مۇناسىۋىتىدە ئىپادىلىنىدىغان يۇرت-مېھىر قارىشى، ئۇنىڭغا بەلگىلىك ئۆملۈك ئېڭى سىڭگەن. ئۇيغۇرلار ئەزەلدىنلا يۇرتنىڭ نام-مەنپەئەتىنى قوغداشنى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس بۇرچى دەپ قارايدۇ. بۇ خىل ئادەت تەسىرىدە يۇرت-مەھەللە ئاساسىدا ئالاقە قىلىش ئومۇملاشقان، بولۇپمۇ، ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆز يۇرتىدىن باشقا يۇرتتا ئولتۇراقلىشىپ قالغانلاردا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىدە قوشنىدارچىلىقنى قەدىرلەش، قوشنىلار بىلەن ئىناق-ئىتتىپاق ئۆتۈش، ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋىتىدىكى يەنە بىر ئېسىل ئەنئەنە، «يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىندىكى قوشنا ياخشى» دېگەن ماقال ئاشۇ ئەنئەنە ئاساسىدا شەكىللەنگەن، قوشنىلار ئەتە-ئاخشىمى ھال-ئەھۋال سورىشىپ، تاماق سۇنۇشۇپ تۇرىدۇ، ۋاقىتلىق بىر يەرگە بېرىشقا توغرا كەلسە، مال-مۈلكىنى قوشنىلارغا تاپشۇرىدۇ. بىر-بىرىنىڭ ئۆيىگە مېھمان كەلسە، ئۆزئارا تەكلىپ قىلىشىدۇ. بۇنداق دوستلۇق، سەمىمىيلىك قوشنىلار ئارا تۇغقانغا ئوخشاش مېھىر رىشتىسىنى پەيدا قىلغان.

يېزىلاردا دېھقانچىلىق پەسىل-ۋاقىت خاراكتېرى كۈچلۈك، ئەمگەك سىجىللىقى بىر قەدەر يۇقىرى ھەرىكەت بولۇپ، پەيتنى چىڭ تۇتمىسا مەھسۇلاتقا تەسىر يېتىدىغان بولغاچقا، ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ ئورتاق ئىشلەيدىغان، بىر-بىرىنىڭ ئىشلىرىغا ياردەملىشىدىغان، ساخاۋەتلىك ئىشلارنى قىلىدىغان ئېسىل ئەنئەنىمىز داۋاملىشىپ كەلگەن.

ئائىلە مۇناسىۋىتىدە ئاتا-ئانا بىلەن پەرزەنت ئوتتۇرىسىدا شەرمى-ھايا شۇ قەدەر كۈچلۈك بولۇپ، يىگىتلەرنىڭ ئۆيلىنىش يېشى توشۇپ، شەرت-شارائىتلار تولۇق بولسىمۇ، ئاتا-ئانىسىغا ئۆيلەنگۈسى بارلىقىنى دېيەلمەي، تونۇر بۇزىدىغان، ئۇششاق تاش ياكى قومۇلاق سېلىپ قويۇش شەكلى ئارقىلىق ئۆز خىيالىنى ئۇقتۇرىدىغان ئادەت بار. بۇمۇ بىر خىل ئالاقىلىشىش شەكلى بولۇپ ئاتا-ئانىلار شۇ ئىشلارنى كۆرگەندىن كېيىن، دەرھال ئوغلىنىڭ ئىشىغا تۇتۇش قىلىدىكەن. بۇنداق مىساللار خەلقىمىز ئارىسىدا ناھايىتى كۆپ.

يۇقىرىقى ئەنئەنىلىرىمىزنىڭ كۆپ قىسمى ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما زامانىۋىلىشىش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشى، ئالاقىلىشىش ۋاسىتىلىرىنىڭ سەرخىللىشىشى بەزى ئېسىل ئەنئەنىلىرىمىزنى بىزدىن يىراقلاشتۇرماقتا ياكى ئۇنتۇلدۇرماقتا.

ئۇنداقتا، زامانىۋى ئالاقىلىشىش ۋاسىتىلىرىنىڭ تۇرمۇشىمىزغا بولغان تەسىرىنى قايسى جەھەتلەردىن كۆرسىتىشكە بولىدۇ؟

زامانىۋىلىشىش توغرىسىدىكى تەتقىقات 20-ئەسىرنىڭ 50-، 60-يىللىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىغان بولۇپ، بۇ ئاتالغۇ دەسلەپتە ئامېرىكىدا بارلىققا كەلگەن «يېزا ئەگىلىك جەمئىيىتىدىن سانائەت جەمئىيىتىگە ئۆتۈش جەريانى»نى «زامانىۋىلىشىش» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئىپادىلىگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىلىم ساھەسىدە كەڭ قوللىنىلىشقا باشلىغان.

جەمئىيەتشۇناسلار زامانىۋىلىشىشنى ئەنئەنىنىڭ قارشىسىدا قويۇپ تۇرۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى مەركەز قىلغان ئاساستا، ئۆز كۆز قاراشلىرىنى شەرھلىدى. ئەمما سانائەتلىشىش، شەھەرلىشىش «ساۋاتلىق بولۇش نىسبىتى»دىن ھالقىپ، نۇرغۇن دائىرىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بولدى. زامانىۋىلىشىش جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۇنىۋېرسال سەۋىيەسىنى ئىپادىلەيدىغان ئۆلچەم بولغاچقا، زامانىۋىلىشىشنىڭ ئۆلچەم-تەلەپلىرى، سان-سېفىرلىق قىممەت ئۆزگىرىشلىرى جەمئىيەت تەرەققىيات سەۋىيەسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ باردى. شۇڭا ھەر قايسى ئەللەر ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيەسىگە ئاساسەن زامانىۋىلىشىش نىشانىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە باستى.

زامانىۋى ئالاقىلىشىش ۋاسىتىلىرىمۇ دەل زامانىۋىلىشىش ئىچىدىكى بىر تەركىب بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەر قايسى ساھەلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ماس قەدەمدە تەرەققىي قىلدى. زامانىۋىلىشىش تەرەققىي تاپمىغان جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي تاپقان جەمئىيەتكە ئايلىنىش جەريانى ۋە نىشانى بولغاچقا، زامانىۋى ئالاقىلىشىش ۋاسىتىلىرى ئوخشىمىغان مەزمۇن ۋە يۆنىلىشتە كىشىلەر تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىردى.

مېنىڭچە، زامانىۋى ئالاقىلىشىش ۋاسىتىلىرىنى چوڭ جەھەتتىن تۆۋەندىكى تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

1. تىل، كومپيۇتېر تىلى (تور تىلى) ۋە زامانىۋى تىل.

2. ئىنتېرنېت، QQ، ئېلېكترونلۇق يوللانما، تۇرمۇش مۇنازىرىسى، تور دەرسخانىسى. يىراقتىكىلەر ۋېلسىپىت ياكى ھارۋىلار بىلەن مەنزىلگە بېرىپ كۆرۈشەتتى. بىر-ئىككى مىنۇتتىلا ھەل بولىدىغان ئىش ئۈچۈنمۇ

زۆرۈر تېپىلسا، بىر نەچچە سائەتلەپ ۋە بىر نەچچە كۈنلەپ يول مېڭىشقا توغرا كېلەتتى. دېمەك، تېلېفوننىڭ پەيدا بولۇشى ئالاھىدە بىر يېڭىلىق ھېسابلىنىپ ھەرقايسى ساھە ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشىمىزدا غايەت زور رول ئوينىدى.

90 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىغا كەلگەندە، چاقىرغۇ پەيدا بولۇپ، كىشىلەر ئالاقىسىدە بىر ئاز قولايلىشىش بولدى. بىراق يەنىلا، ئېھتىياجلىق بولغان تەرەپ چاقىرغۇ قىلسا قوبۇل قىلغۇچى تېلېفون قىلاتتى، مانا ھازىر قارايدىغان بولساق، ھەر خىل تىپتىكى تېلېفونلار بارلىققا كېلىپ، تۇرمۇشىمىزنى مول رەڭدار مەزمۇنلار بىلەن بېزىمەكتە. تېلېفون شىركەتلىرىنىڭ تۈرلۈك شەكىلدىكى مۇلازىمەتلىرى ھەر تۈرلۈك ئېھتىياجىمىزنى قاندۇرۇپ، ۋاقىتنى سېتىۋېلىشقا ئامالسىز تەمتىرەپ يۈرگەن بۈگۈنىمىزدە ۋاقىت جەھەتتىكى ئىسراپچىلىقنى تېجەپ، شۇ ۋاقىت ئىچىدە نۇرغۇن پايدىلىق ئىشلارنى قىلىۋېلىشىمىز ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بەرمەكتە. تېلېفوننى قولىمىزغا ئېلىپلا يەر شارىنىڭ باشقا بىر نۇقتىسىدىكى ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ بۇرادەرلەر بىلەن سۆزلىشىمىز، پىكىر ئالماشتۇرىمىز. دېمەك، تېلېفون ھەرقايسى كەسىپ، ساھەلەر بويىچە ئومۇملاشتى.

زامانىۋى ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرىنىڭ تۇرمۇشىمىزغا سىڭىپ كىرىشى، بىزنى ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن زۆرۈر شارائىتلار بىلەن تەمىن ئېتىپ، بۇرۇنقىدەك ئارىلىقنىڭ يىراقلىقىدىن تويلىشىش، تۇغقانلىشىشتىن قورقىدىغان، چەت ئەلگە چىقىشنى خىيالىي چۈش كۆرىدىغان ۋەھىمىدىن ئازاد قىلىپ، ئەركىن سودا، ئەركىن ئالاقىنى شەكىللەندۈردى. دۇنيانىڭ ئىشىكنى خاتىرجەم ئېچىپ ئۆزىگە پايدىلىق بولغان ھەرقانداق يېڭى ۋە خىلمۇخىل ئۇچۇرغا ئېرىشىش ئىمكانىيىتىنى ياراتتى. ئەمما دۇنيادا مۇكەممەل نەرسە بولمىغىنىدەك زامانىۋى ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرى ئاشۇ بىر قاتار ئارتۇقچىلىقلىرى بىلەن يەنە بىر مۇنچە ئاۋارىچىلىقلارنىمۇ كەلتۈرۈۋاتىدۇ.

پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، تېخنىكا خۇددى قوش بىسلىق پىچاققا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ كۆپلىگەن ئەۋزەللىكلىرى بولۇش بىلەن بىرگە يەنە ئېكولوگىيەلىك مۇھىتقا، بىر قىسىم ئۆز ـ ئۆزىنى چەكلەش ئىقتىدارى تۆۋەن كىشىلىرىمىزگە ئەكس تەسىر كۆرسىتىپ، يېتىلىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ ناچار خاھىش، ناچار ئىللەتلەرنى يۇقتۇرۇۋېلىپ، ئاتا ـ ئانا، جەمئىيەت ۋە مەكتەپكە زور بېسىم ئېلىپ كېلىشىدىن ساقلانغىلى بولمايۋاتىدۇ.

تۆۋەندە مەن، زامانىۋى ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرىنىڭ تۇرمۇشىمىزغا ئېلىپ كىرگەن ئەكس تەسىرىنى بىر نەچچە نۇقتا بويىچە چۈشەندۈرىمەن:

1. ئىجتىمائىي ئالاقە ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىم مۇناسىۋەتلەردىن بىرى بولغان ئائىلە مۇناسىۋىتىگە كەلتۈرگەن تەسىرى.

ئائىلە ــ ئىككى كىشىنىڭ ئورتاق نىشان، مەقسەت بىلەن بىرلىككە كەلتۈرگەن كىچىك جەمئىيىتى. ئائىلە ئەزالىرىنىڭ چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئاسراش «مۇقەددەس بۇرچى». ئاتا ـ ئانىغا سادىق بولۇش، ئۆزلىرى ھەر قانچە غورىگىل قالسىمۇ، ئاتا ـ ئانىسىنى ياخشى بېقىش، چوڭلارنىڭ كىچىكلەرنى ئاسرىشى، كۆيۈنۈشى، ئەر ـ ئايال بىرىگە ۋاپادار بولۇشى ھەممىگە ئېنىق بولغان ئەقەللىي ساۋات.

ئەر ــ ئائىلىنىڭ تۈۋرۈكى بولۇشتەك مۇقەددەس بۇرچىنى پەخىرلىك تۇيغۇسى بىلەن ئادا قىلىشى، ئائىلىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن تىگىشلىك مەسئۇلىيەت ۋە ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىشى بىر ئەر ئۈچۈن ئۆتەشكە تېگىشلىك بۇرچ.

ئايال ــ ئۇلۇغ ئىنسانلىق سالاھىيىتى، ئەرنىڭ غورۇرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئائىلىگە كۆيۈنۈشى، ئاياللىق، ئانىلىق بۇرچىنى تولۇق ئادا قىلىشى، «ئەرنى ئەر قىلغانمۇ خوتۇن، يەر قىلغانمۇ خوتۇن» دېگەن ماقالىنىڭ چىن مەنىسىنى چۈشىنىپ، ئائىلىنى ئائىلە، ئەرنى ئەر قىلىش ئۈچۈن پۈتۈن ۋۇجۇدىنى بېغىشلىشى ئەزەلدىن دېيىلىپ كېلىۋاتقان ھەم شۇنداق بولۇۋاتقان قائىدىدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىگ»تىمۇ ئائىلىگە، نىكاھقا ۋاپادار بولۇش، قانائەتچان بولۇش، ئۆز نېسىۋىسىگە شۈكۈر قىلىش توغرىسىدا بىزگە چوڭقۇر تەربىيە بەرگەن.

2. قوشنىلار ئارا ئالاقىدە بۇرۇن بىر ـ بىرىنىڭ ئۆيىگە كىرىشىپ ئىشلىرىنى مەسلىھەتلىشىپ، قولۇم ـ قوشنىلارنىڭ ئۆيىدە بولۇۋاتقان ئىشلاردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرۇشاتتى. ھازىر رىتىمنىڭ تېزلىششى، تېلېفون ئالاقىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇرۇن شۇنچە ئۇزۇن يوللارنى پىيادە ماڭىدىغان كىشىلىرىمىز ھازىر ئۇدۇل قوشنىمىزنىڭ ئۆيىگە كىرىشكىمۇ ئېرىنىپ تېلېفون تۇرۇبكىسىنى قولىمىزغا ئالىدىغان بولدۇق، ھەتتا توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىمغا بېرىشقا ۋاقتىمىز يەتمىسە، تېلېفون ئۇرۇپلا ئۆزرە ئېيتىدىغان بولدۇق. ئاتا ـ ئانىمىزدىنمۇ تېلېفوندىلا ئەھۋال

سورايدىغان، ئاتا-ئانىمىزمۇ بىزنىڭ تۈگمەس ئادىمىگەرچىلىك ئىشلىرىمىزدىن خەۋەردار بولغاچقا، بىزنى توغرا چۈشىنىدىغان بولدى.

3. يىراق يۇرتتىكى تۇغقانلار بۇرۇن بىر-بىرىنى ياد ئەتكەنلىكىنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە، «پوسۇلكا» قىلىپ، پوسۇلكا ئىچىگە ئۆز يۇرتىنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنى، قارشى تەرەپ ئامراق نەرسىلەرنى ئەۋەتەتتى، زامانىۋىلىشىش قەدىمىنىڭ تېز قەدىمىدە «پوسۇلكا» قىلىش كۈلكىلىك تۈيۈلىدىغان بولدى، تېلېفون ئارقىلىق كۆرۈشۈپ تۇرىدىغان بولغاچقا كىشىلەر ئارىسىدىكى «پوسۇلكا» ئازلاپ، ئارىلىقىمىز يىراقلاپ كېتىۋاتىدۇ.

ئەسلىدىنلا «يېڭىلىق»نى ناھايىتى ئاسان قوبۇل قىلالايدىغانلىقىمىزدەك مەنىۋىيىتىمىزدە مەۋجۇت ئىللەتلەر تەرەققىيات، زامانىۋىلىشىش داۋامىدىكى بەزىبىر خاھىشلار بىلەن ئوغۇتلىنىپ، تېخىمۇ كۆكلەپ، باراقسانلاش مۇھىتىغا ئىگە بولۇۋاتىدۇ.

مەن بۇ خىل ھالاكەت يۈزلىنىشىنى كۆپرەك ئەخلاقىي مەسىلىلەرنى شەرھلەش ئارقىلىق مۇلاھىزە قىلدىم، چۈنكى ئەخلاق روھقا، روھ تەنگە، تەن دۇنياغا مەنسۇپتۇر. شۇڭا شۇنداق يەكۈن چىقىرالايمىزكى، ئەخلاق گۇمران بولسا دۇنيانىڭ زاۋالى يېقىنلىشىدۇ، مەيلى ئۇ قانچىلىك گۈللەنگەن ئىمپېرىيە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر.

ئۇچۇر ئىنقىلابىنىڭ ئىمزاسى بىلەن تامغىلانغان 21-ئەسىر ئىنسانلارنىڭ سالاھىيىتىنى قايتىدىن بېكىتىپ، ھەممە ئادەم كىشىلىك قىممىتى ئۈستىدە قايتا ئويلىنىشقا چۈشتى. يېڭى ئەسىردىكى سالاھىيەت يەر شارىدىكى مەۋجۇتلۇقنىڭ مۇھىم بەلگىسى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان بولغاچقا، پۈتكۈل مىللەتلەر ئۇچۇرلىشىشنى ئۆز سالاھىيەتلىرىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىپ، ئۆزگىچە قىممەت يارىتىش ۋە تىكلەش مەۋقەسىنى ئىپادىلەشكە تىرىشتى.

ئۇچۇر ئارقىلىق ئىجرا قىلىنىۋاتقان يەر شارى خاراكتېرلىك ئالاقە مەدەنىيەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ۋە ماسلىقنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ھەر قايسى مەدەنىيەتلەر ئوتتۇرىسىدا بىر-بىرنى تامامەن ئىنكار قىلىش ياكى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى خىل تاللاش مەسىلىسى مەيدانغا كەلدى. ئەلۋەتتە، بۇ خىل تاللاش زىددىيەت ۋە توقۇنۇش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەندە، بۇنىڭ ئۈچۈن تۆلەنگەن بەدەل ئاز بولمىدى، ئەڭ ئاددىيسى ئۆز دائىرىمىزدىن ئېلىپ ئېيتساق، ئىنتىپاقسىزلىق، ياسالمىلىق، لەۋزىدە تۇرماسلىق، پەزىلەتسىزلىك، سودىدىكى ئالدامچىلىق، تۇرمۇشتىكى ھاياسىزلىق، شەپقەتسىزلىك، ھەر خىل ئىسراپچىلىقلار باش كۆتۈرۈپ قېلىۋاتىدۇ. مانا بۇ خىل ھازىرقى دەۋرىمىزنىڭ خاراكتېرىگە ماس بولمىغان خاھىشلاردا زامانىۋى دەۋردىكى ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرىنىڭ تەسىرى يوق دەپ ئېيتالامدۇق؟

ئۇنداقتا بۇ ھالاكەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن سۆزلەش پۇرسىتى كۆپىيىۋاتقان بولسىمۇ، ئورتاق تونۇشىمىزنىڭ ئازىيىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن، ئۆزئارا تاماق سۇنۇشىدىغان، ئۆتنە-يېرىم قىلىدىغان، ئاجىزلارغا يار-يۆلەك بولىدىغان تۇرمۇش ئەندىزىمىز ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ قالدى دەپ ئاغرىنىپ، بۈگۈنكىدەك قولايلىق، ئەۋزەل شارائىتتىن يىراقلىشىپ، ئەنئەنىنى ساقلاپ قالىمىز دەپ ئەسلىگە قايتامدۇق؟ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ئالغا ئىلگىرىلەشكە بولىدۇكى، ھەرگىز چېكىنىشكە بولمايدۇ. گەرچە تېلېفون، كومپيۇتېر دېگەندەك زامانىۋى ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرىنىڭ ئادەم بەدىنىگە مەلۇم جەھەتتە زىيانلىق تەرەپلىرى كۆرسىتىلگەن بولسىمۇ، بىراق ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى قوشۇپ بېرىلىۋاتىدۇ.

مېنىڭچە، زامانىۋى ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئالغا ئىلگىرىلىشىمىزدىكى قورالغا ئايلاندۇرىمىز دەيدىكەنمىز، «قوغداشقا تېگىشلىكنى چوقۇم قوللاش، قوغلاشقا تېگىشلىكنى مۇرەسسەسىز قوغلىساقلا» يەر شارىلىشىش دولقۇنىدىكى يەرلىك مىللىي مەدەنىيەتنىڭ غەرب مەدەنىيىتىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراشتەك كىرزىسكە خاتىمە بېرىپ، كۆيۈمچانلىق، ۋاپادارلىق، ساداقەتنىڭ خۇش پۇراق گۈللىرىنى ئېچىلدۇرالايمىز.

ئاتا-ئانىلارمۇ ئۆزى توغرا تونۇشقا كېلىپ، بالىلىرىنى توغرا ئۇسۇلدا يېتەكلەپ، بالىلارغا تورنىڭ پايدىلىق ۋە پايدىسىز تەرەپلىرىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ، ئۇلارنى توغرا، ساغلام ئۇسۇلدا تورغا چىقىشقا يېتەكلىسە، تورغا چىقىش ۋاقتىنى چەكلەپ، تورنىڭ يالغۇز كۆڭۈل ئېچىش سورۇنى ئەمەس، بىلىمگە ئېرىشىشنىڭ قورالى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرەلىسە ئىشىنىمەنكى، مەۋجۇت بولۇۋاتقان زامانىۋى ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرىمىزدىن ھازىرقىدىنمۇ ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، زامانىۋى جەمئىيەتتىكى ئۆز ئەنئەنىمىزنى، ئەخلاقىمىزنى جەۋلان قىلىشتىكى ھەقىقىي زامانىۋى ئالاقە ۋاستىسىگە ئايلاندۇرالايمىز ھەم تېخىمۇ پارلاق جەمئىيەتكە يۈزلىنەلەيمىز.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى ژۇرناللار نەشرىياتىدا)

ئىلى خەلق چاقچاقلىرى ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە

رەيھانگۈل ماموت

چاقچاق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم بىر تەركى-
بىي قىسمى بولۇپ، كۈلكىنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن كىشىلەرگە
ئېستېتىك زوق ۋە تەربىيە بېرىدىغان تىل سەنئىتىدۇر.
كۈلكە- چاقچاق ھەرقانداق بىر مىللەتكە ئورتاق تېما،
بىراق يۇمۇرىستىك پىسخىك- مىجەزنىڭ ئىپادىلىنىشىنىڭ
ئوخشاشماسلىقى سەۋەبىدىن چاقچاققا ھازىرلىغان سورۇن-
مۇ ئوخشىمىغان مىللەت، ئوخشىمىغان رايونلاردا ئوخشاش
بولمايدۇ. ئىلى خەلقى ئارىسىدا چاقچاقلىشىش باشقا يۇرت-
لارغا قارىغاندا باشقىچە ئەۋج ئالغان ھەم چاقچاقچىلارغا
ھازىرلانغان سورۇنلارمۇ باشقا يۇرتلارنىڭكىدىن كەڭرەك
بولغان، بۇ سەۋەبتىن ئىلى ۋادىسى بىزنى خەلق چاقچاقلى-
رىنى توپلاش، رەتلەش، يەنە چاقچاقنىڭ ئەجدادتىن- ئەۋ-
لادقا داۋاملىشىشىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناۋاتقان خەلق
چاقچاقلىرىنىڭ ھاياتى بىلەن تونۇشۇش، ئۇلارنىڭ ئۇسلۇ-
بىدىن ئۆرنەك ئېلىشتا قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن
ئېتەلەيدۇ.

ئىلى رايونىدا ياشاپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر خەلقى ھەر
قانداق بىر كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتىنى چاقچاقسىز ئۆت-
كۈزمەيدۇ. ئالايلۇق، 30 ئوغۇل مەشرىپى، نورۇز بەزمە-
سى، يىگىت مەسلىھەت چېيى، يىگىت ئولتۇرۇشى قاتارلىق
سورۇنلارنىڭ ھەممىسىگىلا كۆزگە كۆرۈنگەن خەلق چاق-
چاقچىلىرىنى، ھېچ بولمىغاندا شۇ مەھەللىدە قىزىق گەپ-
سۆزلىرى بىلەن كىشىلەرنى كۈلدۈرەلەيدىغان خەلق قى-
زىقچىلىرىنى تەكلىپ بىلەن قاتناشتۇرۇپ، سورۇن كەيپىيا-
تىنى جانلاندۇرىدۇ. بۇنداق سورۇنلاردا چاقچاقچىلار ئا-
لاھىدە قارشى ئېلىنىدۇ ھەم قىلغان چاقچاقلىرىغا تۇشلۇق
ئۆرۈمگىمۇ ئېرىشىدۇ. بۇرۇنلاردا قوناق، بۇغداي قاتار-
لىقلارنى ئۆرۈم ئورنىدا بېرىدىغان ئادەتلەرمۇ بولغان
ئىكەن. بىراق ھازىر تۇرمۇش سەۋىيەمىزنىڭ ئۆسۈشىگە
ئەگىشىپ پۇلنىلا ئۆرۈم قىلىش پۈتۈنلەي ئومۇملىشىپ
كەتتى. ئۆرۈم سوممىسى بەك كۆپ بولمىسىمۇ، بىراق شۇ
چاقچاقچىغا ئىلھام بېرىش، سورۇن كەيپىياتىنى يۇقىرى
كۆتۈرۈشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

چاقچاقنىڭ جېنى كۈلكە. چاقچاقچىنىڭ ۋەزىپىسىمۇ
كۈلكە پەيدا قىلىش. شۇ سەۋەبتىن چاقچاقچى مەزكۇر
سورۇننىڭ ئومۇمي كەيپىياتىنى ياخشى ئىگىلەپ، سورۇن-

دىكى كىشىلەرنى تەپسىلىي كۆزىتىپ، ئۆز چاقچىقىغا
ماتېرىيال توپلىشى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىگە قارىتا
ئېيتىلغان چاقچاقلارغا چاقماق تېزلىكىدە، تېمىدىن
چەتنەپ كەتمىگەن، مەنتىقىگە ئۇيغۇن ئاساستا جاۋاب
قايتۇرۇپ تېخىمۇ كۈچلۈك كۈلكە پەيدا قىلىشى ھەم-
مىدىن مۇھىم.

چاقچاقنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ ھازىر جاۋابلىق-
دا، ھەجۋىيلىكتە، سۆز مەزمۇنىنىڭ مەنتىقىلىقىدا ۋە
«رەقىب» تەرەپنىڭ قىلغان چاقچىقىنىڭ مەزمۇنىغا
چەمبەرچاس باغلىنىشىدا ئىپادىلىنىدۇ①.

چاقچاق ئىجادىيىتى ئۇيغۇرلاردا كۆپ ئەسىرلىك
تارىخقا ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن خەلق سۆز سەن-
ئىتىنىڭ بۇ ئاجايىپ تۈرى يېقىنقى مەزگىللەرگىچە
ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنىپ كەتمىدى. ھېچكىم تەرىپىدىن
قەغەز يۈزىگە چۈشۈرۈلمەي، بۇنىڭدىن بۇرۇن بارلىق-
قا كەلگەن ئەڭ ياخشى چاقچاق نەمۇنىلىرى ئۇزاق زا-
مانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنتۇلۇپ كېتىپ بىزگىچە
يېتىپ كېلەلمىدى. پەقەت يېقىنقى يىللاردىلا يازغۇچى-
مىز ماخمۇت مۇھەممەد ئەپەندى نەشر قىلدۇرغان
«ھېسام چاقچاقلىرى» ناملىق ئون توپلام كىتاب
بىلەن ئابدۇرۇسۇل سېيىت نەشرگە تەييارلىغان ئىلىدى-
كى چاقچاقچىلارنىڭ ھاياتى، تۇرمۇشى تونۇشتۇرۇل-
غان «چاقچاقچىلار چايخانىسى» ناملىق كىتابلار كى-
تابخانلار بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ، بۇ بوشلۇقنى تولدۇ-
رۇش بىلەن بىللە مەزكۇر ساھە تەتقىقاتى بىلەن شۇ-
غۇللانغۇچىلارنى قىممەتلىك ماتېرىيال بىلەن تەمىن
ئەتكەندىن سىرت، تېخى نۇقتىلىق ھالدا باشقا ئىلمىي
ئەمگەكلەر ئېلىپ بېرىلغىنى يوق.

ئىلى خەلق چاقچاقلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ، جۈمە-
لىدىن ئىلى خەلقىنىڭ پىسخىكىسىنى چۈشىنىشىمىزدە
روجەكلىك رول ئوينايدۇ. چاقچاقلىشىش ئىلى رايونى-
دىكى ئالاھىدە بولغان بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسى-
سى. ئۇنىڭ مەدەنىيەت ئاساسى چوڭقۇر بولۇپ، بىر
مىللەتنىڭ روھىيىتىنى ئېچىپ بېرىشكە تامامەن يېتەر-
لىك مەنىۋى مىراس ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئىلى چاقچاق-
لىرىنى تەتقىق قىلىش پەقەت ئاددىي ھالدا خەلق چاق-
چاقلىرىنى توپلاش، رەتلەش بىلەن چەكلىنىپ قالماس-
تىن، ئۇنى تۆۋەندىكى نۇقتىلاردىن ئايرىم-ئايرىم

تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش دەل ۋاقتىدا ئىشلەنمىسە بول-
مايدىغان قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك خىزمەت.

(1) خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن چاقچاقلارنى
توپلاش بىلەن بىللە ئۇنىڭ ئىجادچىسىغا ھۆكۈم قىلىش.

(2) خەلق چاقچاقلىرىنى ئېيتىلىش ئۇسلۇبى، شەكلى،
شۇنداقلا ئۇنىڭدا ئەكس ئەتكەن مەزمۇنىغا قاراپ ئوخ-
شىمىغان تۈرلەرگە ئايرىش ھەم ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ۋە
تەربىيەۋى رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش.

(3) چاقچاقلارنىڭ ئوخشىمىغان يۇرت، ئوخشىمىغان
دەۋرلەردىكى ۋارىيانتلىرىنى توپلاشقا ئەھمىيەت بېرىش.

(4) تارىختا ئۆتكەن ۋە زامانىمىزدىكى خەلق چاق-
چاقچىلىرىنىڭ ھاياتى، تۇرمۇشى بىلەن تونۇشۇش،
ئۇلارنىڭ چاقچاق قىلىش ئۇسلۇبى، شاگىرت تەربىيەلەش
ئۇسۇللىرىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش.

(5) چاقچاقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى ئاسا-
سىي ھالقا بولغان چاقچاق سورۇنىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى،
دەۋرلەردىن بۇيانقى ئۆزگىرىشى، چاقچاق ئىشتىراكچىلى-
رىنىڭ كەيپىياتى ۋە ئۇلارنىڭ چاقچاقچىلار بىلەن ماسلى-
شىش ھالىتى، يەنە چاقچاقچىلارغا بېرىلىدىغان ئۆرۈملەر-
گىچە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش.

(6) ئىلى رايونىنىڭ تەبىئىي جۇغراپىيەلىك ئەھۋالى،
مەدەنىيەت مۇھىتى، ئىلى خەلقىنىڭ پسىخىك ئالاھىدىلىك-
نى تەكشۈرۈپ، نېمە ئۈچۈن ئىلىدا چاقچاقتىن ئىبارەت بۇ
مەدەنىيەت ھادىسىسىنىڭ ئالاھىدە قويۇق بولۇشىدىكى
سەۋەبلەر ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش.

(7) ئىلى رايونىدىكى چاقچاق پائالىيىتىنىڭ ئىلىنىڭ
ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي مەدەنىيىتىگە كۆرسەتكەن تەسىرى-
نى مۇلاھىزە قىلىش.

(8) زۇنۇن قادىرى، زوردۇن سابىر، مەمتىمىن ھو-
شۇر دەك ئىلىنىڭ چاقچاق مۇھىتىدا پىشىپ يېتىلگەن ئاتاق-
لىق يازغۇچىلىرىمىزنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىدە ئىپادىلەن-
گەن چاقچاق بىلەن زىچ باغلىنىشلىق مىللىي ۋە يەرلىك
ئالاھىدىلىكلەرگە دىققەت ئاغدۇرۇش. شۇنىڭ بىلەن بىللە
بۇ ئاپتورلارنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى يۇمۇرىستىك پېرسو-
ناژلار خاراكتېرىگە باھا بېرىش.

ئۇيغۇر خەلق چاقچاقلىرىنىڭ، جۈملىدىن ئىلى خەلق
چاقچاقلىرىنىڭ كۆپلىگەن شەكىللىرى بار، بىز ئۇنى چاق-
چاقچىلارنىڭ چاقچاق قىلىش شەكلىگە ئاساسەن تۆۋەندى-
كىدەك تۈرلەرگە بۆلىمىز:

1) دىيالوگ شەكلىدىكى چاقچاق. چاقچاقنىڭ بۇ
شەكلىدە ئاساسلىق ئىككى چاقچاقچى ئۆزئارا چاقچاقلىشى-
دۇ. بۇلار كۆپىنچە ئەھۋالدا بىر-بىرىگە قارىمۇقارشى
مەيداندا تۇرۇپ چاقچاقلىشىدۇ. قارشى تەرەپمۇ چەبدەس-
لىق بىلەن ئۇنىڭغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلىدۇ. چاقچاقنىڭ بۇ
شەكلىدە كۆپىنچە كونكرېت بىر تېما ئۈستىدە چاقچاقلىشى-
دۇ. ھەركىم ئۆز مەيلىچە چاقچاق تېمىسىدىن چەتنەپ كې-
تىشكە بولمايدۇ. چاقچاقنىڭ بۇ تۈرى چاقچاقچىلاردىن
دەرىجىدىن تاشقىرى ھازىر جاۋابلىقنى تەلەپ قىلىدۇ، ئە-
گەردە چاقچاقچى رەقىبىگە دەل ۋاقتىدا جاۋاب قايتۇرالمى-
سىلا، قارشى تەرەپ بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئارقا-ئار-
قىدىن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ-دە،
كۈچلۈك كۈلكە ئىچىدە بۇ مەيدان چاقچاقلىشىش ئاخىرلى-
شىپ، يېڭى بىر تېمىدىن باشقا چاقچاقچىلار گەپ باشلاي-
دۇ.

2) پاس بېرىش شەكلىدىكى چاقچاق. چاقچاقنىڭ بۇ
شەكلىدىمۇ ئاساسلىق ئىككى ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق چاق-
چاقچىلار بىرلىشىۋېلىپ، خۇددى پۇتبول مەيدانىدىكى
توپچىلارنىڭ بىر-بىرىگە پاس بەرگىنىگە ئوخشاش گەپتە
ئۆزئارا پاس چىقىرىشىپ، بىرىنىڭكىنى بىرى تولۇقلاپ ئا-
جايىپ ئۇستىلىق بىلەن رەقىبلىرىنى بابلايدۇ. بۇ تۈردە
ئاساسەن بىرلىشىۋالغان چاقچاقچىلار ئاسانلا ئۇستۇنلۇكنى
قولغا كەلتۈرۈپ، قارشى تەرەپنىڭ ھاياتىدىكى قىزىقارلىق
ئىش ۋە ۋەقەلەرنى، خاراكتېرىدىكى ئۆزگىچىلىكلەرنى
كۆپتۈرۈپ ھەجۋىي قىلىدۇ، بۇنداق بىر نەچچەيلەن بىرلى-
شىپ قىلغان ھۇجۇم نەتىجىسىدە چاقچاق ئوبيېكتى زادىلا
ئېغىز ئاچالماي قالىدۇ.

3) ھېكايىلىق چاقچاق. بۇنى يەنە لەتىپە سۆزلەش
دېيىشكە بولىدۇ. بۇ خىل شەكىلدە كۆپىنچە كۆزگە كۆ-
رۈنگەن ئۇستا بىر چاقچاقچى ئۆز تۇرمۇشىدا بولۇپ
ئۆتكەن ياكى ئەتراپىدا ئۇچراتقان بىرەر ۋەقەنى ئىخچام،
ئىنتايىن قىزىقارلىق قىلىپ سۆزلەپ بېرىش ئارقىلىق
كۈچلۈك كۈلكە پەيدا قىلىدۇ. بۇ تۈرنىڭ باشقا چاقچاق
شەكىللىرىدىن پەرقلىنىدىغان تەرىپى بولسا، مەيلى چاقچاق
ئىشتىراكچىلىرى ياكى باشقا چاقچاقچىلار بولسۇن لەتىپە
سۆزلىگۈچىنىڭ سۆزىگە لوقما سېلىشقا، ئېغىز كوچىلاپ
گەپ ئېلىشقا بولمايدۇ.

4) ئايلانما چاقچاق شەكلى. چاقچاقنىڭ بۇ تۈردە ئۇستا بىر چاقچاقچى ئوتتۇرىغا چىقىپ، سورۇندىكى بارلىق كىشىلەرنى بىر باشتىن ھەجۋىي قىلىپ چىقىدۇ. چاقچاق ئوبيېكتى ئورۇن تەرتىپى بويىچە ئالمىشىپ، ئاساسەن بارلىق سورۇن ئەھلى بىرەر قېتىمدىن تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ خىل شەكىلدە چاقچاقچى ئاساسەن چاقچاق ئوبيېكتىنىڭ ھەممىگە تونۇش بولغان مەلۇم خاراكتېرىنى، ئۆزگىچىلىكلىرىنى، بولۇپمۇ كۆپىنچە كىيگەن كىيىم-كېچەكى، چاچ پاسونى قاتارلىق تاشقى قىياپەتلىرىنى ھەجۋىي قىلىدۇ. بۇ خىل شەكىل چاقچاقچىدىن ئىنتايىن تېز ئىنكاس ۋە كىشىلەرنىڭ ئۆزگىچىلىكلىرىنى كۆزىتىشكە ماھىر بولغان ئۆتكۈر كۆز تەلەپ قىلىدۇ.

5) تەقلىدىي چاقچاق. بۇنى يەنە دوراش شەكلىدىكى چاقچاق دېيىشكىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭدا چاقچاقچى باشقا يۇرتنىڭ ئۆزگىچە شىۋىلىرىنى (بولۇپمۇ قەشقەر، خوتەن شىۋىلىرى) ياكى قازاقچە، رۇسچە، ئىنگلىزچە تىللارنى دوراپ سۆزلەش، ئۇنىڭدىن باشقا كۆپچىلىككە تونۇشلۇق تەرجىمە فىلىملەردىكى ئارتىسلارنى دوراپ بېرىش ئارقىلىق كۈلكە پەيدا قىلىدۇ. بۇ خىل چاقچاقنى ئاساسەن يۇقىرى دوراش ماھارىتىگە ئىگە چاقچاقچىلار ۋايىغا يەتكۈزەلەيدۇ، شۇڭلاشقا سورۇن ئەھلى بۇنداق چاقچاقلارنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەس، چاقچاقچىنىڭ دوراش ماھارىتىدىن ھۇزۇرلىنىدۇ.

6) تەرجىمە چاقچاق. دوراش شەكلىدىكى چاقچاق بىلەن ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدىغان بۇ تۈرنىڭ بىر ئۆزگىچىلىكى باشقا تىلدا قىلىنغان چاقچاقنى تەرجىمە قىلىدىغان بىر ياكى بىر قانچە تەرجىمانلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، تېخىمۇ يۇمۇرىستىك ھالدا چاقچاقلارنى ئىجادىي «تەرجىمە» قىلىدۇ. بىراق ھېچكىممۇ تەرجىمىنىڭ توغرا بولغان-بولمىغانلىقىغا باھا بەرمەيدۇ، تەرجىمە چاقچاقتىمۇ ئايلانما شەكىلدەك سورۇندىكى بارلىق كىشىلەر چاقچاق ئوبيېكتى قىلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا بىز يەنە چاقچاقلارنى مەزمۇنىغا ئاساسەن لەقەملىك چاقچاق، شېئىرىي چاقچاق، قاپىيەلىك چاقچاق، كۆپتۈرمە چاقچاق (لاپ) قاتارلىق بىر قانچە تۈرلەرگە بۆلىمىز.

چاقچاقچىلار ھەققىدە سۆزلەشكە توغرا كەلگەندە ئالدى بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغىنى، ھەممىمىزگە تونۇشلۇق بولغان زامانىمىزنىڭ تىرىك نەسىردىن ئەپەندىسى ھېسام قۇربان ئۆزىنىڭ يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ئۆمرىنى چاقچاق سورۇنلىرىدا ئۆتكۈزگەن، 80 ياشقا يېقىنلاپ قالغان بۇ بوۋاينى گەرچە بىز چاقچاق سورۇنلىرىدا ئىلگىرىكىدەك قويۇق ئۇچرىتالمىساقمۇ، بىراق ئۇنىڭ چاقچاق قىلىشتىكى ئاجايىپ ماھارىتى، مۆجىزە خاراكتېرلىك ھازىر جاۋابلىقى بىلەن تالاي رەقىبلىرىنى ئوڭدا قويۇپ تىللاردا داستان بولغان ئاشۇ ھاياتى بۈگۈنكى زامان چاقچاقچىلىق تارىخىمىزغا شاھىد بولالايدۇ. بۇ مەدەنىيەت تاراتقۇچى پېشۋا ئىلى چاقچاقلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ھالقىپ ئۆتۈپ كېتىشكە بولمايدىغان مۇھىم ئۆتكەل.

ئىلىدا ھېسام قۇربان بىلەن سورۇنداش بولغان خەلق چاقچاقچىلىرىدىن يەنە سەلەي قارىياغدى، ئەبەيخان چوقۇر، ساتتار قورۇق، ئىبراھىم دىۋانە قاتارلىقلار بار بولۇپ، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ياشلارغا ئورۇن بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن چاقچاق سورۇنلىرىدىكى ئۆزگىچىلىكلىرى بىلەن يەنىلا ھۆرمەتكە سازاۋەر. ئۇنىڭدىن باشقا مۇشۇ ئۇستازلاردىن تەلىم ئېلىپ بۈگۈنكى چاقچاق سورۇنلىرىنىڭ ئىگىلىرى بولغان ئىزباسار چاقچاقچىلاردىن ھەبىبۇللا ئابدۇرېھىم (كۆپىنچە كىشىلەر ھىبى دەپ ئاتايدۇ)، تۇدىخۇن روزەم (پاكار لەقىمى بىلەن كىشىلەرگە تونۇش)، بولۇس نىزامىدىن، سالى ساۋۇت، مىجىت، لەتى، ياقۇپ، پەرھات، ئەخمەتجان، ئەكرەم سېتىۋالدى، مۇساجان، ھۆسەنجان، تۇرسۇن، رەخىمجان، ھەمراخان قاتارلىقلار بار.

مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىلى خەلق چاقچاقلىرىنىڭ ئۆتمۈشى، بۈگۈنى ۋە كەلگۈسى ئۈچۈن ئىزلىرىنىڭ بىر كىشىلىك تۆھپىسىنى قوشۇۋاتقان خەلق قىزىقچىلىرى، چاقچاقچىلارمۇ بىزنىڭ داستانچى، قوشاقچىلىرىمىزغا ئوخشاش خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى يەتكۈزگۈچىلەر ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ھاياتى، تۇرمۇشى، تەربىيەلىنىشى ۋە چاقچاق قىلىش ئۇسلۇبى ئىلى چاقچاقلىرى تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم بىر تەرىپى.

ئىلى خەلق چاقچاقلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى يەنە بىر مۇھىم ھالقا — چاقچاق سورۇنى. ئىلى رايونىدا ئەزەلدىن چاقچاق ۋە چاقچاقچىلارغا ھازىرلانغان سورۇن باشقا يۇرتلارغا قارىغاندا تېخىمۇ كەڭرى بولغان.

ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەشرەپ، توي-تۆكۈن ۋە باشقا شەكىلدىكى كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى نەغمە-ناۋا بىلەن باشلىنىپ، چاقچاق بىلەن ئەۋجىگە چىقىدۇ. ھەر يىلى باھار ئايلىرىدا جىرغىلاڭ، زايومكا، چوقۇر قاتارلىق دەريا ياقىسىدىكى مەنزىرىلىك جايلاردا بولىدىغان «دەريا سەيلىسى»، «قارىياغاچ مازار سەيلىسى»، ئۆرۈك پىشىشقىدا بولىدىغان جىلىلىيۈزى، تۇرپانيۈزى، چۇلۇنقايلاردىكى «ئۆرۈك سەيلىسى»، قوغۇن پىشىشقىدىكى «قوغۇن سەيلىسى»، قىش كۈنلىرى يىراق-يېقىن يېزىلاردا بولۇپ تۇرىدىغان «سوقۇم بەزمىسى»، شۇنىڭدەك غۇلجا شەھىرىنىڭ ئاۋات رەستىلىرى، چايخانا، ئاشپۇزۇللاردا كۈن ئارىلاپ ئۆتكۈزۈلىدىغان ئولتۇرۇشلار، ئىلى چاقچاقلىرى ئەۋجىگە چىقىدىغان ئاساسلىق سورۇنلار ھېسابلىنىدۇ②.

چاقچاق سورۇنلىرى ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرۇۋاتقان بىر شەكىل. ئۇنىڭغا قاتنىشىۋاتقان چاقچاقچىلارمۇ، قىلىنىدىغان چاقچاقلارمۇ توختىماستىن يېڭىلىنىپ تۇرىدۇ. چاقچاق سورۇنىنى چاقچاقچىلارنى سىنايدىغان ھەقىقىي بىر جەڭ مەيدانىغا ئوخشىتىشقا بولىدۇ. چاقچاقچى — جەڭگە قۇرۇق قول كىرىپ، جەڭگاھتىن قورال ئېلىپ «ياۋ»غا تاشلىنىدىغان تەۋەككۈلچى③. توغرا، چاقچاقچىلار ھېچقاچان ئالدىن تەييارلىق كۆرۈپ سورۇنغا كەلمەيدۇ. ئۇلار پەقەت مۇشۇ سورۇننىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قارىتا، چاقچاق ئىشتىراكچىلىرى بىلەن ماسلاشقاندا، رەقىبلىرى بىلەن تۇتۇشقاندىلا ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. شۇڭا بەزى چاقچاقلار شۇ سورۇننىڭ ئۆزىدىلا كۈلكە پەيدا قىلىپ، سورۇندىن ئايرىلغاندا ئۆزىنىڭ قىممىتىنى يوقىتىدۇ، ھەتتا بەزىدە چاقچاق سورۇنىدا جايىغا كەلتۈرۈپ دېيىلگەن بىر «ئەھە»مۇ كىشىلەرنى كۈلكىگە قىستىشى مۇمكىن، شۇڭا چاقچاق سورۇنى يېڭى-يېڭى چاقچاق ۋە چاقچاقچىلارنى بايقايدىغان ياخشى بىر پۇرسەت.

چاقچاق سورۇنىغا چاقچاقچىلار ئاساسەن تەكلىپ بىلەن قاتناشتۇرۇلۇپ، شۇنىڭغا يارىشا ھەق بېرىلىدۇ. بۇنى ئادەتتە زاكالەت دەپ ئاتايمىز. ئۇنىڭدىن باشقا چاقچاقچىلارنىڭ سورۇندىكى ئىپادىسىگە قارىتا سورۇن ئىگىسى ياكى باشقا ئاڭلىغۇچىلار كۆڭۈللىرىنى ئىپادە قىلىدۇ، بۇ بىز دەپ كېلىۋاتقان «ئۆرۈم». ئۆرۈم بېرىش بىر تەرەپتىن چاقچاقچىلارنىڭ قىلغان چاقچىقىنىڭ كۆپچىلىككە يارىغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن چاقچاقچىلارغا ئىلھام بولىدىغان، رىغبەتلەندۈرىدىغان ياخشى ئۇسۇل. ئىلى چاقچاق سورۇنلىرىنىڭ يەنە بىر ئۆزگىچىلىكى ئومۇمەن دېگۈدەك چاقچاق سورۇنلىرىغا ئاياللار قاتناشمايدۇ، ئەرلەرلا ئاساس قىلىنىدۇ.

چاقچاق، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ باشقا تۈرلىرىگە ئوخشاش يېزىقتا ئېلىنغان تېكىستلەرنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىقمۇ نەتىجىگە ئېرىشكىلى بولىدىغان تۈر ئەمەس. ئۇ چاقچاقچى، چاقچاق ئوبيېكتى، چاقچاق سورۇنىدىن ئىبارەت ئاساسىي ئامىللار ئارقىلىقلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدىغان ئالاھىدە بىر شەكىل. چاقچاقتىن ئىبارەت خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بۇ ئالاھىدە تۈرنى تەتقىق قىلىش خىزمىتى جاپالىق ھەم شەرەپلىك ئىلمىي ئەمگەك. ئۇيغۇر خەلق چاقچاقلىرىنىڭ زامانىمىزدىكى نامايەندىسى بولغان ئىلى خەلق چاقچاقلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەتقىق قىلىش فولكلور ساھەسىنىڭ تەقەززاسى.

ئىزاھاتلار:

① ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2009-يىللىق نەشرى 393-بەت.

② ئابدۇرۇسۇل سېيىت: «چاقچاقچىلار چايخانىسى» شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 2008-يىللىق نەشرى 53-بەت

③ ئەسئەت ئابدۇرىشىت: «چاقچاقچىلارنىڭ دەردى يوقمۇ» «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 2008-يىللىق 6-سان.

پايدىلانمىلار:

1. ئابدۇرۇسۇل سېيىت: «چاقچاقچىلار چايخانىسى» شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 2008-يىللىق نەشرى.

2. راھىلە داۋۇت «ھېسام چاقچاقلىرىنى توپلاپ رەتلەشتىكى بەزى تېخنىكىلىق مەسىلىلەر توغرىسىدا»، «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 2000-يىللىق 5-سان.

3. مەمتىمىن ھوشۇر «ئىلى تارىخى ئۈستىدە ئىزدىنىش» «ئىلى دەرياسى» ژۇرنىلى 1984-يىللىق 4-سان.

4. ئوسمان ئىسمائىل تارىم: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2009-يىللىق نەشرى.

(ئاپتور: شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى 2009-يىللىق خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى يۆنىلىشىنىڭ ماگىستىر ئاسپىرانتى)

ئۇيغۇرلارنىڭ نەقلىيات فولكلورى

ئابدۇقەييۇم مىجىت

1. مۇقەددىمە

نەقلىيات (قاتناش- ترانسپورت) فولكلورى — كىشىلەرنىڭ يولغا چىقىش، سەپەر قىلىش ۋە قاتناش قوراللىرىغا ئائىت ئېتىقاد، ھەرىكەتلىرى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ قاتناش ئەسلىھەلىرى ۋە قاتناش قوراللىرىنى ئىجاد قىلىشى ۋە ئۇلارنى ئىشلىتىش جەريانىدا پەيدا بولغان قاتناشقا مۇناسىۋەتلىك ئادەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئىنسانلار تەبىئەت دۇنياسىدا ئاڭلىق يوسۇندا يول يۈرۈشكە باشلىغان ۋاقىتلىرىدىلا ئەڭ دەسلەپكى قاتناش ۋە قاتناش فولكلورى شەكىللىنىشكە باشلىغان. قاتناش ساھەلىرىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشى، قاتناش ئەسلىھەلىرى ۋە قاتناش قوراللىرىنىڭ كۈنسېرى تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ئېتىقاد ۋە ئادەتلەر ئۈزلۈكسىز پەيدا بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندىكىدەك مول ۋە رەڭگارەڭ نەقلىيات فولكلورى شەكىللەندى. شەكىللىنىش ۋە تارقىلىش دائىرىسىدىن قارىغاندا، نەقلىيات فولكلورى ناھايىتى روشەن يەرلىكلىككە ئىگە بولۇپ، قاتناش ئەسلىھەلىرى، قاتناش قوراللىرى ۋە قاتناش ئېتىقادى ۋە پەرھىزلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. چۈنكى نەقلىيات ئادەتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى جۇغراپىيەلىك مۇھىت بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، ھەتتا بەزىلىرى جۇغراپىيەلىك مۇھىت تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. دۇنيادىكى قەدىمكى مەدەنىيەتلىك مەملىكەتلەردە مىلادىدىن بۇرۇنقى 3000- يىللاردىلا قاتناش قوراللىرى ئىختىرا قىلىنغانلىقى ۋە ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم. چاقنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن غايەت زور تۈرتكىلىك رول ئوينىدى، ھەتتا ئىنسانلارنىڭ ئات، كالا، ئېشەك ۋە ئادەملەرنىڭ چاقتىن پايدىلىنىپ قاتناش قوراللىرىنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىشكە باشلىغان دەۋر مەدەنىيىتىنى «چاق مەدەنىيىتى» دەپ ئاتىدى. چاقنىڭ يەر يۈزى بىلەن بولغان سۈركىلىش كۈچىنى ئازايتىش رولى ئۇنىڭ باشقا قاتناش قوراللىرىدىن روشەن پەرقلىنىدىغان ئەۋزەللىكى ئىدى. شۇڭا يول قاتنىشىنى چاق مەدەنىيىتىگە ئەگىشىپ پەيدا بولغان دەپ قاراشقا بولىدۇ. زامانىۋى قاتناش قوراللىرىنىڭ ئىجاد قىلىنى-

شى ۋە ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، جەمئىيەتتە قاتناش مە-
سىلىلىرىمۇ كۆپ يۈز بېرىپ، بارغانسېرى كىشىلەرنىڭ
دىققىتىنى تارتىدىغان مەسىلىلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى. تېخ-
نىكا نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى نو-
پۇسنىڭ تارقىلىشىمۇ ئىنسانلارنىڭ قاتناش شەكلى بىلەن
زىچ مۇناسىۋەتلىك. قاتناش ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ تەرەق-
قىياتى ۋە مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم
ئورۇن تۇتىدۇ. قاتناشسىز مەدەنىيەتنىڭ تارقىلىشى، تاۋار
ئالماشتۇرۇش ۋە مىللەتلەرنىڭ كۆچۈشىنى، ھەتتا بۈگۈن-
كى دۇنيانى تەسەۋۋۇر قىلالمايمىز. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە
ئىنسانلاردا قاتناش چۈشەنچىسى ۋە قاتناش قوراللىرى
بولمىغانلىقتىن ياياق، پىيادە يول يۈرگەن. گەرچە پىيادە
يۈرۈش قاتناشنىڭ رولىنى ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن بىز
بۇنى قاتناش دەپ قارىيالمايمىز. قاتناشنىڭ شەكىللىنىشى
ئۈچۈن چوقۇم پىيادە يۈرۈشنىڭ ئورنىنى ئالىدىغان
قاتناش قوراللىرى بولغان بولۇشى كېرەك. توشۇش-
يۆتكەش ئىشلىرىنى ئىنسانلار بېشىدا، مۈرىسى (دولىسى،
ئۆشنىسى، شىلىسى)دە يۈدۈش ۋە قولىدا كۆتۈرۈشكە تا-
يىنىپ قىلغان. ئۇيغۇرلاردا تېخى يېقىنقى يىللارغىچە داۋام-
لاشقان بازارلاردا نانلارنى بېشىدا كۆتۈرۈپ يۈرۈپ سات-
ىدىغان ئادەتلەر بار ئىدى. بۇ ئىپتىدائىي ترانسپورت ئا-
دىتىنىڭ ئىزناسىدۇر. بۇ مەلۇم مەنىدە ئىنسانلارنىڭ ئۆز
بەدىنىنىڭ كۆتۈرۈش، يۈدۈش ئىقتىدارىنى ھېس قىلىشى
ۋە ھاياتلىق ئېھتىياجى ئۈچۈن پايدىلىنىشىدۇر. ئىنسانلار
سىنىپى جەمئىيەتكە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئېغىر نەرس-
لەرنى كۆتۈرۈش نامراتلار ۋە تۆۋەن قاتلام كىشىلىرىنىڭ
زىممىسىگە چۈشتى. ھۆكۈمرانلار، داھىيلار، بەگ ۋە ئاق-
سۆڭەكلەرنى كىشىلەر تەختىراۋانلارغا سېلىپ كۆتۈرۈپ
ماڭىدىغان بولدى. تەختىراۋاندا ئولتۇرغۇچىلار ئۆزىنىڭ
مەنسەپ-مەرتىۋىسى ۋە ئىجتىمائىي ئورنىنى نامايان
قىلىش ئۈچۈن تەختىراۋانغا ئولتۇرسا، تەختىراۋاننى كۆ-
تۈرگۈچىلەر ئۆزىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن تەختىرا-
ۋاننى كۆتۈرەتتى. تارىختا تەختىراۋاندا ئولتۇرۇش جەمئى-
يەت ئەزالىرىنىڭ ھەممىسىگە نېسىپ بولىدىغان ئىش بول-
مىغانلىقتىن قاتناش-ترانسپورتنىڭ بۇ خىل تۈرى ئانچە
ئومۇملىشىپ كەتمىگەن، كېيىنكى مەزگىللەردە قاتناش بې-
كەتلىرىدە يۈك قاچىلاپ، يۈك چۈشۈرۈش، يۈك توشۇش
ئارقىلىق جېنىنى باقىدىغان ھامماللار پەيدا بولغان ۋە
ھامماللىق بىر كەسىپ بولۇپ تەرەققىي قىلغان. زامانىمىز-
دىكى يۈك-تاقلارنى ھاۋالىلىك توشۇش ئورۇنلىرىمۇ
مۇشۇ ئاساستا پەيدا بولغان. ئۇيغۇر خەلقىمۇ جاھاندىكى
باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشلا ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىي تە-
رەققىياتى ۋە قاتناش ئەمەلىيىتى جەريانىدا ئۆزىگە خاس
قاتناش ئەنئەنىسى، ئورتاق قاتناش تەرتىپى، قاتناش قارى-
شى ۋە قاتناش ئەخلاقى، نەقلىيات فولكلورى، قاتناش
ئېڭى ۋە مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرۈپ ئۆزلىرىنىڭ
تۈرلۈك ئېھتىياجلىرىنى ھەل قىلىش بىلەن بىللە، ئىنسانى-
يەتنىڭ نەقلىيات مەدەنىيىتىگە بەلگىلىك تۆھپىلەرنى
قوشقان مەدەنىيەتلىك مىللەتلەرنىڭ بىرى. جاڭ گۇاڭدا
ئەپەندى: «ياۋروپا-ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدىكى ئادەم-
لەر ھەرقايسى بوستانلىقلار ئارىسىدىكى ئۆزئۆك يوللارنى
تۇتاشتۇرۇش، ئېگىز تاغ ۋە ھەيۋەتلىك چوققىلار ئارىسى-
دىن ماڭغىلى بولىدىغان تاغ ئېغىزلىرىنى تېپىش ئارقىلىق
شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدا بېرىش-كېلىش قىلغىلى بولى-
دىغان قاتناش يولى ۋە نىشان مەنزىلىنى مۇئەييەنلەشتۈر-
گەن، شۇنداقلا مەلۇم تاغ تىزمىلىرىنى، قۇملۇقلارنى ئىن-
سانلارنىڭ قاتناش-ئالاقە تورىغا كىرگۈزگەن. شۇڭا ئا-
دەملەر ياۋروپا-ئاسىيا قۇرۇقلۇقىدىكى مەدەنىيەتنىڭ تو-
لىنىش لىنىيەسى توغرۇلۇق گەپ قىلغاندا، ئالدى بىلەن
بوستانلىقلارنىڭ مەدەنىيەتنى توپلاتما قىلىشتىكى رولىنى
ئويلىشى لازىم»① دەيدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن
شۇغۇللىنىدىغان رايونلارغا قارىغاندا مۇقىم ئولتۇراق دېھ-
قانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يېزا ئىگىلىك رايونلىرىدا
يول قاتنىشى بەكرەك تەرەققىي قىلغان. ئوۋچىلىق ۋە
كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا ياشايدىغان خەلقلەردە
مۇنتىزىم يوللار بولمىغان، بولسىمۇ كۆپ بولمىغان. ئەمما
چارۋىچى خەلقلەردە كوللېكتىپ ھەرىكەت قىلىشقا ۋە كۆ-
چۈشكە توغرا كەلگەندە مىنىشكە، يۈكلەرنى توشۇشقا يې-
تەرلىك ھايۋانات تۈرىدىكى قاتناش قوراللىرى بولاتتى.
بۇ ئەلۋەتتە چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ دېھقانچىلىق ئىگىلى-
كىگە قارىغاندا ھايۋانات تۈرىدىكى قاتناش قوراللىرىنى
ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئەۋزەللىكى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن.
دۇنيادىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئىگىلىك شەكلى ۋە ئىق-
تىسادىي مەدەنىيەت تىپلىرى ئۇلارنىڭ قاتناش-ترانس-
پورت شەكلىگە، نەقلىيات ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە
نەقلىيات ئادەتلىرىگە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىرلەرنى كۆر-
سەتكەن. يەر شەكلى، ھاۋارايى... قاتارلىق جۇغراپىيەلىك
شەرت-شارائىت؛ ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي مۇھىت ئامىللىرى-

مۇ ئىنسانلارنىڭ نەقلىيات فولكلورىغا بەلگىلىك تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. شۇڭا سۇ قاتنىشىنى ئاساس قىلغان رايونلاردىكى سۇ قاتنىشى قوراللىرىنى ھەيدەيدىغانلارنىڭ سۇ ھەققىدىكى بىلىملىرى كۆپرەك بولسا، قۇرۇقلۇق قاتنىشى ئاساس قىلىنغان رايونلاردىكى كىشىلەرنىڭ يەر شەكلى ھەققىدىكى بىلىمى كۆپرەك بولغان.

2. ئاممىۋى قاتناش ئەسلىھەلىرى

(1) يول ــ ئادەم ياكى ترانسپورت قاتنىشى ئۈچۈن بەلگىلەنگەن ئۇزۇن يەر بۆلىكى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاممىۋى ئەسلىھەلىرى ئىچىدە يول ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. يول قانداق شەكىللەنگەن؟ قاتناش-ترانسپورت ئىشلىرىدا يولنىڭ قانداق رولى بار؟ يول زېمىندىكى تۇنجى تۇركۇمدىكى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تارىخىي پائالىيىتى جەريانىدا باسقان تۇنجى ئاياغ ئىزى ۋە ئۇلار پايدىلانغان قاتناش ۋاسىتىلىرىنىڭ ئىزلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. زامانىمىزدىكى چوڭ-چوڭ داغدام يوللار قەدىمكى كىچىك چىغىر يوللار ئاساسىدا پەيدا بولغان. ئۇيغۇر تىلىدا يول سۆزىنىڭ مەنىسى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، «يول» سۆزى «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىزاھلىق لۇغىتى»دە «(1) ھەرىكەت، يۆنىلىگەن تەرەپ، يۆنىلىش، نىشان؛ (2) سەپەر قىلىش، بىرەر ياققا بېرىش، ساياھەت؛ (3) بېسىپ ئۆتىدىغان مەنزىل، مۇساپە؛ (4) غايىۋى يۆنىلىش، دۇنيا قاراش، مەسلەك، مەزھەپ؛ (5) بىرەر ئىش-ھەرىكەتنىڭ ۋاستىسى، ئۇسۇل، چارە، تەدبىر، ئامال؛ (6) ئەنئەنىۋى ئادەت، قائىدە-يوسۇن، شەرىئەت، قانۇن؛ (7) رىئايە، ھۆرمەت، ئىمكان، مەدەت، ئىجازەت؛ (8) ئەقىل، مەسلىھەت؛ (9) مەرتە، قېتىم، نۆۋەت.» دېگەندەك ئەسلىي ۋە كۆچمە مەنىلەرگە ئىگە دەپ ئىزاھلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى يول سۆزىنىڭ بۇنداق كۆپ مەنىلەرنى بىلدۈرۈشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا يولنىڭ مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ تىل ئىستېمالىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى. يولنى چوڭ-كىچىكلىكى، شەكلى ۋە ئىشلىتىلىشىگە قاراپ بىر قانچە تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن، تاشيول، ماييول، كوچا، چىغىريول، قۇرۇقلۇق يولى، سۇ يولى، ھاۋا يولى، ئارقان يول، تاغ ئايلانما يولى، قار-مۇز يول... قاتارلىقلار. ئۇيغۇرلاردا يولچىلىقمۇ ئۇزاق تارىخقا ئىگە. سەپەرنىڭ مۇشەققەتتى يولنىڭ قانداقلىقىغا باغلىق. ئۇيغۇرلار يولنى ئاساسلىق قاتناش ئەسلىھەلىرىنىڭ بىرى سۈپىتىدە تونۇپ، يولدا تىكەن، تاش... دېگەندەك كىشىلەرنىڭ خاتىرجەم سەپەر قىلىشىغا پۇتلىكاشاڭ بولىدىغان نەرسىلەرنى يولدىن ئېلىۋېتىپ مېڭىشنى ساۋابلىق ئىش دەپ قارايدۇ ۋە بۇ ئادەت بىر ئومۇمىي ئەخلاقا ئايلانغان. ھەركىم يولنىڭ ئۆز ئۆيىنىڭ ئالدىغا توغرا كېلىدىغان قىسمىنى پاكىزە تۇتۇش ۋە تازىلاپ تۇرۇش، يول سورىغانلارغا ئېرىنمەي، تېرىكمەي يولنى توغرا كۆرسىتىپ قويۇش، مۇمكىن بولسا ئاپىرىپ قويۇش، يول ياساش، كۆۋرۈك سېلىشنى ساۋابلىق ئىش دەپ بىلىش... قاتارلىق ئىشلارغا ئادەتلەنگەن. «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «دىۋان» دەپ ئالىدۇ)تىكى يول ھەققىدىكى خاتىرىلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى مول نەقلىيات فولكلورىغا ئىگە خەلق ئىكەنلىكىنى نامايان قىلىدۇ. مەسىلەن، «ئاست ــ تار، كوچا...» (1 ــ 60)؛ «ئازرىش ــ ئارىش. ئاچال. ئىككىگە ئايرىلغان يولنىڭ بېشى؛ ئاچال» (1 ــ 131)؛ «ئەرتىك ــ يۇرۇلگەن، كۆپ دەسسەلگەن يول» (1 ــ 140)؛ «ئەشكىن ــ... ئەشكىن تۇپراق-ئېقىپ كەلگەن قۇم-توپا. ئۇزۇن يولمۇ ‹ئەشكىن› دېيىلىدۇ» (1 ــ 147)؛ «مۇندۇز ــ ئەخمەق، دۆت. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: نەچچە مۇندۇز ئەرسە ئىش ئەزگۈ نەچە ئەگرى ئەرسە ئىش ئەزگۈ نەچە ئەگرى ئەرسە يول ئەزگۈ-قانچە ئەخمەق بولسىمۇ، ھەمراھ ياخشى؛ ھەر قانچە ئەگرى بولسىمۇ، يول ياخشى. چۈنكى، يول بولمىسا، مەنزىلگە يەتكىلى بولمايدۇ» (1 ــ 598)... قاتارلىقلار. «دىۋان»دىكى بۇ بايانلار ئەينى دەۋرلەردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەقلىيات فولكلورىدىن ئۈچۈر بەرگۈچى قىممەتلىك بايلىقلاردۇر. قەدىمكى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيانى كېسىپ ئۆتۈپ، ئوتتۇرا دېڭىزغا تۇتىشىدىغان بۈيۈك كارۋان يولى بولغان بولۇپ، بۇ يول «يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان. مىلادىنىڭ ئالدى-كەينىدىكى 1000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە جۇڭگو ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ يىپەك ۋە يىپەك توقۇلمىلىرى مۇشۇ يول ئارقىلىق ياۋروپاغا توشۇلغانلىقى ئۈچۈن «يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان. مىلادىيەدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن يىپەك يولى دېڭىز يولى ۋە قۇرۇقلۇق يولىدىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈنگەن. يىپەك يولىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 7000 كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، قەدىمكى زاماندىكى ئەڭ ئۇزۇن قۇرۇقلۇق يولى ھېسابلىناتتى. يىپەك يولى ئاسىيا،

ئافرىقا، ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىساد ۋە
مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىدا غايەت زور رول ئوينىغان.
يىپەك يولىنىڭ ھەرقايسى لىنىيەلىرىنىڭ دىيارىمىز شىنجاڭ
تەۋەسىدىن ئۆتكەنلىكى ۋە شىنجاڭنىڭ يىپەك يولىنىڭ تۈ-
گۈنگە جايلاشقانلىقى شىنجاڭنىڭ قاتناش-تىرانسپورت
ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىدا تۈرتكىلىك رول ئوينىغان.
يول ــ بوستانلىقلارنى بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ، يىراقنى
يېقىن قىلىدىغان ۋاستە، ئەمما باشقا يۇرتلاردا يول يۈر-
گەندە يولنى بىلمەك تەس. بۇنداق ئەھۋالدا چوقۇم يول
بەلگىسىگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. «دىۋان»دا «ئۇلا ــ
چۆلدە يول كۆرسىتىدىغان بەلگە. ماقالىدە مۇنداق
كەلگەن: ئۇلا بولسا يول ئازماس، بىلىك بولسا سۆز
يازماس. بەلگە بولسا، يولدىن ئازماس، بىلىم بولسا،
سۆزدىن قايماس. چۆللەردە يول كۆرسىتىدىغان بەلگە
بولسا، يولدىن ئېزىپ كەتمەيدۇ، كىشىدە بىلىم بولسا،
سۆزدە يېڭىلىشمايدۇ» (1 ــ 123)؛ دېيىلگەن بولۇپ،
«دىۋان»دا بۇ بەلگىلەر سۇنئىي بەلگىلەرمۇ ياكى تەبىئىي
بەلگىلەرمۇ بۇ ھەقتە ئېنىق ئۇچۇر بېرىلمىگەن. بىزنىڭچە
بۇلار تاش، ياغاچ قاتارلىق يولنىڭ يۆنىلىشىنى كۆرسىتى-
دىغان ۋە مۇساپىنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەر بولۇشى
مۇمكىن.

(2) كۆۋرۈك ــ ئېرىق-ئۆستەڭ، دەريا ۋە جىرا
قاتارلىقلاردىن قاتناش قوراللىرى ۋە ئادەملەرنىڭ ئۆتۈ-
شى ئۈچۈن ياسالغان قۇرۇلما بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر بىناكار-
لىقىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپلا قالماستىن،
بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ نەقلىيات (قاتناش-تىرانسپورت) ئىش-
لىرىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپدىغان ئاممۇۋى ئەسلىھە-
لەرنىڭ بىرىدۇر. كۆۋرۈكلەر ئادەتتە ئىشلىتىلگەن ماتېرى-
يالىغا قاراپ ياغاچ كۆۋرۈك، تاش كۆۋرۈك، خىش
كۆۋرۈك، تۆمۈر كۆۋرۈك، بامبۇك كۆۋرۈك قاتارلىقلار-
غا، قۇرۇلمىسىغا قاراپ لىم كۆۋرۈك، ئەگمە كۆۋرۈك،
سال كۆۋرۈك (لەيلىمە كۆۋرۈك)، ئاسما كۆۋرۈك قاتار-
لىقلارغا بۆلۈنىدۇ. كىچىك كۆۋرۈكلەر «كۆۋرۈكچە» دې-
يىلىدۇ. كۆۋرۈكلەر دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى كىشى-
لەرنىڭ بېرىش-كېلىش ۋە ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا ناھا-
يىتى مۇھىم رول ئوينىغان. مەسىلەن، «ئىلى دەرياسىنىڭ
ئىككى قىرغىقىدا ياشىغان قەدىمكى خەلقلەر ئەڭ دەسلەپ
قىش پەسلىدە دەرياغا مۇز تۇتقاندا مۇز ئۈستىدىن ئۆتۈپ
ئۆزئارا قاتناپ تۇرغان. كۈز كۈنلىرى سۇ ئازايغاندا دەر-
يانىڭ ئەڭ تار جايلىرىنى تېپىپ ئات، كالا، تۆگە كۆچىگە
تايىنىپ دەريادىن ئۆتكەن. بىخەتەرلىك ئۈچۈن قومۇشنى
ئىككى باغ قىلىپ باغلاپ، ئاتنىڭ ئىككى يېنىغا تېڭىپ
سۇدىن ئۆتكەندە بىخەتەرلىككە كاپالەتلىك قىلغان. چوڭ
كۆچۈش، ھەربىي يۈرۈشلەردە ئۇزۇن ياغاچلارنى باغلاپ
سال ياساپ يۈك-تاق، قېرى-چۆرى، باللار ۋە
ئۇششاق ماللارنى سۇدىن ئۆتكۈزگەن. قوينى تولۇمچى-
لاپ سويۇپ، يۇڭنى قىرقىپ تولۇم ياساپ پۈۋلەپ، تو-
لۇملارنى بىر-بىرىگە باغلاپ كېمە قىلىپ ئىشلەتكەن.
چوڭ كۆتەكلەرنى چېپىپ قېيىق ياساپ سۇدىن ئۆتكەن...
كىشىلەر مۇزنىڭ ئويۇلۇپ چۈشۈپ كېتىشىدىن ساقلىنىش
ئۈچۈن قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئۇسۇل بويىچە
قومۇش ياكى شاخ-شۇمبىلارنى باغلاپ، ئۇنى تال بىلەن
بىر-بىرىگە چېتىپ مۇز ئۈستىگە ياكى مۇزنىڭ يېرىلغان
يېرىگە تاشلاپ قويغان، بىر-ئىككى كۈن ئۆتكەندىن
كېيىن قومۇش توڭلاپ مۇز كۆۋرۈك ھاسىل بولغان. يو-
لۇچىلار مۇشۇ مۇز كۆۋرۈك ئۈستىدىن ئاۋايلاپ
ئۆتكەن»②، بۇ ئەڭ ئىپتىدائىي كۆۋرۈكلەر ھېسابلىنات-
تى. «دىۋان»دا: «كۆپرۈك ــ كۆۋرۈك» (1 ــ 624)؛
دېيىلگەن. ئۇيغۇرلاردا كۆۋرۈك سېلىش ئۇيغۇرلار
كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىك شەكلىدىن مۇقىم بولغان
ئولتۇراقلىشىش شەكلىگە ئۆتكەندىن كېيىن تېخىمۇ تەرەق-
قىي قىلغان بولۇپ، كۆۋرۈك ياساشنىڭ قەدىمىيلىكىدىن
قارىغاندا ئۇيغۇرلاردا قاتناش-تىرانسپورت ئىشلىرىنىڭ نا-
ھايىتى بۇرۇنلا زور ئېتىبارغا ۋە تەرەققىياتقا ئېرىشكەنلى-
كىنىڭ بەلگىسىدۇر. «ئەجدادلىرىمىز يول ئېچىش جەريا-
نىدا چوڭ-كىچىك دەريا-ئېقىنلارغا داۋاملىق دۇچ كېلىپ
تۇرغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار دەريالارنىڭ ئىككى قىرغىقى-
نى تۇتاشتۇرۇش ئۈچۈن يولنى سوزۇشقا مەجبۇر بولۇپ،
قايتا-قايتا تەجرىبە-سىناق قىلىش ئارقىلىق ياغاچ بىلەن
سوزۇش چارىسىنى تاپقان ۋە يولنىڭ بۇ سوزۇلغان قىسمى-
نى ‹كۆۋرۈك› دەپ ئاتاشقان. ئەڭ بۇرۇن مۇنداق كۆۋ-
رۈكلەر ناھايىتى ئاددىي بولۇپ، بىر تال ياغاچتىن ‹ياسال-
غان›، مۇنداق ئاددىي كۆۋرۈك ‹سالغا› دەپ ئاتالغان.
ئەجدادلىرىمىز كېيىنچە كۆۋرۈكنى شۇ سالغا ئاساسىدا تەد-
رىجىي ئىككى تال، ئۈچ تال، بارا-بارا ئالتە-يەتتە تال
ياغاچنى قاتار قويۇپ ئۈستىنى شاخ-شۇمبا، توپا بىلەن
كۆمۈپ ياسايدىغان بولغان. كېيىنچە پۈتۈنلەي قېلىن
تاختاي بىلەن ئىككى يانغا رېشاتكا چىقىرىپ ياسايدىغان

بولغان، مۇنداق كۆۋرۈكلەرنى «تاختا كۆۋرۈك» دەپ ئاتىغان»③. بۇنىڭدىن ئون يىللار بۇرۇن ئۇيغۇرلار ياشاۋاتقان مەھەللىلەردە ھەر بىر ئائىلىنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدىن بىر ئېرىق بولاتتى. بۇ ئېرىقلار ئىشىك بىلەن يولنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، ئېرىقتىن ئۆيگە كىرىشتە كۆۋرۈك سېلىناتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ نەزىرىدە كۆۋرۈك ــــ «تۇتاشتۇرۇش، ئۆتۈشتۈرۈش رولىنى ئوينايدىغان ئادەم ياكى شەيئى، باغلاپ تۇرىدىغان نەرسە، ئالاقە، باغلىنىش، ۋاستە» دېگەندەك سىمۋوللۇق مەنىلەرگە ئىگە. ئۇيغۇرلار كۆۋرۈك ياساشنى بىرخىل ساۋابلىق ئىش دەپ قارايدۇ. مەھەللىدە ئومۇم ئۈچۈن بىر كۆۋرۈك سېلىنماقچى بولسا، پۇلى بارلار پۇل، پۇلى يوقلار كۈچ چىقىراتتى. ئۇيغۇرلاردا كۆۋرۈككە مۇناسىۋەتلىك يەر-جاي ناملىرىمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، دۆڭكۆۋرۈك، كۆۋرۈكبېشى... قاتارلىقلار.

3. ئەنئەنىۋى قاتناش قوراللىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاتناش قوراللىرىنى ماڭىدىغان يولىغا قاراپ قۇرۇقلۇقتىكى قاتناش قوراللىرى ۋە سۇ قاتنىشى قوراللىرى دەپ ئىككى تۈرگە، ئۇلارنىڭ شەكلىگە قاراپ ھايۋانات تۈرىدىكى قاتناش قوراللىرى، ھاۋا تۈرىدىكى قاتناش قوراللىرى ۋە باشقا قاتناش قوراللىرى دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. تۆۋەندە بىز بۇ ھەقتە تەپسىلىيرەك توختىلىپ ئۆتىمىز :

بىرىنچى، ھايۋانات تۈرىدىكى قاتناش قوراللىرى

ھايۋانات تۈرىدىكى قاتناش-ترانسپورت قوراللىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىياتى ئۇۋچىلىق ئىگىلىكىنىڭ نەتىجىسى. ئىنسانلار ئۆزلىرى ئۇۋلىغان ياكى تۇتۇۋالغان ياۋايى ھايۋانلارنى كۆندۈرۈش، قولغا ئۆگىتىش ئارقىلىق ئۇلاردىن قاتناش-ترانسپورت قورالى سۈپىتىدە پايدىلانغان. ھايۋانلاردىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىش دۇنيادىكى كۆپلىگەن مىللەتلەرگە ئورتاق بولغان بىر مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ، ئۇ يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن. جەنۇبىي ئامېرىكىدا قوي تۆگە (لاما) ۋە ئېكۋادور قوي تۆگىسى، ئىسسىق بەلباغ رايونلىرىدا پىل (مەسىلەن، ھىندىستان)، شىمالىي رايونلاردا بۇغا ۋە ئىت قاتارلىقلار قاتناش قوراللىرى سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن. ئۇيغۇرلاردا ئېشەك، ئات، تۆگە، كالا، قېچىر، قوتاز... قاتارلىق ھايۋانلار قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىلغان. تۆۋەندە بىز بۇ ھەقتە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز :

1) ئېشەك ــــ توم تۇياقلارغا مەنسۇپ، قۇلاقلىرى ئۇزۇن، سۈت ئەمگۈچى ئىش ھايۋىنى بولۇپ، ئۇيغۇرلاردا ئەڭ كەڭ ئومۇملاشقان قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى ئېشەكنى بېقىش، ئىشلىتىش ئاسان. تۆگە، ئات-ئېشەك، ھارۋىلاردىن تەشكىل تاپقان، يىراق يەرگە يۈك ۋە ئادەم توشۇيدىغان چوڭ كىراكەشلەر قوشۇنىنى «ئېشەكچى» دەپ ئاتاپ قويىدىغان ئادەتمۇ بار. تاغلىق رايونلاردىكى تىك قىيالار ئۈستىدىكى ئەگرى-بۈگرى، ئېگىز-پەس يوللاردا سەپەر قىلغاندىمۇ ئېشەك ئەڭ ئاساسلىق قاتناش قورالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تاغ-داۋانلاردىكى تىك قىيالارغا چىقىش كىشىلەر ئېشەكنىڭ قۇيرۇقىغا ئېسىلىپ يول ماڭسا تاغدىن غۇلاپ چۈشۈپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. ئۇيغۇرلاردا تەخەيلەرنى ھارۋىغا قوشۇشتىن بۇرۇن «ياخشى ماڭىدىغان بولىدۇ» دەپ تەخەيلەرنىڭ پۇتىنى بوغۇپ قويۇش، ئانىسى قوشۇلغان ھارۋىنىڭ شوتىسىغا باغلاپ قويۇشتەك ئادەتلەر بولغان. ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى ئىچىدە ئېشەك سۆزى تىلغا ئېلىنغان تەمسىللەر كۆپرەك بولۇپ، «ئات تاپقۇچە ئېشەك مىن»؛ «ئېشەك ئېشەكتىن قالسا، قۇلىقىنى كەس»؛ «ئېشەككە كۈچۈڭ يەتمىسە، ئۇر توقۇمنى»؛ «ئېشىكى ئۈچ تەڭگە، توقۇمى بەش تەڭگە»... دېگەندەك ماقال-تەمسىللەر كۆپ ئۇچرايدۇ.

2) ئات ــــ مىنىلىدىغان، ھارۋا، چانا ۋە قوش، خامانلارغا قوشۇلىدىغان ئىش ھايۋىنى بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئاتنى ئاساسەن ئېگەرلەپ مىنىش ياكى ھارۋىغا قوشۇش شەكلىدە قاتناش قورالى قىلىدۇ. ئىساك ئاسىموپ «قاتناش ئىنقىلابى» ناملىق ئەسىرىدە «ئات ئۇلاغتىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىش تەخمىنەن مىلادىيدىن 2000 يىل بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، 4000 يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى ئات قۇرۇقلۇقتىكى ئاساسلىق قاتناش قورالى بولۇپ كەلدى...»④ دېگەن. ئۇيغۇرلاردا «ئاتنى قامچا بىلەن ھەيدىگۈچە، يەم بىلەن ھەيدە» دەيدىغان ماقال بار بولۇپ، بۇ كىشىلەرنىڭ قاتناش قورالى ئاتقا بولغان پوزىتسىيەسىنىڭ ئىپادىسى. بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئەجدادلىرىمىز تاي مىنگۈدەك ياكى يۈك توشۇغۇدەك بولغاندا «تاي ئاتاتتى» دېيىشەتتى. ئۇيغۇرلاردا ئات ۋە ئات مەدەنىيىتى ھەققىدە ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلار كۆپ بولغىنى ئۈچۈن بۇ يەردە كۆپ توختالمايمىز.

3) تۆگە ـــ يىراق يوللاردا يۈك توشۇشقا ئەپلىك
ئىش هايۋىنى بولۇپ، ئۇنىڭ «چۆل كېمىسى»، «قۇملۇق
كېمىسى» دېگەن نامى بار. چۆللەردە سەپەر قىلغۇچى
كارۋانلار ئات، ئېشەككە قارىغاندا كۆپرەك تۆگە ئىشلىتە-
دۇ. چۈنكى ئات، ئېشەكلەرگە قارىغاندا تۆگە ئېغىرراق
يۈكلەرنىمۇ كۆتۈرەلەيدۇ. ئوزۇقى ئاز ھەم تېجەشلىك بو-
لىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆگىنىڭ تاپىنى كەڭ بولغانلىقتىن
پۇتى قۇمغا پېتىپ كەتمەستىن تېز يۈرەلەيدۇ. «تۆگە ئۇس-
سۇزلۇق ۋە ئاچلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، ياۋاش،
ئەمما كۈچتۈڭگۈر هايۋان بولۇپ، ئۇ شىنجاڭنىڭ جۇغرا-
پىيەلىك شارائىتىغا ناهايىتى ماسلاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن
ئۆتمۈشتە شىنجاڭنىڭ ئۇزۇن يوللۇق قاتنىشىدا تۆگە ئا-
ساسلىق رول ئوينىغان. ھەرقايسى يۇرتلاردا ئۇيغۇرلار-
دىن ئاتاقلىق تۆگىچىلەر (كارۋان بېشى) بولغان. بولۇپمۇ
كەلپىن ناهىيەسى، قەشقەر كوناشەھەرنىڭ ئوپال، تاشمى-
لىق رايونلىرى تۆگە قاتنىشىدا مەشھۇر بولۇپ، بۇ جايلار-
دا تۆگە بېقىش ۋە ئۆستۈرۈشنىڭ ئۆزىگە خاس بىر
يۈرۈش ئادەتلىرى شەكىللەنگەن»⑤. ھەرقايسى يۇرتلار-
دىكى تۆگىچىلەر كارۋانلارنى قانداق تەشكىللەش، توشۇي-
دىغان ماللارنى قانداق قاچىلاش، تۆگىنىڭ ئۈستىگە
قانداق جايلاشتۇرۇش، چۆل- جەزىرىلەردە تۆگىلەرنىڭ
يەم ـ خەشەك ۋە سۇلىرىنى قانداق ھەل قىلىش، ياۋايى
هايۋانلار ۋە قاراقچىلاردىن قانداق مۇداپىئەلىنىش ۋە
ئۇزۇن يوللۇق سەپەرلەرگە مۇناسىۋەتلىك بارلىق قىيىنچى-
لىق ۋە جاپا- مۇشەققەتلەرنى قانداق ھەل قىلىشتا مول
تەجرىبىلەرگە ۋە يەرلىك بىلىملەرگە ئىگە ئىدى. پۈتۈن
دۇنيا قۇرۇقلۇقىنىڭ 1/10 قىسمى قۇملۇق بولۇپ، دىيارى-
مىز شىنجاڭدىكى تەكلىماكان قۇملۇقى دۇنيا بويىچە 2-
چوڭ قۇملۇق ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ كۆلىمى 330 مىڭ كې-
ۋادرات كىلومېتىر بولىدۇ. شۇڭا ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق تا-
رىخىي تەرەققىياتلار جەريانىدا غەربىي يۇرتنىڭ جۇغراپىيە-
لىك شارائىتىغا ماس كېلىدىغان قاتناش- ترانسپورت ئادى-
تىنى شەكىللەندۈرگەن ۋە نۇرغۇنلىغان يەرلىك بىلىملەرنى
جۇغلىغان. ئۇيغۇرلارنىڭ قۇملۇق ھەققىدىكى يەرلىك بى-
لىملىرى ئۆزىگە هاياتلىقنىڭ كاپالىتى بولغان بوستانلىق
ۋە دەريا- ئېقىنلارنى يۇتۇپ كېتىش بىلەن ئىزچىل
تەھدىت سېلىپ كېلىۋاتقان قۇملۇقلار ھەققىدىكى ئىزدى-
نىشلىرى، ئويلىنىشلىرى ئارقىلىق ئېرىشكەن تەجرىبىلەر
ۋە بىلىملەردۇر. مەسىلەن، تەجرىبىلىك تۆگىچىلەر تۆگە-
لەرنىڭ توختاش ۋە يەرگە ئىشارەت بەلگىلىرىنى سىزى-
شىغا قاراپ قەيەردە سۇ بارلىقىنى بىلىشكە ماهىر كېلە-
دۇ. قۇملۇقتا تولا ئەھۋاللاردا تۇيۇقسىز قارا بوران
چىقىپ كېتىدۇ، چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈلۈپ، قۇم،
شېغىل ـ تاشلار ئادەمنىڭ ئېغىز، بۇرۇن، كۆز، قۇلاق-
لىرىغا كىرىپ ئادەمنى چىدىغۇسىز قىلىۋېتىدۇ. بوراننىڭ
ھۇۋلىشى ۋە تاش ـ شېغىللارنىڭ بىر ـ بىرىگە ئۇرۇلۇ-
شى بىلەن قورقۇنچلۇق، غەلىتە ئاۋازلار چىقىپ ئادەم-
نىڭ كۆڭلىنى ۋەھىمە قاپلايدۇ. قۇملۇقتا كۆپ سەپەر
قىلغان تەجرىبىلىك تۆگىچىلەر ۋە كارۋان باشلىرى تۆگى-
لەرنىڭ پۇراش ۋە ئاغزى ـ بۇرنىنى قۇمغا پاتۇرۇش ئار-
قىلىق كېلىش ئالدىدا تۇرغان بوران ـ چاپقۇندىن شەپە
بېرىش ئالاھىدىلىكىگە تايىنىپ قارا بوراندىن مۇداپىئەلە-
نىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىۋالىدۇ. تۆگىلەرنى چۆكتۈرۈپ
ئۇلارنىڭ بوراننىڭ يۆنىلىشىگە قارشى تەرەپلىرىگە ئۆتۈپ
تۆگىنىڭ دالدىسىدا تۇرۇپ قۇم ـ بوراندىن مۇداپىئەلىنى-
دۇ. قۇم دانچىلىرى شامالغا ئەگىشىپ ئۇچۇپ دۆۋىلىنىپ
قۇم بارخانلىرىنى شەكىللەندۈرىدۇ، بارخانلارنىڭ دائىرى-
سى كېڭىيىپ، چەكسىز كەتكەن قۇملۇقلارغا ئايلىنىدۇ.
قۇملۇقلاردىكى بىمەھەل چىققان بورانلار قۇملۇق ۋە قۇم
بارخانلىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەب بولىدىغان بىۋاستە
سەۋەبتۇر. تەكلىماكان بويلىرىدا تىرىكچىلىك قىلىپ
كەلگەن ئۇيغۇر ئەجدادلىرى ئۆزلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىدە
قۇملۇق، چۆل ـ جەزىرىلەردىن قورقماي، ھەرقانداق
مۇشكۈل، قىيىن ئەھۋالدىمۇ هاياتلىق ئۈچۈن يول تېپىش-
تەك قورقۇمسىز خاراكتېرىنىڭ يېتىلىشىگە ئەھمىيەت
بەرگەن. شۇڭا ئۇيغۇرلاردا «قۇملۇقتىن ئۆتەلىگەن
قۇمدىن قورقمايدۇ» دېگەن ماقال كەڭ تارقالغان. ئىتالى-
يەلىك سەيياھ ماركوپولو قۇملۇق قاتنىشىنىڭ جاپالىقلىقى
ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «يولۇچىلار كېچىسى ئۇيقۇغا
كېتىشتىن ئىلگىرى ناهايىتى ئېهتىياتچان بولۇشى، ئەتى-
سى ماڭىدىغان يولدىن ئېزىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن، ئە-
تىسى ماڭىدىغان يولنى بەلگە قاداپ بىلىۋېلىشى لازىم.
شۇنىڭدەك ئات ـ ئۇلاغلارنى يىغىشقا ئاسان بولسۇن
ئۈچۈن، ھەر بىر ئۇلاغقا بىردىن قوڭغۇراق ئېسىپ قو-
يۇشى كېرەك. مانا بۇلار مۇشۇ چۆللۈكتىن ئۆتۈشتە
جەزمەن دۇچ كېلىدىغان ئاۋارىچىلىك ۋە خەۋپ ـ
خەتەرلەردۇر»⑥. چۆللۈكنىڭ سۇيى ئادەتتىكى تاتلىق
سۇلارغا ئوخشىمايدۇ. بەزىلىرى ئاچچىق، بەزىلىرى

بەك سوغۇق. بۇ ئالماشقاندا ھاۋانىڭ ئوت بىلەن دورد-نى ئالماشتۇرۇپ بېرىش كېرەك. چۆل-جەزىرىلەردىكى ئۇزۇن يوللۇق سەپەرلەردە تۆگە كارۋىنىدىكىلەر ئەلك ئالددا ماڭىدىغان يېتەكلىگۈچ تۆگە بىلەن ئەڭ ئاخىردا ماڭغان ئەگەشكۈچى تۆگىنىڭ بوينىغا كولدۇرما ئېسىپ قويىدۇ. ئات، ئېشەكلەرگىمۇ تۇچتىن ياسالغان كولدۇرما، قوڭغۇراقلار ئېسىپ قويۇلىدۇ. بۇ چۆل-جەزىرىلەردىكى ھاياتلىقنىڭ نىشانىسى بولغان جاراڭلىق سادا ئىدى. دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك يەنە بىر مۇھىم ئىش شۇكى، قۇملۇقتا سەپەر قىلغاندا تەرەپ بەلگىلەش ناھايىتى تەس بولىدۇ. چۈنكى پايانسىز قۇملۇقتا ئادەم بەلگە قىلىۋالغۇدەك بىرەر نەرسە بولمايدۇ. تەكلىماكان چۆللۈكىنىڭ ئەتەراپلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان قۇملۇقتا سەپەر قىلغاندا قانداق پەرق ئېتىش، يولدىن ئادىشىپ قېلىشتىن ساقلىنىش ھەققىدە مۇشەققەتلىك ئىزدەنگەن مۇئەييەن تەجرىبىۋى بىلىملەرنى توپلىغان. مەسىلەن، «دىۋان»دا «ئۇلا — چۆلدە يول كۆرسەتىدىغان بەلگە. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: ئۇلا بولسا يول ئازماس، بىلىك بولسا سۆز يازماس — بەلگە بولسا، يولدىن ئازماس، بىلىم بولسا سۆزدىن قايماس. چۆللەردە يول كۆرسىتىدىغان بەلگە بولسا يولدىن ئېزىپ كەتمەيدۇ، كىشىدە بىلىم بولسا سۆزدە يېڭىلىشمايدۇ» (1 — 123)؛ «بەلگۈ — بەلگە، نىشان...» (1 — 557) دېيىلگەن. بۇ ماقالىدىن بىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ چۆل-جەزىرىلەردە سەپەر قىلغاندا ئېزىپ كەتمەسلىك ئۈچۈن يول كۆرسىتەدىغان بەلگىلەرنى قىلىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ «ئۇلا» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلەلەيمىز. كومپاس قاتارلىق تەرەپ بەلگىلەشتە ئىشلىتىلىدىغان بەزى زامانىۋى ئىلغار ئۈسكۈنىلەر پەيدا بولۇشتىن بۇرۇن كېچىسى يۇلتۇزلارنىڭ ئورنىغا قاراپ ئۆزىنىڭ ئورنىنى بەلگىلەش ۋە كۈندۈزى شۇنىڭغا ئاساسەن يول يۈرۈش ئۇسۇلى كۆپ قوللىنىلغان. بۇ قۇملۇق رايونلاردا ياشىغۇچى خەلقلەردە ئاسترونومىيە بىلىملىرىنىڭ جۇغلىنىشىغا تۈرتكە بولغان. ئەجدادلىرىمىز يەنە بەزى قورال-سايمانلارنى ئىجاد قىلىپ قاتناش قوراللىرىغا تايىنىپ يۈك توشۇشنىڭ ئۈنۈمىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان. مەسىلەن، «دىۋان»دا: «تەگىرمەك — كاجۇۋا، تۆگىگە ئارتىلىدىغان كاجۇۋا. ئوغۇزلار بۇنى «ئۇگۇرمەك» دەيدۇ» (1 — 656)؛ «كۆتۈرگەن — كۆتۈرىدىغان. بۇ بۇغرا ئول يۈك كۆتۈرگەن — بۇ يۈك كۆتۈرىدىغان بۇغرا. باشقىلاردىمۇ شۇنداق» (1 — 676)؛ «كۆتۈردى — كۆتۈردى ~ كۆتەردى. ئەر يۈك كۆتۈردى — ئادەم يۈك كۆتەردى... ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: تەۋە يۈك كۆتۈرسە قامچ يەمە كۆتۈرۈر — يۈكنى كۆتۈرگەن تۆگە چۆمۈچنىمۇ كۆتۈرىدۇ» (2 — 98) دېيىلگەن بولۇپ، بۇ خاتىرىلەر قەدىمكى قاتناش-ترانسپورت ئىشلىرىدا تۆگەنىڭ كەڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنى دەلىللەيدۇ. غەربىي يۇرتقا كەلگەن چەت ئەللىك ئېكسپېدىتسىيەچىلەرگە تەۋەككۇلچىلىك روھىغا باي، قۇملۇق قاتنىشى ھەققىدىكى بىلىملىرى مول بولغان كارۋان باشلىرى يول باشلىمىغان بولسا كۆپلىگەن ئېكسپېدىتسىيەچىلەر تەكشۈرۈشلىرى نەتىجىسىز بولار ئىدى. خەلقىمىزنىڭ نەقلىيات فولكلورىنى تەتقىق قىلغاندا، قاتناش-ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلى شەكىللەنگەن كارۋانچىلىق كەسپىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ. كارۋان — تۆگە، ئات-ئېشەك، هارۋىلاردىن تەشكىل تاپقان، يول شارائىتى نىسبەتەن مۇرەككەپ، قىيىنراق بولغان يىراق يەرگە يۈك ۋە ئادەم توشۇيدىغان چوڭ كىراكەشلەر قوشۇنى بولۇپ، ئادەتتە بۇنداق كارۋاننىڭ باشلىقى «كارۋان سالار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خەلقىمىزدە «ئىت ھۈرەر، كارۋان يۈرەر» دېيدىغان تەمسىل كەڭ تارقالغان. «دىۋان» دا «ئارقىش — كارۋان. ماقالىدە مۇنداق كەلگەن: يىراق يېر ساۋىن ئارقىش كەلدۈرۈر — يىراق يەر خەۋىرىنى كارۋان كەلتۈرەر» (1 — 131) دېيىلگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن كارۋاننىڭ يۈك توشۇشتىن باشقا يەنە خەۋەر، ئۇچۇر توشۇش فۇنكسىيەسىنىڭمۇ مەۋجۇتلۇقى مەلۇم بولىدۇ. شائىر ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئۇلۇغ ئانا ھەققىدە چۆچەك» ناملىق شېئىرىنىڭ مۇنۇ مىسرالىرىغا نەزەر سېلىپ باقايلى!

«بىر زامان تەكلىماكانغا ئىشتىياق —
قوزغىلىپ، قويدۇم ئاڭا دادىل ئاياغ.
تەلپىمگە ھەمراھىممۇ بار ئىدى،
كى، خوتەن كارۋانلىرى تەييار ئىدى.
قالدۇرۇپ چۆللەردە ئىز ماڭدۇق ئۇزاق،
گاھى ئاتلىق، گاھ ئېشەكلىك، گاھ ياياق.
بىزگە يول باشلار ئىدى ھېچ تىنمەي،
كۆپنى كۆرگەن، كۆپنى بىلگەن بىر بوۋاي.
ئاخشىمى سۆكسۆك قالاپ، گۈلخان يېقىپ،
سوزۇلۇپ ئارام ئېلىپ چۆلدە يېتىپ.
گاھ ھېكايەت ئاڭلىشاتتۇق، گاھ راۋاب،

ئۇچىرىسا چۆلدە كېيىك يەيتتۇق كاۋاپ...»⑦. بۇ مىسرالاردىن قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كارۋانچىلىق تۇرمۇشى ۋە چۆل-جەزىرىلەردىكى يول قاتنىشىنىڭ روشەن كارتىنىسىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

قامچا — ئات-ئۇلاغلارنى ئۇرۇپ هەيدەش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان، تاسما، كىرىچ ۋە شۇ قاتارلىقلاردىن چاچتەك ئۆرۈپ ياسىلىدىغان دەستىلىك سايمان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 60 ~ 70 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. قامچا ئېگەر قامچىسى ۋە هارۋا قامچىسى دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. «دىۋان»دا: «چاۋىغ — قامچا ئۇچى» (1 — 484)؛ «بەرگە — ئوغرىنى ياكى ئېشەكنى ئۇرىدىغان قامچا ياكى چىۋىق» (1 — 557)؛ «قامچى — قامچا. قىلىچ قامچى — قىلىچلىق قامچا، ئىچىدە قىلىچى بار قامچا» (1 — 544)؛ «قامچى — ئات، كالا ۋە تۆگە قامچىسى، چىۋىسى. بۇ سۆز تولىراق ‹ئات قامچىسى›نى بىلدۈرىدۇ» (1 — 545)؛ «قامچىلادى — قامچىلىدى. ئول ئاتىن قامچىلادى — ئۇ ئېتىنى قامچىلىدى...» (3 — 481) دەپ خاتىرىلەنگەن. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا قامچا «چوماق» دېيىلگەن. ئاتنى هەيدەشتە پەقەت قامچىلا ئەمەس، چىۋىقمۇ ئىشلىتىلگەن. «دىۋان»دا: «چىبىقلادى — چىۋىقلىدى، چىۋىق بىلەن ئۇردى. ئول ئاتىن چىبىقلادى. ئۇ ئېتىنى چىۋىقلىدى (چىبىقلار — چىبىقلاماق)» (3 — 461) دېيىلگەن. قامچا ئىككىلەمچى قورال بولسىمۇ، ئۇنىڭ قاتناش ئىشلىرىدا رولى چوڭ.

4) كالا — كۆچتۈڭگۈر، كۆتۈرۈشلۈك، ياۋاش، ئاچا تۇياقلىق، كۆشگۈچى ئۆي هايۋىنى بولۇپ، ئۇ قاتناش-ترانسپورت ئىشلىرىدا ئىشلىتىلگەندىن باشقا يەنە يەر ئاغدۇرۇشقىمۇ ئىشلىتىلىدۇ. خەلقىمىزدىكى «سېيىر باقساڭ ئۈستى ئۇلاغ، ئاستى بۇلاق» دېگەن ماقالدىن كالىدىن قاتناش قورالى سۈپىتىدە پايدىلىنىپلا قالماي، يەنە ئۇنىڭ سۈتىدىنمۇ مەنپەئەتلىنىشكە بولىدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ.

قوتاز — كالىنىڭ بىر تۈرى. كالىغا قارىغاندا پۇتى قىسقا، تۈكلۈك كېلىدۇ. ئۇنىڭ بويى چوڭ، قورسىقى كەڭ، بەستىلىك، پۇتلىرى قىسقا، تېنى پاكار، پۈتۈن تېنىدىكى يۇڭى قارا قوڭۇر، ئۇزۇن بولۇپ، تۇيىقى كىچىك بولسىمۇ، لېكىن مەزمۇت هەم كۈچلۈك؛ تېنى چوڭ، ئاچچىقى يامان. ئۇ ئېگىز تاغ-داۋانلاردىن ئېشىپ ئېغىر يۈكلەرنى توشۇيالايدۇ.

5) قېچىر — ئېشەك بىلەن ئاتنى شالغۇتلاشتۇرۇش ئارقىلىق تۇغۇلىدىغان هايۋان بولۇپ، ئاتتىن تۇغۇلغىنى ئات قېچىر، ئېشەكتىن تۇغۇلغىنى ئېشەك قېچىر دەپ ئاتىلىدۇ. قېچىر ئاساسەن مىنىشكە ئىشلىتىلىدۇ، هارۋىغىمۇ قېتىلىدۇ. بۇرۇنلاردا هەرقايسى يۇرتلاردا قېچىر بىلەن يۈك-مال توشۇپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان قېچىرچىلار بولاتتى.

«دىۋان»دا ئېشەك، ئات، تۆگە، كالا، قېچىر، قوتاز... قاتارلىق هايۋانات تۈرىدىكى قاتناش قوراللىرى توغرىسىدىكى خاتىرىلەر ناهايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ، بىز بۇ يەردە بۇ هايۋانلارنى تونۇشتۇرۇشنى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئۇيغۇر نەقلىيات فولكلورىدىكى رولى ۋە ئورنىنى بايان قىلىشنى مەقسەت قىلغان بولغاچقا، ئۇلارنى مىسال كەلتۈرمىدۇق. ئادەتتە كىشىلەر هايۋانات تۈرىدىكى قاتناش قوراللىرى بىلەن بىرەر يەرگە بارغاندا ئات-ئېشەكلىرىنى ئادەم تولا ئۆتىدىغان كوچا-يوللارغا، كىشىلەر سۇ ئىچىدىغان ئېرىق-ئۆستەڭلەرنىڭ بويلىرىغا خالىغانچە باغلاپ قويۇپ باشقىلارنىڭ يول يۈرۈش، سۇ ئىچىش... قاتارلىق ئىش-پائالىيەتلىرىگە دەخلى يەتكۈزۈپ قويۇشتىن ساقلىنىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ.

ئىككىنچى، هارۋا تۈرىدىكى قاتناش قوراللىرى

1) هارۋا — ئىككى، ئۈچ ياكى تۆت چاق ئورنىتىلغان ئۆي هايۋانلىرى قېتىلىدىغان ۋە ياكى ئادەم سۆرەيدىغان ئاددىي قاتناش ۋاسىتىسى بولۇپ، ئۇيغۇرلاردا هارۋا ياساش خېلى بۇرۇنلا تەرەققىي قىلغان. هارۋىنىڭ تۈرلىرى كۆپ. هارۋا شەكلى ۋە ماتېرىيالىغا قاراپ يارديار هارۋا، تارانچى هارۋىسى، كۆتەك هارۋا، تۆمۈر هارۋا، غالتەك هارۋا... قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. هارۋىلار يەنە قوشۇلىدىغان هايۋانغا قاراپ، ئېشەك هارۋىسى، كالا هارۋىسى، ئات هارۋىسى... دېگەندەك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. بۇنى شۇ خىل هايۋاننىڭ تەن قۇرۇلمىسى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى بەلگىلىگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ غول ئېتنىك مەنبەسىنى تەشكىل قىلغۇچى قاڭقىللارنىڭ قاڭقىل دەپ ئاتىلىشىمۇ دەل ئۇلار ياساپ ئىشلەتكەن هارۋىنىڭ چىقارغان ئاۋازى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. «يېڭى تاڭنامە، ئۇيغۇرلار هەققىدە قىسسە»دە: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى هۇنلاردۇر، ئۇلار ئېگىز چاقلىق هارۋىلاردا يۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنى قاڭقىللار (高车 ئېگىز هارۋىلىقلار) دەپ ئاتىغان» ⑧ دېيىلگەن. «24 تارىخ»تا قاڭقىللار هەققىدە «ئۇلارنىڭ هارۋىلىرىنىڭ چاقى بەك چوڭ، شادىسى ئەڭ كۆپ»⑨ دەپ خاتىرىلەنگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە»دە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى قاتناش قورالى هارۋا ۋە ئۇنىڭ ياسىلىشىدا مۇنداق قىممەتلىك ئۇچۇر بار: «ئوغۇز خاقاننىڭ لەشكەرلىرى ئىچىدە ياشانغان بىر چېۋەر كىشى بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى بارماقلىق يوسۇن بىللىگ ئىدى. بۇ چېۋەر ئادەم بىر ئېگىز هارۋا ياسىدى. هارۋا ئۈستىگە جانسىز غەنىيمەتلەرنى قاچىلىدى. هارۋىنىڭ ئالدىغا جانلىق غەنىيمەتلەرنى قوشتى. ئۇلارغا هارۋىنى تارتقۇزدى. نەۋكەرلەر، ئەل ـ جامائەت بۇنى كۆرۈپ هەيران بولدى. ئۇلارمۇ هارۋا ياسىدى. ئېگىز هارۋا ماڭغاندا «قانغا، قانغا» دېگەن ئاۋاز چىقاتتى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭغا «قانغا» دەپ ئات قويدى. ئوغۇز خاقان قانغىلارنى كۆرۈپ كۈلدى. ئېيتتىكى: ‹قانغا بىلەن جانسىز غەنىيمەتلەرنى جانلىق غەنىيمەتلەر سۆرەپ ماڭىدىكەن، ئېگىز هارۋىنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالماسلىق ئۈچۈن، قانغۇلۇق ساڭا ئات بولسۇن!› سۆزىنى تۈگىتىپ يۈرۈپ كەتتى»⑩.

بۇ ئۇيغۇرلاردا هارۋىنىڭ ئىجاد قىلىنىشى ۋە قاتناش قورالى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىشى هەققىدىكى ئىشەنچلىك يازما مەلۇماتتۇر. يېقىنقى ۋاقىتلارغىچە، هەتتا هازىرمۇ بەزى جايلاردا ئىشلىتىلىۋاتقان «ياربيار هارۋا»لار شەكىل جەهەتتىن «ئوغۇزنامە»دە تىلغا ئېلىنغان «قانغا» بىلەن زور دەرىجىدە ئوخشاش. هارۋىنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ، بولۇپمۇ دېهقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا كەم بولسا بولمايدىغان توشۇش قورالىدۇر. دېهقانلار ئېتىزغا قىغ، ئوغۇت قاتارلىق لازىمەتلىكلەرنى توشۇش ۋە ئېتىزدىن هەر خىل زىرائەت ۋە هوسۇلنى ئۆيگە ئېلىپ بېرىشتا پۈتۈنلەي هارۋىغا تايىنىدۇ. يېزا-بازارلاردا دېهقان، چارۋىچىلار بازارلارغا هارۋىلاردىمۇ بارىدۇ. بازاردا مەخسۇس ئات-ئۇلاغ ۋە هارۋىلارنى ساقلايدىغان دەڭلەر ۋە دەڭچىلار بولىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان ئىشلىتىپ كەلگەن هارۋىلارنىڭ تۈرى كۆپ، شۇنداقلا بۇ هارۋىلار بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇڭا بۇ پەرقلەر هەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز:

ياربيار هارۋا — بۇ خىل هارۋىنىڭ چاقى ئېگىز بولۇپ، سۆگەت ياغىچىنى ئېگىپ ياسىلىدۇ. شادىلىرى (گۈلگۈسۈنلىرى) ئۇزۇن ۋە كەڭ بولىدۇ، قارىماققا بىر خىل ئاددىي ـ ساددا كۆرۈنىدۇ. تارىختا «قانغا» دەپ ئاتالغان هارۋا شۇدۇر.

تارانچى هارۋىسى — بۇ خىل هارۋا ئاساسەن ئىلى رايوندا كۆپ كۆرۈلىدۇ. ئېگىز-پەسلىكى مەپە بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. هارۋىنىڭ كېشكى ئۇزۇنراق ۋە كەڭرەك كېلىدۇ. چاقى تۆمۈردىن بولۇپ، ئادەتتە بىر ئات قوشۇلىدۇ. ئاساسلىقى مال توشۇشقا ئىشلىتىلىدۇ، بەزىدە ئۈچ-تۆت، بەزىدە ئون نەچچىسى بىر كارۋان بولۇپ يولغا چىقىدۇ. قانچە هارۋا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىككى هارۋىكەش — بىرى كارۋاننىڭ ئالدىدا، بىرى كەينىدە كارۋاننى باشقۇرۇپ ماڭىدۇ.

كۆتەك هارۋا — بۇ خىل هارۋىنىڭ چاق قۇرۇلمىسى مۇرەككەپ بولۇپ، «دىۋان»دا: «قاڭلى — كۆتەك هارۋا. ئۈستىگە ئېغىر يۈك بېسىلىدىغان هارۋا» (3—517) دېيىلگەن.

تۆمۈر هارۋا — تۆمۈر هارۋىنىڭ ياسىلىشى كۆتەك هارۋىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

2) مەپە — هارۋىنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، ئۇ شەهەر قاتنىشىدا كەڭ ئومۇملاشقان. مەپە مەخسۇس شەهەر، بازارلاردا كىراكەشلىك قىلىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. «مەپە هارۋىمۇ ئىككى چاقلىق بولۇپ، چاقىنىڭ ‹دىيامېتىرى بىر مېتىر ئەتراپىدا، ئۈستى كېمىر ئۆي شەكلىدە ياسىلىپ، يان تەرىپىگە ئىككى كۆزنەك قويۇلغان. ئالدى تەرىپىگە رەختتىن پەردە تارتىلغان بولۇپ، ئادەتتە تۆت ئادەم ئولتۇرۇشقا بولىدۇ. مەپە هارۋا هۈنەر-سەنئەت جەهەتتە كۆركەم ۋە نەپىس ياسىلىدۇ. مەپىگە قاتىدىغان ئاتمۇ ئالاهىدە خىللىنىدۇ. ئاتنىڭ بېشىدىن تارتىپ قۇيرۇقىغىچە رەتلىك هالدا ياڭاقتەك مىس كولدۇرمىلار ئېسىلىدۇ»⑪. بۇ كولدۇرمىلار ماڭغاندا، يېقىملىق ئاۋاز چىقىرىپ ماڭىدۇ.

3) خادىك — «مەپىدىن باشقا يەنە ‹خادىك هارۋا› مۇ كەڭ ئومۇملاشقان. خادىك هارۋا ئىلى، ئۈرۈمچى، ئالتاي، چۆچەك قاتارلىق شەهەرلەرگە كەڭ تارقالغان. خادىك هارۋىنىڭ چاقى تۆت بولۇپ، ئالدى چاقى كىچىك، كەينى چاقى چوڭراق بولىدۇ. جازىسى پەسرەك بولۇپ، ئىشلىتىشكە قولاي، ئۇنىڭغا ئادەتتە بىر ياكى ئىككى ئات قېتىلىدۇ، ئون كىشى ئولتۇرۇشقا بولىدۇ ⑫.

گەرچە زامانىۋى قاتناش قوراللىرىنىڭ كەڭ ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ هايۋانات تۈرىدىكى قاتناش قوراللىرى، هارۋا تۈرىدىكى قاتناش قوراللىرى ئازايغان بولسىمۇ، بۇ ئەنئەنىۋى قاتناش قوراللىرى ئىشلىتىشكە ئەپلىك، قولايلىق، تەننەرخى ئەرزان، ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك

بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كەڭ دېھقانچىلىق، چار-
ۋىچىلىق رايونلىرىدىكى يېزا-قىشلاقلاردا يەنىلا ئىشلىتىل-
مەكتە ۋە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتە.

ئىككىنچى، سۇ قاتنىشى قوراللىرى

دۇنيا مىقياسىدىن قارىغاندا، سۇ قاتنىشى ئىنسانىيەت-
نىڭ مەدەنىيەت ۋە باشقا جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇش پائالى-
يەتلىرىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەن. قەدىمكى
دۇنيادىكى ئالتە چوڭ مەدەنىيەتنىڭ چوڭ دەريا ۋادىلىرى
ۋە دېڭىز بويلىرىدا شەكىللىنىشى ۋە گۈللىنىشىنى سۇ قات-
نىشى شارائىتىنىڭ قولايلىقلىقى ۋە ئەۋزەللىكلىرىدىن
ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. سۇ قاتنىشىدا سۇنىڭ ئېقىتىش
ۋە لەيلىتىش كۈچىدىن پايدىلىنىپ ناھايىتى ئېغىر نەرسە-
لەرنى يۆتكىگىلى بولىدۇ. سۇ ترانسپورتى دېڭىز ترانس-
پورتى ۋە دەريا ترانسپورتى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ.
شىنجاڭدا دېڭىز بولمىغاچقا، سۇ قاتنىشىدا دەريا قاتناش
لىنىيەسى ئاساس قىلىنىدۇ. شىنجاڭ بىر قۇرغاق رايون
بولغاچقا سۇ قاتنىشى قوراللىرى دېڭىز بويىدىكى رايونلار-
دىكىدەك ئۇنچە كۆلەملەشمىگەن ۋە ئانچە زور تەرەققىي
قىلىپ كېتەلمىگەن، شۇنداقتىمۇ، دەريا ۋە كۆللەرنىڭ ئەت-
راپلىرىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار سۇ قاتنىشىدا سال، قېيىق،
قولۋاق، كاراب ۋە كېمە قاتارلىقلارنى ئازدۇر-كۆپتۇر
ئىشلەتكەن بولۇپ، يازما يادىكارلىقلاردا ئەجدادلىرىمىز
ئىشلەتكەن سۇ قاتنىشى قوراللىرى ھەققىدە بەزى ئۇچۇر-
لار بار. تۆۋەندە بۇ ھەقتە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1) سال — كۆل، دەريالاردا ئېقىتىش ياكى ئۇنىڭ-
دىن ئۆتۈش ئۈچۈن بىر-بىرىگە چېتىپ باغلانغان ياغاچ.
سال ياسىلىش ماتېرىيالىغا قاراپ ياغاچ سال، بامبۇك سال
ۋە تېرە سال (تۇلۇم) دەپ تۈرى ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ.
ئەمما ئۇيغۇرلار ياغاچ سال ۋە تۇلۇمنى كۆپرەك ئىشلەت-
كەن. تۇلۇم ئادەتتە قوي، كالا تېرىلىرىدىن ياسىلىپ، ئى-
چىگە ھاۋا توشقۇزۇلۇپ، سۇ ئۈزۈش ياكى سۇدا يۈرۈشتە
پايدىلىنىلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنا-
مە»دە: «... ئوغۇز خاقان لەشكەرلىرى بىلەن بىللە ئىتىل
دەرياسىغا كەلدى. ئىتىل دەرياسى چوڭ بىر دەريا ئىدى.
ئوغۇز خاقان ئۇنى كۆرۈپ ئېيتتىكى: ‹ئىتىلنىڭ سۈيىدىن
قانداق ئۆتەرمىز ؟› لەشكەرلەر ئىچىدە ئۇلۇس ئوردا بەگ
دېگەن بىر ياخشى بەگ بار ئىدى. ئۇ قابىلىيەتلىك ۋە ئە-
قىللىق ئادەم ئىدى. ئۇ بەگ دەريا بويىدا نۇرغۇن تال-
تال ياغاچلارنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆردى. بۇنىڭ بىلەن ھىلە-
قى بەگ... ئاشۇ ياغاچلار... كەستى. ئۇنى سۇنىڭ ئۈستى-
دە لەيلىتىپ، ئۆزلىرى ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئىتىل دەر-
ياسىدىن ئۆتتى. ئوغۇز خاقان شادلىنىپ كۈلدى، ئېيتتى-
كى: ھەي، سەن بۇ يەرگە بولغىن بەگ، قىپچاق ساڭا ئات
بولسۇن!»⑬ دېيىلگەن. «ئوغۇزنامە»دىكى بۇ باياندا ئا-
ساسلانغاندا، قەدىمكى تۈركىي تىللىق قەبىلىلەردىن بىرى
بولغان قىپچاق قەبىلىسىنىڭ نامىنىڭ «قىپچاق» دەپ ئاتى-
لىشى بىلەن ئۇلارنىڭ تۇنجى بىگىنىڭ سالنى ياسىشى زىچ
مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. «دىۋان»دا:
«سال-سال. ‹تار› سۆزىمۇ مۇشۇ مەنىدە» (3 — 214)؛
ئۇنىڭدىن باشقا يەنە: «تار — سال. بىر نەچچە تۇلۇمغا
يەل بېرىلىپ ئاغزى باغلىنىدۇ. ئاندىن ئۇلار بىر-بىرىگە
چېتىلىپ، سۇنىڭ ئۈستىدە سۇپىغا ئوخشاش بىر نەرسە يا-
سىلىدۇ. كېيىن بۇنىڭ ئۈستىگە ئولتۇرۇپ سۇدىن ئۆتىدۇ.
بۇ قومۇش ۋە شاخلاردىنمۇ ياسىلىدۇ» (3 — 202) دېيىل-
گەن. ستەيىن خوتەن يوتقان خارابىسىدە قىلغان تەكشۈ-
رۈشلىرى ئاساسىدا «بۇرۇنقى زامانلاردا خوتەندە مايمۇن
تېرىسىگە يەل ئۇرۇپ، دەريادىن ئۆتۈش ئۈچۈن سال يا-
سالغانلىقى ئىسپاتلانغان. ھەيكەلدە بىر مايمۇن تېرىسىنىڭ
سۇدا لەيلەۋاتقان كۆرۈنۈشى نامايان قىلىنغان. 94-رە-
سىمدە بىر مايمۇننىڭ يەردە تىزلىنىپ ئولتۇرغان، دۈمبە-
سىدە ئىشلىتىشكە تەييارلانغان بىر تېرىنىڭ تۇرغانلىقى ناما-
يان قىلىنغان. بۇ خىل مايمۇن تېرىسىدىن سال ياساش
كۆرۈنۈشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان شەكىللەر كىچىك تېپى-
كى ساپال ھەيكەللەردىمۇ كۆرۈلگەن»⑭ دەيدۇ. بۇ با-
يانلارغا قارىغاندا ئۇيغۇرلاردا سالمۇ خېلى كەڭ ئىشلىتىل-
گەن.

2) قېيىق — سۇدا يۈرىدىغان، يولۇچى، يۈك تو-
شۇشقا ئىشلىتىلىدىغان قاتناش قورالى بولۇپ، «دىۋان»
دا: «ئولۇق — ئولاق، قولۋاق، قېيىق...» (1-92)؛
«قازىق — قېيىق. ياغاچتىن ئويۇپ ياسالغان نەرسە. ئار-
غۇچە» (1 — 496)؛ «قايغىق — قېيىق» (3 — 242)؛
«ئوقرۇق — ئوقرۇق. ماقالدە مۇنداق كەلگەن: تاغنىڭ
ئوقرۇقىن ئەگمەس تەڭىزنى قايغىقىن بۆگمەس — تاغنى
ئوقرۇق بىلەن ئەگكىلى بولماس، دېڭىزنى قېيىق بىلەن
بۆككىلى بولماس. بۇ ماقال ‹چوڭ ئىشنى كىچىك تەدبىر
بىلەن قايتۇرغىلى بولمايدۇ› دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ»
(1 — 136)؛ «كۆرگەك — كۈرەك. قېيىقنىڭ پالىقى ۋە
ھەر تۈرلۈك كۈرەك» (2 — 422) دەپ تىلغا ئالغان.

«قېيىق» نامىنىڭ ھەتتا ماقال-تەمسىللەردە ئىشلىتىلىشى ئۇنىڭ قانچىلىك كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنىڭ دەلىلىدۇر. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ سۇ قاتنىشى قوراللىرى بولغان كېمە، قېيىق، قولۋاقلارغا مۇناسىۋەتلىك «قېيىققا چۈشسەڭ، قېيىقچى بىلەن ئېيتىشما»، «كىچىك قولۋاقنىڭ قىرغاققا يېقىن ئۈزگىنى ياخشى» دېگەندەك ماقال-تەمسىللەردىمۇ ئۇچرايدۇ.

3) كېمە — كېمە سۇ يولىدىكى مۇھىم قاتناش قورالىدۇر. كېمىنىڭ تارىخى ئۇزاق بولۇپ، بېلىقچىلىق ئىشلىرىدىمۇ كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. چىنار ياغىچى، توغراق ياغىچى... قاتارلىقلاردىن ياسىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى تۆت-بەش مېتىر، كەڭلىكى بىر يېرىم مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋان»دا: «كەمى — كېمە. ئوغۇزچە ۋە قىپچاقچە» (3 — 323)، «ئۇچان — ئىككى يەلكەنلىك كېمە. قىپچاقچە» (1 — 166) دەپ خاتىرىلەپ كېمە ۋە قېيىقلار ھەققىدە ئۇچۇر بەرگەن. ئەمما ئۇ يەلكەنلىك كېمىلەرنىڭ يەلكەنلىرى ئۈچ بۇلۇڭ شەكىللىكمۇ ياكى تىك تۆت بۇلۇڭ شەكىللىكمۇ، يەلكەنلىك كېمىلەر شامالنىڭ يۆنىلىشى بويىچە ماڭامدۇ ياكى شامالغا ياندىشىپ ماڭامدۇ؟ مەشغۇلات پىرىنسىپى قانداق؟ بۇنىسى بىزگە نامەلۇم. «دىۋان»دا: «كېمە ئىچرە ئولتۇرۇپ، ئىلا سۇۋىن كەچمىز — كېمىگە ئولتۇرۇپ، ئىلى سۈيىدىن — ئىلى دەرياسىدىن ئۆتتۇق» (3 — 324) دېيىلگەن بولۇپ، بۇ ئەينى دەۋرلەردە ئىلى دەرياسىدا كېمە قاتنىشىنىڭ بولغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. «دىۋان»دا يەنە: «تامغا — تارماق. دېڭىز، كۆل ۋە دەريالارغا قويۇلىدىغان سۇنىڭ بىر تارمىقى، قولتۇق. كېمە ياكى قېيىق توختايدىغان يەرمۇ شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ...» (1 — 553) دېيىلگەن. دېمەك، ئەينى ۋاقىتتا كۆل ۋە دەريالاردا سەپەر قىلغان يولۇچىلار كېمە، قېيىقلىرىنى «تامغا»لاردا توختىتىپ قويىدىغانلىقى مەلۇم. ئادەتتە كېمىنى بىر جايدا توختىتىپ تۇرۇش ئۈچۈن، زەنجىرگە بېكىتىپ سۇ ئاستىغا تاشلىنىدىغان چاڭگاكسىمان ئېغىر تۆمۈرلەر بار بولۇپ، بۇلار «لەڭگەر» دەپ ئاتىلاتتى. كېمە لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىدا كۆپ ئىشلىتىلگەن بېلىق تۇتۇش قوراللىرىنىڭ بىرى. «ئۇلارنىڭ كېمىلىرى چاپما بولۇپ، توغراق غولىنى ئويۇپ-چېپىپ ياسىلىدۇ. كەڭ-تارلىقى (چوڭ-كىچىكلىكى)، ئۇزۇن-قىسقىلىقى تەييارلانغان توغراق كۆتىكىگە قاراپ بولىدۇ. ئائىلىدىكى ئەرلەرنىڭ ھەممىسى كېمە تاياشنى بىلگەندەك، كېمە چېپىشنىمۇ بىلىدۇ. كىچىك چېغىدىن باشلاپلا كېمە چېپىش، تاياشنى ئۆگىنىدۇ. كېمە چېپىش، كېمە تاياشنى بىلمىگەنلەرنى ياشاشنى بىلمەيدىغانلار دەپ قارايدۇ. شۇڭا كېمىگە دائىر ئىشلارغا بەك كۆڭۈل قويىدۇ. كېمىدە ئۆرە تۇرۇۋېلىپ تۆت-بەش غۇلاچ ئۇزۇنلۇقتىكى شورۇق (مەخسۇس كېمە تاياشقا ئىشلىتىدىغان خادا) بىلەن ياكى كېمىنىڭ قۇيرۇق تەرىپىدە تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ كېمە تايىسا، تېزلىكىگە قاراپ كۆزمۇ يېتىشەلمەيدۇ»⑮. شىنجاڭ تىپىك ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونى بولغاچقا، كىشىلەرنىڭ كېمىگە بولغان ئېھتىياجى كۈچلۈك بولمىغان. گەرچە شىنجاڭدا خېلى كۆپ دەريالار بولسىمۇ، پەقەت ئىلى دەرياسى، يۇرۇڭقاش دەرياسى ۋە تارىم دەرياسىنىڭ غول ئېقىنلىرىدىلا كېمە قاتنىيالايتتى. يازدا كەلكۈن كەلگەندە، قىشتا قاتتىق سوغۇق بولۇپ دەرياغا مۇز توڭلاپ كەتكەندە كېمىلەر بىر قانچە كۈنلەپ ئىشتىن توختاپ قالىدىغان ئەھۋاللار بولىدۇ.

4) تۇلۇم — تۇلۇممۇ بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا سۇ قاتنىشى قوراللىرىنىڭ بىرى بولۇپ، دەريالاردىكى توشۇش ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئوينىغان. دىيارىمىزدىكى بىر قانچە دەريالاردا تۇلۇم ئاساسلىق قاتناش قورالى بولغان. مەسىلەن، «خوتەن شەھىرى بىلەن شەرقتىكى ناھىيەلەر ئارىلىقىدىكى قاتناشتا يۇرۇڭقاش دەرياسىدا كۆۋرۈك بولمىغانلىقتىن بۇرۇن كىشىلەر ئىپتىدائىي شەكىلدە ياسالغان ‹سال› بىلەن ئۆتۈشكە باشلىغان، كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە ‹كېمە› بىلەن قاتنىغان. 18-ئەسىرگە كەلگەندە، ئارال يېزىسىدىكى قادىر ھاجىم دېگەن كىشى يۇرۇڭقاش دەرياسىغا تۇنجى قېتىم تۇلۇم سالغان. تۇلۇم دەسلەپتە غەربتە، ھازىرقى خوتەن ناھىيەلىك سېمونت زاۋۇتىنىڭ ئايىغى، شەرقتە ھازىرقى ۋىلايەتلىك گىلەم كارخانىسىنىڭ ئۇدۇلىدىن سۇغا چۈشۈرۈلگەن. ئارىدىن 80 يىل ئۆتكەندە، تۇلۇم سېلىش ئورنى يۇقىرىغا يۆتكىلىپ، غەربتە ھازىرقى موچاڭ، شەرقتە ھازىرقى ناغرىچى كەنتى يار كوچا ئېغىزىدىن سېلىنغان. ھەر بىر جازىغا بىر قوي، ئۆچكە تېرىسى تۇلۇمدىن 36 سى ياكى كالا، قوتاز تېرىسى تۇلۇمدىن 16 سى باغلىنىپ، بىر كىشىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا تۆت كىشى كۆيگەك سالاتتى. ھەر قېتىمدا 12 دىن 20 گىچە يولۇچى سېلىنىپ، ھەر بىر يولۇچىدىن كىرا ھەققى ئۈچۈن بىر جىڭ گۆش ياكى بىر چارەك قوناقنىڭ پۇلى ئېلىناتتى. كېيىنكى مەزگىللەردە دەرياغا سېلىنىدىغان

تۇلۇمنىڭ سانى كۆپىيىپ، غەربتىن مەتتوختى ئاخۇن، تاش-
تۆمۈر ئاخۇن، ساۋۇت ئاخۇن قاتارلىقلار. شەرقتىن
تۇردى غوجا غاز، روزى ئاخۇن ئۆپكە، ئەسەدۇللا
ئاخۇن، تۇرۇپ ھاجىم قاتارلىقلار تۇلۇمچىلىق بىلەن
شۇغۇللانغان»⑯.

4. نەقلىيات پەرھىزلىرى

خەلقىمىزدە نەچچە مىڭ يىللىق نەقلىيات ئەمەلىيىتى
جەريانىدا بەزى قاتناش-تىرانسپورت ئادەتلىرى، قاتناش
قوراللىرىغا ئائىت پەرھىزلەر شەكىللەنگەن. بۇ پەرھىزلەر-
نىڭ خەلقىمىزنىڭ نەقلىيات فولكلورىنى چۈشىنىشىمىزدە
بەلگىلىك قىممىتى بار. مەسىلەن، كىشىلەر يولدا تىكەن،
تاش ۋە يول يۈرۈشكە پۇتلىكاشاڭ بولىدىغان نەرسىلەر
بولسا ئېلىۋېتىشكە ئادەتلەنگەن بولۇپ، يولغا ئەخلەت،
يۇندى ۋە سۇ قاتارلىق... مەينەت، پاسكىنا نەرسىلەرنى
تۆكۈشتىن پەرھىز قىلىدىغان ئادەتنى شەكىللەندۈرگەن.
«دىۋان»دا «قۇملاق — قۇلماق. قىپچاق يۇرتلىرىدا ئۆ-
سىدىغان، ھەشقىپچەككە ئوخشايدىغان بىر ئۆسۈملۈك...
بۇ ئۆسۈملۈك كېمىگە چۈشۈپ قالسا، دېڭىز دولقۇنلىنىپ،
كېمە چايقىلىپ ئىچىدىكىلەر ھالاكەت خەۋپىدە قالارمىش»
(1— 620)؛ بۇ بىر خۇراپىي جورۇق بولۇپ، قەدىمكى
تۈركىي تىللىق قوۋملارنىڭ نەقلىيات فولكلورى (ئەلبىلىك-
لىرى)دىن بىزنى خەۋەردار قىلىدۇ، مۇنداق خۇراپىي جو-
رۇقلار قاتناش قوراللىرىنىڭ زامانىۋىلىشىشى ۋە تەرەققىي
قىلىشىغا ئەگىشىپ يوقالدى.

ئۇيغۇرلار بۇرۇندىن ئوغنى چوڭ بىلىپ، بارلىق
ئىش-پائالىيەتلەرنى ئوڭدىن باشلاشقا، سولدىن ساقلىنىش-
قا، پەرھىز قىلىشقا ئادەتلەنگەن. ئۇيغۇرلاردا ئوغنى ئو-
لۇغلاش، سولدىن ساقلىنىش ئادىتى ناھايىتى ئۇزاق زامان-
لاردىن بېرى خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا رول ئويناپ
كەلگەن. بۇ ئادەت ئۇيغۇرلارنىڭ نەقلىيات فولكلورىدىمۇ
ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. كىشىلەردە ئات-ئۇلاغ مىنگەندە
ئالدى بىلەن ئوڭ پۇتنى ئارتىلدۇرۇپ مىنىش، سول پۇ-
تىنى ئاۋۋال ئارتىلدۇرۇپ مىنىشتىن پەرھىز قىلىدىغان
ئادەت بار، ئەگەر سول پۇتنى بالدۇر ئارتىلدۇرۇپ
مىنسە سەپەر ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ دەپ جورۇيدۇ.

ئىنسانلار ئۆزىنىڭ قاتناش - تىرانسپورت ئەمەلىيە-
تى جەريانىدا ئېشەك، ئات، تۆگە، كالا، قېچىر، قوتاز...
قاتارلىق قاتناش قوراللىرنى ھەيدەش ۋە باشقۇرۇشتا
بەلگىلىك ئادەت سۆزلىرى پەيدا بولغان. مەسىلەن، ئې-
شەكنى تېز يۈگۈرۈشكە ئۈندەش ئۈچۈن «خىت»؛ كالا،
ئات، تۆگىلەرنى مېڭىشقا ئۈندەش ئۈچۈن «چۇھ!
چۇھ!»؛ توختاشقا ئۈندەش ئۈچۈن «ترر، ۋو» دېيىلىدۇ.
«دىۋان»دا «چۇھ-چۇھ، ئاتنى ماڭدۇرۇش ۋە ئىتتىكلە-
تىش ئۈچۈن ئېيتىلىدىغان سۆز» (3 — 162)، دېيىلگەن
بولۇپ، بۇ بىر ئاددىيغىنە ئىملىق سۆز بولسىمۇ، ئەجداد-
لىرىمىزنىڭ قاتناش-تىرانسپورت ئادىتى ۋە مەدەنىيىتىدىن
ئۇچۇر بېرىدۇ. بۇ ئىملىق سۆزلەر ئەلۋەتتە ھايۋانات تۇ-
رىدىكى قاتناش قوراللىرىنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىش ياكى
ئاستىلىتىشتەك خوت ياكى تورمۇزنىڭ رولىنى ئوينىغان.
ئادەتتە خەلق ئىچىدە ئەگەر مال، ئۇلاغنى بىھۇدە ئۇرسا
ياكى ئاچ-ئۇسسۇز قويسا قىيامەتتە ئۇۋالىغا قالىدۇ، دەي-
دىغان ئىشەنچ بولغاچقا، ئات، ئېشەكلەرنى ھارۋىغا قاتقان-
دا (قوشقاندا) جىم تۇرمىسا ياكى يول يۈرگەندە ئىتتىك
ماڭمىسا ئۇلارنى تولا ئۇرۇش، ئاچ-ئۇسسۇز قويۇشتەك
ئىشلاردىن قاتتىق پەرھىز قىلىنىدۇ. ئات، ئېشەكلەرنى
مىنگەندە ئامال بار ئۇلارنى قامچىلىماستىن، پۇتى بىلەن
ئۇلاغنىڭ بېقىنىغا نوقۇپ دېۋىتىپ قويۇش، قولىدىكى
قامچا ياكى تاياقلارنى شىلتىش ئارقىلىق ھەيدەيدۇ.
«ئۇيغۇرلار ئېشەكنى ‹ئۆزى ھارام، كۆچى ھالال› دەپ
قارىغاندىن باشقا، ئۇنىڭغا تەتۈر مىنىشتىن قاتتىق پەرھىز
قىلىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئىلگىرىكى دەۋرلەردە
ئىسلام شەرىئىتى بويىچە زىنا قىلغان، ئوغرىلىق قىلغان
كىشىلەرنىڭ يۈزىگە قارا سۈرتۈلۈپ، ئاندىن ئۇلار ئې-
شەككە تەتۈر مىندۈرۈلۈپ، خەلقئالەمگە سازايى قىلىنات-
تى، بۇ كىشى ئۈچۈن ئىنتايىن رەسۋالىشىشنىڭ ئىپادىسى
ئىدى. شۇڭا ئېشەككە تەتۈر مىنىش ئاشۇ خىل ئەھۋالغا
تەققاسلىنىپ پەرھىز قىلىنغان. ئاقسۇ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا
ئېشەك ئېغىنغان يەردىن ئاتلاپ ئۆتۈشتىن، شۇ يەرنى
دەسسەشتىن پەرھىز قىلىدىغان ئادەت بار. كىشىلەر
بۇنداق يەرنى ناپاك، بۇلغانغان دەپ قاراپ تۇكۇرۇپ
قويۇپ ماڭىدۇ»⑰. ئېشەك ئېغىنغان يەردىن مېڭىشتىن
پەرھىز قىلىش خوتەن ئۇيغۇرلىرىدىمۇ بار.

5. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يول مۇساپىلىرىنى ھېسابلاش ئۇسۇللىرى ۋە ئۇزۇنلۇق ئۆلچەم بىرلىكلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يول مۇساپىلىرىنى ھېساب-
لاش ئۇسۇللىرىمۇ ئۇيغۇر نەقلىيات فولكلورىنىڭ مۇھىم
بىر تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە توپلانمىقى ۋە تەتقىق

قىلىنمىقى لازىمدۇر. ئۇيغۇرلار يول مۇساپىلىرىنى ھېساب-
لاشتا ۋاقىت ئارقىلىق ھېسابلاش ۋە ئارىلىق ئارقىلىق ھې-
سابلاش ئۇسۇلىنى قوللانغان. يول مۇساپىلىرىنى ھېساب-
لاشتا يول، چاقىرىم، تاش، فەرسەخ، پوتەي، ياغاچ،
قىرى... قاتارلىقلارنى قوللانغان. بۇ ھەقتە «دىۋان»دىمۇ
بەزى خاتىرىلەر بار. مەسىلەن، «ماڭىغ — ماڭدام،
چامدام. ئۇنىڭ ماڭىغى كۆر — ئۇنىڭ ماڭدىمىنى كۆر»
(3 — 498)؛ «بۇرۇڭ — بىر ئوق يېتىم يەر. بۇرۇڭ
ئاتتى — بىر ئوق يېتىم يەرگە ئاتتى» (3 — 504)؛ «تادا —
ئون قەدەم يەردىن كۆز يېتىم يەرگىچە بولغان ئارىلىق»
(3 — 304)... قاتارلىقلار خاتىرىلەنگەن.

(1) يول — شىنجاڭنىڭ قەدىمكى يول-مۇساپە ئۇ-
زۇنلۇق بىرلىكلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بىر يول 300
غۇلاچقا، 700 قەدەمگە توغرا كېلىدىكەن. مېتىر بويىچە
ھېسابلىغاندا، 500 مېتىرغا باراۋەر كېلىدىكەن. «يول»
دېگەن بۇ بىرلىكنى قەشقەر، خوتەن، تۇرپان، قومۇل قا-
تارلىق جايلاردا چوڭلار ھازىرمۇ ئىشلىتىپ كەلمەكتە.

(2) چاقىرىم — پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، بامدات
نامىزىغا توۋلانغان ئەزان ئاۋازى يېتىدىغان ئارىلىق بىرچا-
قىرىم بولىدىكەن. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دە
بىر چاقىرىم ئۇزۇنلۇقنىڭ 1.60 كىلومېتىرغا تەڭ كېلىدى-
غانلىقى كۆرسىتىلگەن.

(3) تاش — «قەدىمدە ئۇيغۇرلار ‹تاش› دېگەن ئۇ-
زۇنلۇق ئۆلچەم بىرلىكىنىمۇ قوللانغان. چىڭ سۇلالىسى
دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى زامانلاردا يول مۇساپە-
سىنى بەلگىلەش ئۈچۈن يول بويلىرىغا تاش بەلگە قويۇلات-
تى ۋە ئۇستىگە مۇساپە سانى يېزىلاتتى. ھەر بىر بەلگىنىڭ
ئارىلىقى تەخمىنەن سەككىز چاقىرىم كېلەتتى، ئۆزبېكىستان-
دا نەشر قىلىنغان ‹پەن ۋە تۇرمۇش› ژۇرنىلىدا بىر تاش 5.
8 كىلومېتىرغا تەڭ دەپ كۆرسىتىلگەن. بەزى ماتېرىياللاردا
يەنە بىر تاش 18 چاقىرىم، يەنى 12 مىڭ قەدەم دەپ كۆر-
سىتىلگەن. ‹قەشقەرىيە› دېگەن كىتابتا يېزىلىشىچە تاشنىڭ
ئۇزۇنلۇقى 12 مىڭ چامدام ئىكەن، شۇ كىتاب ئاپتورى ك-
روپاتكىننىڭ ئېيتىشىچە، بۇ يەتتە-توققۇز رۇسىيە چاقىرىمىغا
تەڭ ئىكەن. خەلقئارا ئۆلچەم سىستېمىسىغا سۇندۇرغاندا
7.3 — 9.4 كىلومېتىر ئارىلىقىدا بولۇپ، تەخمىنەن
سەككىز كىلومېتىر ئەتراپىدا ئىكەن»⑱.

(4) ياغاچ — ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ قوللىنىلغان بىر
خىل ئەنئەنىۋى ئۇزۇنلۇق ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ، «دى-
ۋان»دا «يىغاچ — ياغاچ — ئاغاچ (كونا يول ئۆلچىمى)،
پەرسەخ. بىر يىغاچ يېر - بىر پەرسەخ يەر» (3 — 9) دې-
يىلگەن. يولنىڭ مۇساپىسىنى ھېسابلاش كىشىلەرنىڭ بار-
ماقچى بولغان يېرىگە بېرىشقا كېتىدىغان ۋاقىتنى ھېساب-
لاش ۋە شۇنىڭغا لايىق يول، سەپەر تەييارلىقىنى قىلىش
ئېھتىياجىدىن پەيدا بولغان. بۇ يەرلىك، ئەنئەنىۋى يول-
مۇساپە ئۇزۇنلۇق بىرلىكلىرى ئۇيغۇرلاردا مېتىر سىستې-
مىسى قوبۇل قىلىنغانغا قەدەر قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن
ئالدىنقى ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدىن تارتىپ بارا-بارا ئىش-
لىتىلىشتىن قېپقالدى، شۇنداقتىمۇ بۇ ئەنئەنىۋى ئۇزۇنلۇق
بىرلىكلىرى ئۇيغۇر قاتناش-ترانسپورت ئادەتلىرى تەتقى-
قاتىدا نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

6. نەقلىيات فولكلورى ئاساسىدا شەكىللەنگەن كەسپلەر

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى نەقلىيات فولكلورىدا
مۇنداق ئىككى ساھە ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. بىرى،
قاتناش قوراللىرىنى ياساشنىڭ بىر كەسپكە ئايلانغانلىقى.
يەنە بىرى، هارۋىكەشلىكنىڭ خېلى بۇرۇنلا بىر كەسپكە
ئايلانغانلىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا هارۋىكەش «قاڭلى-
چى» دېيىلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى نەقلىيات فولك-
لورى ئاساسىدا هارۋىكەشلىك، تاقچىلىق، سەرراچلىق،
كارۋانچىلىق، ئىجارىكەشلىك (كۆلۈكچىلىك) ۋە كىراكەش-
لىك، پوچتىكەشلىك، بىدىكچىلىك... قاتارلىق كەسپلەر
شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ كەسپلەر قاتناش ئىشلىرى تە-
رەققىي قىلىپ بەلگىلىك باسقۇچقا كەلگەندە شەكىللەنگەن
ۋە قاتناش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى بىۋاستە ياكى ۋاسى-
تىلىك هالدا ئىلگىرى سۈرگەن. نۆۋەتتە بىز بۇ كەسپلەر
ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز:

1) هارۋىكەشلىك — هارۋا ھەيدەش ياكى سۆرەش
ئارقىلىق تىرىكچىلىك قىلىش كەسپى بولۇپ ئۇيغۇرلاردا
هارۋىكەشلىكنىڭ خېلى بۇرۇنلا بىر كەسپ دەرىجىسىگە
كۆتۈرۈلۈشى ئەلۋەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچمەن چارۋىچى-
لىق تۇرمۇشىدىن بالدۇرراق قول ئۈزۈپ، مۇقىم ئولتۇ-
راق دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا ئۆتكەنلىكى بىلەن بىۋاستە
مۇناسىۋەتلىك.

2) تاقچىلىق

ئات، ئېشەك، قېچىر قاتارلىق ئۇلاغلارنىڭ تۇيىقى-
نىڭ ئاستىغا دۈگىلەك تۆمۈر قېقىشنى ئاساس قىلغان
كەسپ بولۇپ، ئۇيغۇرلار توم تۇياقلىق هايۋانلارنى تاق-

لايدۇ، ئـاچا تـۇياقلىق ئـۇلاغلارنى تـاقىلمايدۇ. چۈنكى
ئاچا تۇياقلىق هايۋانلارنى تاقىلىغىلى بولمايدۇ. «تـاقىچە-
لىقنىڭ پـەيدا بـولۇشى ئـاتنى قـولغا كـۆندۈرۈش دەۋرى
بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىكى ‹ئات يۈك
كۆتۈرىدۇ، تاقا ئـاتنى كـۆتۈرىدۇ› دېگـەن مـاقال بـۇنىڭ
دەلىلى. بولۇپمۇ قاتناش-سودا تىرانسپورتىنىڭ تەرەققىيات
ئېهتىياجى تاقىچىلىق كەسپىنى يولغا قويۇشنىڭ مـۇهىم ئـا-
ساسى بولدى. شۇنىڭ بىلەن تاقىچىلىق بىر خىل كـەسىپكە
ئـايلىنىپ تـۆمۈرچىلىكتىن ئـايرىلىپ چىـقتى»⑲. تـاقىنىڭ
تۈرى هايۋان تۈرىگە، چوڭ-كىچىكلىكى ۋە يـولغا قـاراپ
بـەلگىلىنىدۇ. خـەلقىمىز دىكى «تـوكۇر ئـاتقا تـۆمۈر تـاقـا،
ئەسكى چاپانغا سۆسەر ياقا»، «مـىخنى ئـايساڭ تـاقىدىن
ئايرىلىسەن»، «تاقىسىز ئېشەك تاشتا يۈرەلمەس» دېگەن
ماقال-تـەمسىلەرمۇ تـاقىچىلىقنىڭ بـىر مـۇهىم ئـەنئەنىۋى
كەسىپ ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

2) سـەرراچلىق ـــ ئـېگەر، يـۈگەن، قـامچا، تـوقـۇم،
مۆلە، هـارۋا جـابدۇقى ۋە بـۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بـولغان
بارلىق جابدۇقلارنى يـاسايدىغان كـەسىپ بـولۇپ، ئـۇيغۇر
سەرراچلار «ئۇيغۇرچە قوش باشلىق قەدىمكى ئېگەر، موڭ-
غۇلچە ئېگەر، قـازاقچە، قـىرغىزچە ئـېگەر، رۇسچـە ئـېگەر،
هەرbیچە ئېگەر، خەنزۇچە ئېگەر قـاتارلىق ئـېگەرلەرنى ۋە
تۆت تاقىلىق هارۋا جابدۇقى، قوش ئـاتلىق هـارۋا جـابدۇ-
قى، يـاربيار، خـادىك، كـالا هـارۋىسى، ئـېشەك هـارۋىسى
جـابدۇقلـىرىنى يـاسـايدۇ»⑳. هـەرقـايسى يـۇرتـلاردا
مەخسۇس سەرراچلار بولغان.

3) ئـىجارىكەشلىك (كـۇلۇكچىلىك) ـــ ئـات - ئـۇلىغى
يوق ياكى ۋاقىتلىق ئـېهتىياج بـولۇپ قـالغانلارغا مـىنىش
ئۈچۈن بـەلگىلىك مـۇددەت بـىلەن ئـات، قـېچىر، قـوتاز،
ئـېشەك قـاتارلىق قـاتناش قـوراللىرىنى ئـىجارىگە بـېرىش
كەسپى بولۇپ، ئاساسەن قىسقا يوللاردا ئىشلىتىش ئۈچۈن
ئىجارىگە بېرىلىدۇ.

4) كىراكەشلىك ـــ هارۋا، ئېشەك بـىلەن هـەر خـىل
نـەرسىلەرنى تـوشۇش كـەسپى بـولۇپ، ئـۇزۇن يـوللۇق
قاتناش شەكلى هېسابلىنىدۇ.

7. خۇلاسە

قىسقىسى، نۆۋەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ نەقلىيات فولكلورى-
دا ناهايىتى جىددىي ئۆزگىرىشلەر بولماقتا. زامانىۋىلاشقان
شەهەر قاتنىشى «يەر ئاستىغا ۋە ئاسمانغا» قاراپ تـەرەق-
قىي قىلماقتا. مـەسىلەن، يـەر ئـاستىغا ياسىلىۋاتقان مېترو
(يەر ئاستى تۆمۈريولى) ۋە دەريا - دېڭىزلاردىن ئۆتىدى-
غان تونېللار، نەچچە قەۋەت قىلىپ سېلىنىۋاتقان كۆتۈرمە
يوللار، ئاسما كۆۋرۈكلەر ئىنسانلارنىڭ قاتناش بـوشلۇق-
نىڭ بارغانسېرى كېڭىيىۋاتقانلىقىنى نامايان قىلماقتا. يـۇقى-
رى سـۈرئەتلىك تـاشيول، كـۆتۈرمە يـول، ئـۆتـۈشمە
كۆۋرۈك، ئاسما ۋە يانتۇ تارتىلغان كۆۋرۈك، ئارقا يول،
تۆمۈريول، يەر ئاستى تۆمۈريولى، تونېل، لىفت (كىشلەر
نەچچە ئون قەۋەتلىك ئېگىز بىنالارغا چىقىش-چۈشۈشتە
لـىفتقا تـايىنىدۇ. لـىفت خـۇددى شـەهەر ئـاپتوموبىللىرىغا
ئوخشاش ئادەم توشۇش رولىنى ئويناماقتا. شۇڭا كىشلەر
لىفتنى «بىنا ئىچىدىكى قاتناش ماشىنىسى»، «ئـاپتوماتىك
پەلەمپەي» دەپ ئاتاشماقتا)... قاتارلىقلار زامـانىۋى قـات-
نـاشنىڭ نـامايەندىلىرى هـېسابلىنىدۇ. گـەرچـە زامـانىۋى
قـاتناش قـوراللىرى ئـادەم بـىلەن ئـادەم، رايـون بـىلەن
رايون ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى قىسقارتىپ، مۇساپىلەرنى
بېسىشقا كېتىدىغان ۋاقىتنى زور دەرىجىدە تېجەپ كـىشى-
لەرگە زور قولايلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن بـولسىمۇ، نـىسبە-
تەن ئـىپتىدائىي بـولغان ئـەنئەنىۋى قـاتناش-تـىرانسپورت
قـوراللىرى يـەنىلا ئـىشلىتىلمەكتە. مـەلۇم مـەنىدىن ئـېلىپ
ئېيتقاندا، قاتناش ئۈچۈر يەتكۈزۈش رولىنى ئوينايدۇ. تې-
لېفون، تور، فاكس... قاتارلىق زامانىۋى ئالاقىلىشىش ۋا-
سىتىلىرىنىڭ ئـىختىرا قـىلىنىشى ۋە ئـومۇملىششى بـىلەن
قـاتناش-تـىرانسپورت قـوراللىرىنىڭ ئـۇچۇر يـەتكۈزۈش
رولى ئاجىزلىدى. ئەنئەنىۋى قاتناش-تىرانسپورت قورالل-
رىدا بار بولغان چاق، تىزگىن... قاتارلىق نەقلىيات مەدە-
نىيىتىنىڭ خېمىرتۇرۇچلىرى زامـانىۋى قـاتناش قـوراللىرىغا
كۆچتى. نېفت، گاز، توك قاتارلىق كۈچ هاسىل قىلغۇچى
ئېنېرگىيەلەر زامانىۋى قاتناش قوراللىرىدا ئىشلىتىلىشى بۇ-
رۇنقى دەۋرلەردىكىدەك قاتناش قوراللىرىنىڭ كۈچى چار-
ۋىچىلىق ياكى دېهقانچىلىققا بـاغلىنىپ قـالىدىغان ئـەهۋالنى
ئۆزگەرتتى، بۇ ئـەلۋەتتە زامـانىۋى قـاتناش قـوراللىرىنىڭ
ئالاهىدىلىكى تەرىپىدىن بەلگىلەندى. قاتناش-تىرانسپورت
ئـىشلىرى كـىشلەرنىڭ ساياهەت پـائالىيەتلىرىدە ئـالدىن
ئويلىشىدىغان ئـىشلاردىن بـىرى بـولۇپ قـالدى. چۈنكى
قـاتناش سـاياهەت پـائالىيىتىنىڭ كـەم بـولسا بـولمايدىغان
ماددىي شـەرت-شـارائىتلىرىدىن بـىرى. قـاتناش-تـىرانس-
پورت ئادەتلىرىمۇ بىر ساياهەت مەنبەسى سۈپىتىدە سـايا-
هەتچىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتتى، بەزى جايلاردا مـەخسۇس
قاتناش مۇزېيلىرى قـۇرۇلدى ياكى ئـىپتىدائىي قـاتناش

قوراللىرى ۋە بۇيۇملىرى مۇزېيلاردىن ئورۇن ئالدى. قىيىق، ئات قاتارلىق ئەنئەنىۋى قاتناش قوراللىرى بەزى مۇسابىقە تۈرلىرىدىن ئورۇن ئالدى. ياغاچتىن ياكى باشقا ماتېرىياللاردىن ياسالغان هارۋا ۋە هايۋان قاتارلىق قاتناش قوراللىرىنىڭ كىچىك مودېلى ساياهەت خاتىرە بۇيۇمى سۈپىتىدە بازارلارغا سېلىنىپ ساياهەتچىلەرنىڭ ياقتۇرۇشىغا ئېرىشتى. مەسىلەن، قەشقەر ۋە ئۈرۈمچى... قاتارلىق شەهەرلەردىكى ساياهەت خاتىرە بۇيۇملىرى دۇكانلىرى بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ. ئۇيغۇرلار نەچچە مىڭ يىللار داۋامىدا شەكىللەندۈرگەن نەقلىيات ئادىتى ۋە ئەخلاقى زامانىۋى قاتناش قوراللىرى ئومۇملاشقان بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرۇپ تەرەققىيات قەدىمى ۋە سۈرئىتىنىڭ تېز بولۇشىغا بەلگىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتمەكتە. قاتناش قوراللىرىنىڭ زامانىۋىلىشىشى ۋە ئومۇملىشىشىغا ئەگىشىپ، ئەنئەنىۋى قاتناش ئېھتىياجى ۋە ئادىتىنىڭ تۈرتكىسىدە مەيدانغا كەلگەن هارۋا ياساش، تاقىچىلىق، سەرراچلىق، كۆلۈكچىلىك، كىراكەشلىك، بەدىكچىلىك، پوچتىكەشلىك... قاتارلىق قول هۈنەر كەسىپلىرى يوقىلىپ بارماقتا ياكى زامانىۋى كەسىپلەرگە ئورۇن بوشاتماقتا. شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ نەقلىيات فولكلورىنى فولكلور، مەدەنىيەتشۇناسلىق، مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى، شەهەر ئىنسانشۇناسلىقى قاتارلىق هەر خىل مۇستەقىل ۋە كېسىشمە ياكى ئارىلىق پەنلەردىن پايدىلىنىپ تەتقىق قىلىش، ئىمكانقەدەر هەر خىل ئۇسۇل ۋە ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ ساقلاپ قېلىش ئىنتايىن تەخىرسىز ئىلمىي ئەمگەكلەرنىڭ بىرىدۇر.

ئىزاھات: «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»تىن ئېلىنغان نەقىللەر كۆپرەك بولغىنى ئۈچۈن بۇ نەقىللەرنىڭ توم ۋە بەت سانى شۇ نەقىلنىڭ كەينىگىلا بېرىلدى. هەممە نەقىللەر «دىۋان»نىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-، 1983- ۋە 1984-يىللىرى ئۈچ توم قىلىپ نەشر قىلىنغان ئۇيغۇرچە نۇسخىسىدىن ئېلىندى.

ئىزاھلار:

① «قەدىمكى تەڭرىتاغ تارىخ-جۇغراپىيە ئىلمىي تەتقىقاتى»، 4-بەت. جۇجى (ئىمىن ئەهمىدى تەرجىمىسى): «ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىنىڭ جەۋھىرى مۇقام»، شىنجاڭ پەن-تېخنىكا نەشرىياتى، 2007-يىل 12-ئاي 1-نەشرى، 17-بەت.

② خەپىز ساتتار سالىھ: «ئىلى دەرياسىنىڭ تارىختىكى سۇ قاتناش ئىشلىرى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، جۇڭگو خەلق سىياسىي كېڭەشى ش ئۇ ئا ر كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزدى، 2009-يىل 9-ئاي بېسىلىشى، 73-، 74-بەتلەر.

③، ④ ئابدۇرەهىم هەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىل 4-ئاي 1-نەشرى، 206-بەت.

⑤ ئابدۇكېرىم راخمان، شېرىپ خۇشتار، رەۋەيدۇللا هەمدۇللا: «ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 13-بەت.

⑥ [ئىتالىيە] ماركوپولو (سەلىمجان تەرجىمىسى): «ماركوپولونىڭ ساياهەت خاتىرىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1991-يىل 2-ئاي 1-نەشرى، 94-بەت.

⑦ ئابدۇرېهىم ئۆتكۈر: «ئۆمۈر مەنزىللىرى» (شېئىر، داستان، نەسرلەردىن تاللانما)، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1985-يىل 6-ئاي 1-نەشرى، 163-، 164-بەتلەر.

⑧ ئابلىز مۇهەممەد سايرامى: «ئۇيغۇر مەدەنىيەت-سەنئىتىگە دائىر ئىلمىي ماقالىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999-يىل 10-ئاي 1-نەشرى، 99-بەت.

⑨ ئالىمجان مەخسۇت، ئابدۇشۈكۈر مەخسۇت: «ئۇيغۇر بېناكارلىق تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىل 12-ئاي 1-نەشرى، 46-بەت.

⑩، ⑬ گېڭ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپ نەشرگە تەييارلىغان: «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، 56-، 52-بەتلەر.

⑪، ⑫، ⑲، ⑳ ئابدۇكېرىم راخمان، شېرىپ خۇشتار، رەۋەيدۇللا هەمدۇللا: «ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 13-، 14-، 85-، 87-بەتلەر.

⑭ [ئەنگلىيە] مارك ئاۋرېل ستەيىن (ئابدۇمۆمىن بارات تەرجىمىسى): «خوتەن بوستانلىقىغا قايتا سەپەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2010-يىل 6-ئاي 1-نەشرى، 327-بەت.

⑮ مۆيدىن سايىت بوستان: «لوپنۇرلۇقلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئۆرپ-ئادەتلىرى توغرىسىدا»، «مىراس» ژۇرنىلى، 2008-يىل 4-سان، 47-بەت.

⑯ ز. ئى. كازىم: «يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى»، «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، جۇڭگو خەلق سىياسىي كېڭەشى ش ئۇ ئا ر كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزدى، 2008-يىل 12-ئاي بېسىلىشى، 218-، 219-بەتلەر.

⑰ ئەنۋەر سەمەد قورغان: «ئۇيغۇرلاردا پەرهىزلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007-يىل 12-ئاي 1-نەشرى، 366-بەت.

⑱ نىياز كېرىمى: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى كارۋان يوللىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000-يىل 11-ئاي 1-نەشرى.

(ئاپتور: ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر مەدەنىيىتى تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا)

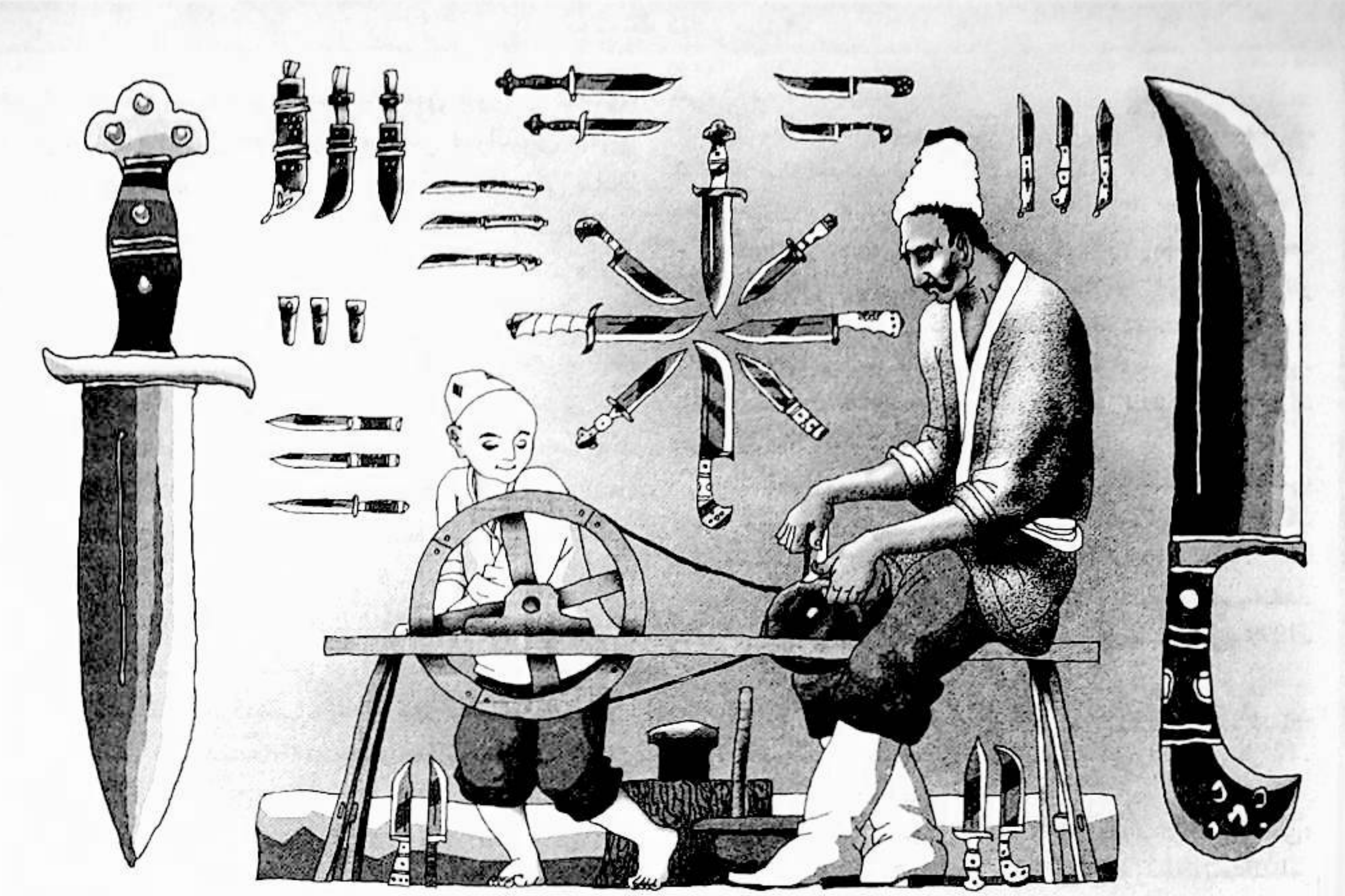

سامساق بەكىسىنىڭ سېھرىي كۈچى

ئەركىن تۆمۈر

كىشىلىك جەمئىيەت تارىخىدا نۇرغۇنلىغان ئاتاقلىق شەخسلەر ــ ئالىملار، پەيلاسوپلار، كەشپىياتچىلار، مۇتەخەسسىسلەر، ئەدىبلەر... ھەرقايسى ساھەلەردىكى ئىشلەپچىقىرىش ماھىرلىرى مەيدانغا كېلىپ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، خەلققە بەخت يارىتىش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى ۋە ياراتقان تۆھپىلىرى بىلەن داڭلىنىپ ئۆچمەس ئىزلارنى قالدۇردى. مەزكۇر ماقالىدە تونۇشتۇرماقچى بولغان سامساق ئۇستا تۆمۈرچىلىك كەسپى بىلەن جەمئىيەتكە كىرىپ، ئىجتىھات بىلەن ھۈنەر-تېخنىكا ئۆگەنگەن، ئويلاشقا، ئىشلەشكە جۈرئەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەقىل-پاراستىنى جارى قىلدۇرۇپ ھۈنەر-تېخنىكىنىڭ يۈكسەك پەللىسىگە قەدەم قويغان ئۇنتۇلماس شەخس، ئۇ لاۋۇلداپ يېنىۋاتقان ئوت ئالدىدا بولقا سوقىدىغان، ئوت ۋە قۇم ئۇچقۇنلىرى چاچراپ تۇرغان چاقتا ئولتۇرۇپ تىغ چاقلايدىغان، كۆرۈمسىز رۇستەككە ئورنىتىلغان گىرە ئالدىدا مۈكچىيىپ تىغ ۋە دەستە پەردازلايدىغان ئاددىي ۋە جاپالىق ئەمگەك شارائىتىدىمۇ ئۆزىنىڭ كامالەتكە يەتكەن ھۈنەر-تېخنىكىسىنى نامايان قىلىپ، بەكە ياساشتىكى يۈكسەك ماھارىتى بىلەن داڭق قازانغان ئەل سۆيەر ھۈنەرۋەن-كاسىپتۇر. ئۇنىڭ ئالاھىدە ماھارىتى بىلەن ياسىغان تىغ بۇيۇملىرى، بەكىلىرى كەڭ ئىستېمالچىلار تەرىپىدىن مەدھىيەلىنىپ، يالغۇز ئەلى دىيارىدا داڭق قازىنىپ قالماي، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭمۇ ياقتۇرۇپ ئىشلىتىشىگە سازاۋەر بولغان.

سامساق ھاشىم 1898-يىلى قورغاس ناھىيەسىنىڭ كۆرە يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، 1915-يىلى

دادىسىغا ئەگىشىپ كۆچاغا بېرىپ تۆمۈرچىلىك (ئاساسلىقى پىچاقچىلىق) ھۈنىرىنى ئۆگىنىپ، شۇ يەردە بىر مەزگىل تىرىكچىلىك قىلغان. 1933 ـ يىلى غۇلجىغا قايتىپ كەلگەن. سامساق ئۇستا 1940 ـ يىلىدىن باشلاپ غۇلجا شەھىرىنىڭ تۆمۈرچىلەر مەركەزلەشكەن تاقىچى كوچىسىدا دۇكان ئېچىپ، مەخسۇس بەكچىلىك بىلەن شۇغۇللانغان، شۇ چاغلاردا بەكە سېپىغا ئاددىي كالا مۈڭگۈزى خام ماتېريال قىلىنىسمۇ، ئەمما سامساق ئۇستىنىڭ يۇقىرى تېخنىكا بىلەن پەردازلىشى، بەكە تىغىنى ئەستايىدىل ئىنچىكە ئىشلەپ سوقۇشى، چىڭدىشى، ئەڭ مۇھىمى تىغىنى سۇيىگە قاندۇرۇپ سۇغىرىشتىكى ئالاھىدە ماھارىتى بىلەن ئىشلەنگەن بۇ بەكىلەر نەپىس ۋە كۆركەملىكتە كىشى كۆڭلىنى لال قىلسا، ئۆتكۈرلۈكتە تۆمۈرنىمۇ كېسەلەيتتى. شۇڭا ئىستېمالچىلارنىڭ ئېتىراپ قىلىشى ۋە ماختىشىغا سازاۋەر بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ھېيت ـ ئايەم، توي ـ تۆكۈن ۋە مېھماندارچىلىقلاردا يېنىدىن ئايرىمايدىغان ھەمراھىغا، دوست ـ يارەنلىرىگە سوۋغا قىلىدىغان ئەتىۋارلىق بۇيۇمغا ئايلاندى.

سامساق ئۇستا كىچىكىدە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغان بولغاچقا، دائىم گېزىت، ژۇرنال، كىتاب ئوقۇپ تۇراتتى. زاماندىشلىرىنىڭ ئېيتىشىچە قەدىمىي كىتابلاردىكى «تۆمۈرچىلىك رىسالىسى»دىنمۇ پايدىلىناتتىكەن. شۇڭا ئۇ ئەينى چاغدىكى ئادەتتىكى ھۈنەرۋەنلەرگە ئوخشىمايتتى، ئۇ بازار ئېھتىياجى، ئىستېمالچىلارنىڭ ئارزۇسى قاتارلىق ئەھۋاللارنى تەھلىل قىلىپ، مەھسۇلات تۈرلىرىنى يېڭىلاپ تۇراتتى. ئۇنىڭ تاقىچى كوچىسىدىكى بەكچىلىك دۇكىنى باشقا تۆمۈرچى دۇكانلىرىدىن ئۆزگىچە ئىدى. دۇكانىنىڭ كوچا تەرەپ تېمىنىڭ ئۇستۇنكى يېرىمى دەرپەردىلىك (ئەينەك دېرىزىلىك) بولۇپ، بەكە ئەۋرىشكىلىرى تىزىپ قويۇلاتتى. دۇكانغا ۋىۋىسكا ئېسىلغان، ۋىۋىسكىغا يالغۇز تىغ، قوغ تىغ ۋە كۆپ تىغلىق بەكە رەسىملىرى چۈشۈرۈلگەنىدى. سوقۇلغان بەكىنىڭ قاتلىنىدىغان بوغۇزىغا كىچىك خەت بىلەن توغرىسىغا «سامساق» دېگەن تامغا بېسىلاتتى، بۇ ئۇستىنىڭ داڭقى ئەنە شۇ «سامساق» تامغىسى بىلەن تارالدى. سامساق ئۇستىنىڭ دۇكىنىغا قوشنا تۆمۈرچى دۇكانلاردىكى ئۇستىلاردىن ياغاچچىلارنىڭ ئەسۋابلىرىنى ياساش بىلەن داڭق چىقارغان ھوشۇراخۇن ئۇستا (يازغۇچى مەمتىمىن ھوشۇرنىڭ دادىسى)، ئىگەمبەردى ئاخۇن ئۇستا، شۋە ئورغىقى ياساش بىلەم نام چىقارغان سادىر ئۇستا، مەخسۇس تارانچى ئورغىقى ياسايدىغان ئاكا ـ ئۇكا شېرىپجان، ئىمىنجان ئۇستىلارمۇ مەھسۇلاتلىرىغا ئىسمى بىلەن تامغا باساتتى. دېمەك «ماركا» ئېڭى سامساق ئۇستا ۋەكىللىكىدىكى ئەينى چاغدىكى ھۈنەرۋەنلىرىمىزدە ئاللىقاچان شەكىللەنگەنىدى.

سامساق ئۇستا شاگىرتلىرىنىڭ بوشاڭلىق، بىپەرۋالىق قىلىشىغا ھەرگىز يول قويمايتتى. شۇڭا سامساق ئۇستىدا ئوڭايلىقچە شاگىرت توختىمايتتى. سەۋەبى: بىرىنچىدىن، تەلەپ قاتتىق؛ ئىككىنچىدىن، ھۈنەرنىڭ يۇقىرى تېخنىكىسى، بولۇپمۇ سۇغىرىش ماھارىتىنى ئىگىلەش قىيىن؛ ئۈچىنچىدىن، چاق تارتىش جاپالىق بولغانلىقتىن ئىدى. ئەينى يىللاردا پىچاق چاقلايدىغان چاق خۇرۇم تاسما بىلەن قولدا ئايلاندۇرۇلاتتى. ئەتراپتىكى ئۇستىلار «سامساق ئۇستا بەكىنىڭ تىغىنى چاققا بېسىپ تۇتقاندا ھەرقانداق ئوغۇل بالا ۋايجان دەيدۇ. ئەمەت شاپىۇرۇتتىن باشقا ئادەم چىدىمايدۇ» دېيىشەتتى. ئەمەت شۇ چاغدا غۇلجا شەھىرىدىكى تاقىچى مەھەللىدە چاق تارتىش بىلەن داڭق چىقارغان شاپىۇرۇت ئېگىز بويلۇق، تەمبەل، كۈچتۈڭگۈر ئادەم ئىدى.

1945 ـ يىلى سامساق ئۇستا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى رەھبىرى ئەخمەتجان قاسىمىگە مۈڭگۈز دەستىلىك ئىنتايىن نەپىس ئىشلەنگەن بەكە سوۋغا قىلغان. ئەخمەتجان قاسىمى ئۇنى ئىشخانىسىغا چاقىرتىپ ماھارىتىگە ئاپىرىن ئوقۇش بىلەن بىللە، تىغ بۇيۇم ئىشلەپچىقىرىشنى كەسپلەشتۈرۈپ، كۆلەملەشتۈرۈپ كۆپلەپ شاگىرت تەربىيەلەپ، ئىز باسار يېتىشتۈرۈپ بىباھا ماھارىتىنى ئەۋلادلارغا قالدۇرۇش، جەمئىيەتكە تەقدىم قىلىشنى ئۈمىد قىلغان. ئۇنىڭغا بەقەسەم تون، سۆلەۋسۇن تۇماق كىيگۈزۈپ، بېلىگە شايى رومال باغلىغان ۋە خەزىنەتچىسىدىن خېلى كۆپ مۇكاپات پۇلى ئەۋەتىپ بەرگەن. شۇ يىلى ئۇ يەنە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ قەھرىمانى غېنى باتۇرغا قوش بىسلىق خەنجەر سوۋغا قىلغىنىغا غېنى باتۇر ئۇنى بىر ئات بىلەن تارتۇقلىغان.

ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرى يەككە قول ھۈنەرۋەنلەر كوللېكتىپلىشىش يولىغا ماڭغاندا، سامساق ئۇستا باشلامچىلاردىن بولغان. ئۇ غۇلجا شەھىرىدە قۇرۇلغان

بەش خل مېتال زاۋۇتىنىڭ «تىغ بۇيۇملىرى سېخى»نىڭ تېخنىكا يېتەكچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ ئەخمەتجان، ئىمام، ئابلەت، مەمتىمىن (سامساق ئۇستىنىڭ ئوغلى) قاتارلىق بىر تۈركۈم شاگىرتلارنى باشلاپ، جەمئىيەت ئېھتىياجىغا ئاساسەن مەھسۇلات تۈرلىرىنى يېڭىلاپ ۋە كۆپەيتىپ، قەلەم شەكىللىك مىلتىق سۈرەتلىك، كەسلەنچۈك باشلىق ۋە باغۋەنچىلىكتە ئىشلىتىدىغان ھەر خىل ئۇلاق بەكلىرىنى، خەنجەر، مال سويۇشقا ۋە ئائىلىدە ئىشلىتىدىغان، ياندا ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك پىچاقلارنى ياساپ بازارغا سالغان. بۇ مەھسۇلاتلار سودا تارماقلىرى، تىجارەتچىلەر ۋە تۇغقان يوقلاش، ۋەتىنىگە قايتىش سەپىرىدىكى مېھمانلار، ساياھەتچىلەر ئارقىلىق تەڭرىتېغىنىڭ شىمال ۋە جەنۇبىغا، ئۆزبېكىستان، قىرغىزىستان، قازاقىستان قاتارلىق ئەللەرگە تارقىلىپ، سامساق ئۇستىنىڭ نام-شۆھرىتىنى تېخىمۇ نامايان قىلغان.

60-يىللاردا ئاپتونوم رايون بويىچە مىللىي بۇيۇملار، قول ھۈنەر بۇيۇملىرىنى باھالاشتا سامساق بەكلىرى يۇقىرى مۇكاپاتقا ئېرىشىپ، بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن مىللىي بۇيۇملار، قول ھۈنەر بۇيۇملىرى كۆرگەزمىسىگە قويۇلغان. شىنجاڭ رەسىملىك ژۇرنىلىنىڭ 1962-يىللىق سانلىرىغا سامساق ئۇستىنىڭ شاگىرتلارغا ھۈنەر ئۆگىتىشى ۋە مەھسۇلات تۈرلىرى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان ئۈچ پارچە رەسىمى بېسىلغان.

سامساق ئۇستا 1961-يىلى 8-ئايدا شۇ چاغدىكى تۆگە سۈرەتلىك قەلەمگە تەقلىد قىلىپ ياسىغان ئاجايىپ نەپىس، كۆركەم بەكە ۋە بىسىغا ئادەمنىڭ سۈرىتى چۈشىدىغان يالتىراق، قوش بىسلىق، مىس غىلاپلىق خەنجەر ياساپ بىر پارچە خەت بىلەن ماۋزېدۇڭ رەئىسكە ئەۋەتكەن. مەركەزدىكى مۇناسىۋەتلىك ئورگان ئۇنىڭ يۈكسەك ھۈنەر سەنئىتى مەدھىيەلەنگەن كۆپلەپ شاگىرت يېتىشتۈرۈپ ماھارىتىنى ئەۋلادلارغا قالدۇرۇش ئۈمىد قىلىنغان مەزمۇندىكى جاۋاب خەت (ئالاقە) ۋە مۇكاپات پۇلى ئەۋەتكەن. بۇ خەت (ئالاقە) بەش خىل مېتال زاۋۇتى ئىشچى-خىزمەتچىلەر چوڭ يىغىنىدا ئوقۇپ بېرىلگەن.

سامساق ئۇستا 1960-يىللاردا بەش خىل مېتال زاۋۇتىنىڭ «تىغ بۇيۇم سېخى»دا ئىشلەپ پەۋقۇلئاددە ھۈنەر-سەنئىتىنى نامايان قىلىپ 1970-يىلى ئالەمدىن ئۆتتى. گەرچە بۇ ئاق كۆڭۈل، جاپاكەش، قابىل ھۈنەرۋەن ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ سەمەرىلىك ئەجرى، تۆھپىسى، ئومۇم ئېتىراپ قىلغان نام شۆھرىتى خەلقىمىز قەلبىگە مەڭگۈلۈك سىڭىپ كەتكەن.

ئەمدىلىكتە سامساق ئۇستىنىڭ ئوغلى مەمتىمىن ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، «سامساق» نامىنى «سامساق» ماركىسى قىلىپ ئەنگە ئالدۇرۇپ، ئوغلى پەرھاتقا ھۈنەر ئۆگىتىپ، ئاتا كەسپىنى 3-ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇپ، مەخسۇس «سامساق» ماركىلىق بەكە ئىشلەپچىقىرىپ بازارغا سېلىۋاتقىنى كىشىنى بەكمۇ سۆيۈندۈردۇ.

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغان بۈگۈنكى دەۋردە مەمتىمىن ئوغلى پەرھات بىلەن ياساپ بازارغا سېلىۋاتقان «سامساق» ماركىلىق بەكلەر رايونىمىزنىڭ، مەملىكىتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرى ۋە چەت ئەللەردىن كەلگەن مېھمانلار، ساياھەتچىلەرنى جەلپ قىلىپ، مەرھۇم سامساق ئۇستىنىڭ تەۋەررۈك نامىنى مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا نامايان قىلماقتا. روھىڭىز قورۇنمىغاي پىر سۈپەت پېشىۋا ئۇستاز، نامىڭىز مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

(ئاپتور: ئىلى ئوبلاستلىق خەلق ھۆكۈمىتى پېنسيونېرى)

تەۋەككۇل ئوغرى بىلەن پادىشاھ

خانتەڭرىگە قار چۈشمىگەن قەدىم زامانلاردا، چېكى يوق يايلاق ۋە چىرايلىق قىشلاقلاردا خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇپ يۇرتنى ئادىل سورىغان بىر شاھ ئۆتكەن ئىكەن. ئۇ شاھ پۈتۈن ئۆمرىنى پۇقرالارنىڭ غېمىنى يېيىش ئۈچۈن سەرپ قىلىپ، ئۆز ئوغلىنى تەربىيەلەشكە ۋاقىت ئاجرىتالماي قالغانىكەن.

شاھزادە ھورۇن ۋە ئويۇنچى بولۇپ، دادىسىنىڭ مال - دۇنياسىنى بۇزۇپ - چاچقاننى ئاز دەپ، ھەدېسىلا خەزىنىنى زىيارەت قىلىشنى باھانە قىلىپ، ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى ئوغرىلاپ چىقىپ خەجلەيدىغان بولۇۋاپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە شاھ ئوۋ ئۈستىدە قازا تېپىپ، شاھزادە تەختكە چىقىپتۇ. ئۇ ئۆزىنى يامان ئىشلاردىن توسۇغان ۋەزىرلەرنى زىندانغا تاشلاپتۇ، ھىيلىگەر، كاززاپلارنى ئەتراپىغا توپلاپتۇ. يۇرتنىڭ بېشى بۇزۇلغاچ، ئەلدىن بەرىكەت قېچىپ، ئوغرى - يالغانچىمۇ كۆپىيىشكە باشلاپتۇ.

بىر كۈنى قەلئە ئەتراپىدىكى بىر نەچچە باي ئەرز ئېيتىپ شاھزادىنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرى:

— ئۇلۇغ شاھىم، ئاخشام 400 تۇياق ساغلىقىمنى ئوغرى ئېلىپ كەتتى، — دەپتۇ. يەنە بىرى:

— كېچىدىن بېرى قەلئە ئەتراپىدىكى بارلىق كەمبەغەل پۇقرالارنىڭ قازىنىدا گۆش قايناپتى، — دەپتۇ. يەنە بىرى بولسا:

— يۇرتىمىزدا تەۋەككۇل ئاتلىق بىر ئوغرى پەيدا بوپتۇ، ئۇ بايلارنىڭ مېلىنى ئوغرىلاپ يوقسۇللارغا بۆلۈپ بېرىدىكەن.

شاھزادە بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ ئالاقزادە بولۇپ، ۋەزىر، ئۆلىمالارنى چاقىرىپ مەسلىھەت سوراپتۇ. ۋەزىر، ئۆلىمالار:

— جانابىي ئالىيلىرى، ھېچقاچان ئىشلەتمىگەن ھېلىقى ئاق نار تۆگىنى ئەمدى ئىشقا سالساق، — دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ. تەۋەككۇل ئوغرىنى تۇتۇش ئۈچۈن ئاق نار تۆگە قويۇپ بېرىلىپتۇ. ئۇنىڭ قارىسىنى يوقاتماي كۆزىتىپ مېڭىشقا ياساۋۇللارنى بەلگىلەپتۇ.

شاھ ئوردىسىدىكى بۇ ئاق نار تۆگە ئاجايىپ خاسىيەتلىك بولۇپ، ئوغرىنىڭ قولى تەگكەن مالنى بىر پۇراپلا ئوغرىنى نەدىن بولمىسۇن ئىزدەپ تاپالايدىكەن. ئەمدى گەپنى تەۋەككۇلدىن ئاڭلايلى:

تەۋەككۇل ئەسلىدە نامرات يىلقىچى بولۇپ، ئەل-يۇرتىدىكى نامراتچىلىققا چىدىماي بايلارنىڭ قولىدىكى مال-دۇنيانى تەڭشەش ئۈچۈن بەل باغلاپ چىققانىكەن. ئۇ ھەر دائىم ئوغرىلىغان مال-دۇنياسىنىڭ بىرىنىمۇ قالدۇرماي نامرات كەمبەغەللەرگە بۆلۈپ بېرىدىكەن، شۇڭا خەلق ئۇنى تولىمۇ ياخشى كۆرىدىكەن. تەۋەككۇل تاغ-ئېدىرلارنى بىرەر قۇر تەكشىگەندىن كېيىن، قەلئە ئىچىنىمۇ تەكشەپ قويۇش ئۈچۈن شەھەرگە ئاتلانغان ئىكەن. ئۇ بىرىنچى كېچىدىلا 400 تۇياق ساغلىقنى ھەيدەپ كېلىپ ئەتراپىدىكى كەمبەغەللەرگە تارقىتىۋەتكەن ئىكەن، ئۇنىڭ پەقەتلا يالغۇز قېرى ئانىسىلا بار ئىكەن.

تەۋەككۇل ھويلىدا ئوتتۇن يېرىۋېتىپ سېغىزخاننىڭ سايرىشىنى ئاڭلاپ، دەرەختكە چىقىپ يولغا قاراپ، يىراق-

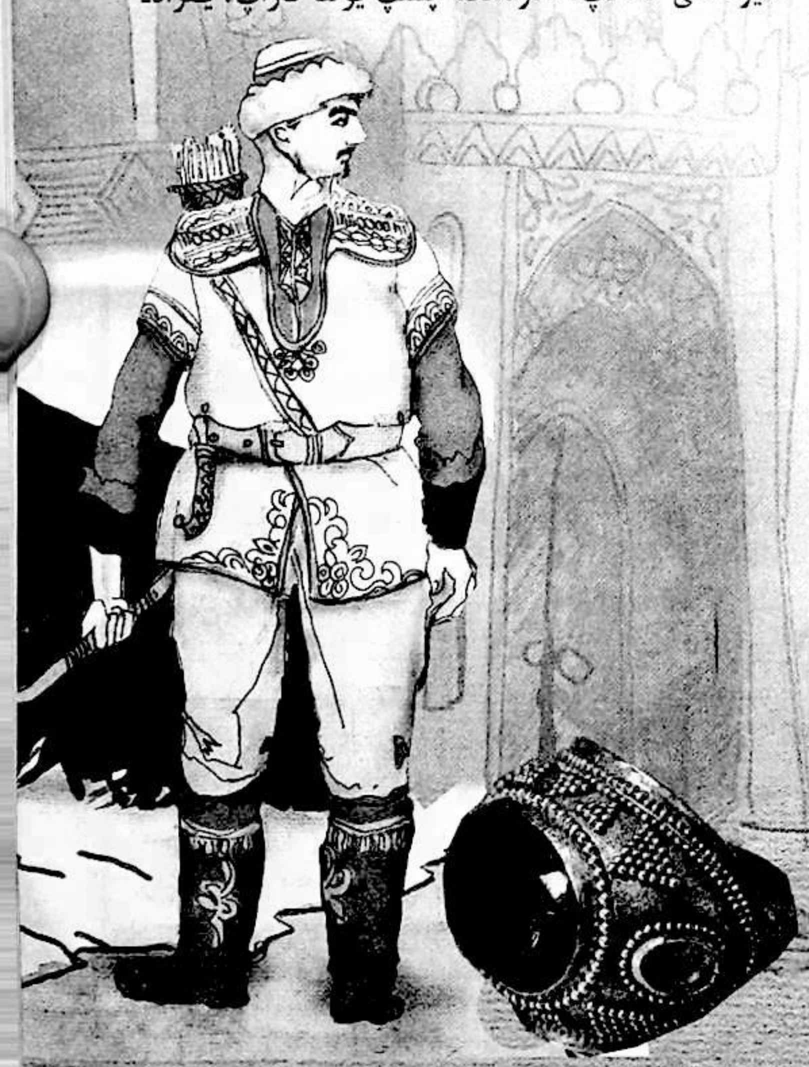

تىن بىر ئاق نار تۆگىنىڭ ئۇدۇل مۇشۇ ياققا كېلى-ۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئۇ ئانىسىنى خەۋەرلەندۈرۈپ قويۇپ، ئىشىك تۈۋىدە پالتىنى تۇتۇپ تۇرۇپتۇ. تۆگە ھويلىغا بېشىنى تىق-شى بىلەن تەڭ تۆگىنىڭ كاللىسىنى پالتا بىلەن ئۈزۈپ تاشلاپ، ئۇنى بو-لۇڭدىكى ئوت-چۆپ دۆ-ۋىسىگە كۆمۈۋېتىپتۇ. ئاندىن ئۆزى چىرايلىق بىر قىزنىڭ سىياقىدا ياسى-نىپ ئانىسىغا:

— ئەگەر ياساۋۇل-لار كېلىپ ئىچكىرىكى ئۆيگە كىرىمەن دېسە، مې-نىڭدىن رۇخسەتسىز كىر-گۈزمىگىن، — دەپ تاپىلاپ قويۇپ، ئۆزى ئىچكىرىكى ئۆيگە كىرىپ كېتىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي ياساۋۇللار ھويلىغا كىرىپتۇ ۋە مومايدىن تۆگە كۆرگەن-كۆرمىگەنلىكىنى سوراپتۇ. موماي بىر ئاق نار تۆگىنىڭ ئالدى ئىشىكتىن كىرىپ ئارقا ئىشىكتىن چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ، تۆگىنىڭ تۇياق ئىزىنىمۇ كۆرسىتىپ قويۇپتۇ. دەل شۇ ئەسنادا ئىچ-كىرىدىكى ئۆينىڭ دېرىزىسىدىن نازاكەتلىك بىر گۈزەل قىزنىڭ ناز بىلەن بېقىپ قاراۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ياساۋۇل-لارنىڭ بۇ يەردىن كەتكۈسى كەلمەپتۇ ۋە مومايدىن ئۇس-سۇلۇق سوراپتۇ. موماي ئۇلارنى دالان ئۆيگە باشلاپ كىرىپتۇ. ئۇلار ئىچكىرىكى ئۆيدە دۇتار چېلىپ ئولتۇرغان گۈزەل قىزنى كۆرۈپ ئاشىق بىقارار بولۇشۇپتۇ. موماي ئىچكىرىكى ئۆينىڭ ئىشىكىنى يېپىپ قويۇپ چايغا تۇتۇش قىپتۇ. چايدىن كېيىن ياساۋۇللار قىزنىڭ ھۆسن-جامالىنى زىيارەت قىلىشنى ئۆتۈنۈشۈپتۇ. موماي بولسا:

— قىزىم ئەركەك يۈزى كۆرمىگەن، يۈزى تۆۋەن، سىلەرنى كۆرۈپ قورقۇپ كەتمىسۇن، بىردىن-بىردىن كى-رىڭلار، — دەپتۇ.

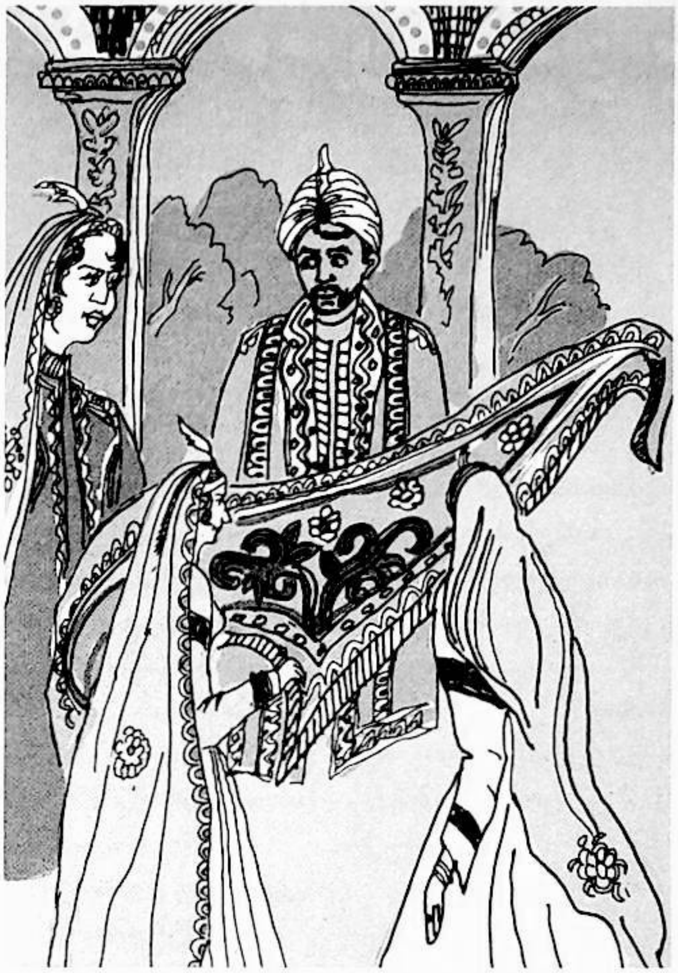

ئىچكىرىكى ئۆيگە تونجى بولۇپ كىرگەن ياسا-ۋۇل ئىشىكنى چىڭ يېپىپ قويۇپ، ئالدىغا ئۈچ قەدەم ماڭغان ئىكەن، ئايىغى ئاستى-دىكى تاختاي تۇيۇقسىز «گۈپ» قىلىپ پەسكە چۈ-شۈپتۇ-دە، ياساۋۇل قۇدۇق ئىچىگە چۈشۈپ ھالاك بوپتۇ. تەۋەككۈل كېيىنكىلەر-نىمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش يوقاتقاندىن كېيىن، ئۆينىڭ ئىچىگە كولىغان قۇ-دۇقنى كۆمۈپ تاشلاپ، تۆ-گىنىڭ گۆشىنى قورۇتۇپ، مېيىنى كۆيدۈرۈپ ئاپتۇ.

نار تۆگە ۋە ئۈچ ياسا-ۋۇلدىن ئايرىلغان شاھ كېچە-چە ئۇخلىماي تەسلىكتە تاڭنى ئاتقۇزۇپتۇ. ئەتىگەندە شە-ھەردىكى چوڭ سەرراپ داد-پەرياد ئۇرۇپ يېتىپ كەپتۇ ۋە ئاخشام پۈتۈن ئالتۇن-كۈمۈشلىرىنىڭ ئوغرىلانغانلىقى-نى ئېيتىپتۇ. ئالاقزادە بولغان ۋەزىر، ئۆلىمالار دەرھال شاھ ئوردىسىغا ھازىر بولۇپ يىغىلىش قىپتۇ. ئۇلار پادى-شاھتىن تەدبىر قوللىنىپ بۇ خەۋپنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى قاتتىق تەلەپ قىپتۇ. پادىشاھ ئۇلاردىن تەدبىر كۆرسىتىش-نى سوراپتۇ.

— تاغ باغرىدا بىر جادۇگەر كەمپىر بار، — دەپتۇ ئۇلار، — بىز شۇنى تېپىپ كېلەيلى. ئۇنىڭ 72 خىل ھىي-لىسى بار.

جادۇگەر ئوردىغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن پادىشاھ ئۇنىڭغا تەۋەككۈل ئوغرىنى تېپىپ كېلىشنى تاپشۇرۇپتۇ. ئۇ يەتتە كۈنلۈك مۆھلەت بىلەن يولغا راۋان بوپتۇ. ئۇ مەھەللىلەرنى ئارىلاپ، ھەر خىل ھىيلە-نەيرەڭلەرنى ئىش-لەتكەن بولسىمۇ، تەۋەككۈلنى ئىزدەپ تاپالماپتۇ. ئارد-دىن ئالتە كۈن ئۆتۈپتۇ. بۇ ئالتە كۈن ئىچىدە تەۋەككۈل ئوردا ئەتراپىدىكى ئالتە چوڭ باينىڭ مال-دۇنياسىنى يۇيۇپ-تاراپ يەرلىكتە قويۇپ بوپتۇ.

يەتتىنچى كۈنى ئەتىگەندە كەمپىر بىر بېسىپ-ئىككى بېسىپ تەۋەككۈلنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. ئۇ نالە قىلىپ، ئۈن سېلىپ يىغلاشقا باشلاپتۇ. تەۋەككۈل بۇ چاغدا تېخىچىلا ئۇچۇن شەھەرگە كىرىپ كەتكەن ئىكەن. تەۋەككۈلنىڭ ئانىسى كەمپىرنىڭ يىغا ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئىشىك ئالدىغا چىقىپتۇ.

— يالغۇز ئوغلۇم بار ئىدى، ئالتە ئايدىن بېرى پالەچ بولۇپ يېتىپ قالدى. تېۋىپنىڭ ھۆكۈمى بويىچە ئاق نار تۆگىنىڭ مېيىنى ئىزدەپ بارمىغان يېرىم قالمىدى. ۋاي بىچارە بالامەي، — دەپ نالە قىپتۇ جادۇگەر كەمپىر. كەمپىرنىڭ يىغىسىنى ئاڭلاپ تەۋەككۈلنىڭ ئانىسىنىڭ ئىچى سىيرىلىپ كېتىپتۇ ۋە ئۆيگە كىرىپ بىر كوزا تۆگە مېيىنى ئۇنىڭغا ئەپچىقىپ بېرىپتۇ. جادۇگەر رەھمەتنىڭ ئۈستىگە رەھمەت ئېيتىپ يولغا راۋان بوپتۇ.

تەۋەككۈل بازارنى ئايلىنىپ، كېچىلىك ئوۋنىڭ غېمىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ ئۆيىگە قايتىپ كېلىۋاتقاندا، ئۆزىنىڭ ئۆيىدىكى تۆگە مېيى قاچىلانغان كوزىنى كۆتۈرۈپ ئۇچقاندەك يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان جادۇگەر كەمپىرنى كۆرۈپ، ئانىسىنىڭ سىرىنى پاش قىلىپ قويغانلىقىنى پەملەپتۇ-دە، ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ:

— ھارمىغايلا موما، كوزىلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ بېرەيمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ.

— رەھمەت بالام، ئوغلۇم پالەچ بولۇپ يېتىپ قالغان ئىدى، مىڭ تەسلىكتە ئازراق ئاق نار تۆگىنىڭ مېيىنى تېپىپ ئېلىپ كېلىۋاتىمەن،— دەپتۇ جادۇگەر كەمپىر.

— ھەي، تۆگە مېيىغا قارىغاندا باش-پاقالچىكى تېخىمۇ ياخشىراق شىپا بولىدۇ. مەن سىلىگە باش-پاقالچىقىنى تېپىپ بېرەي،— دەپتۇ تەۋەككۈل.

تۆگىنىڭ مېيىغا قارىغاندا نەق بېشىنى كۆتۈرۈپ بارسا تېخىمۇ ياخشى بولىدىغانلىقىنى ئويلىغان جادۇگەر ماقۇل بولۇپ تەۋەككۈلنىڭ ئارقىسىدىن ئۇنىڭ ئۆيىگە كەپتۇ. تەۋەككۈل ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئىككى قولىنى چاناپ ئېلىپ، جەسىتىنى كۆمۈپ تاشلاپتۇ.

شۇ كېچىسى تەۋەككۈل پادىشاھ ئوردىسىدىكى خەزىنىگە ئوغرىلىققا كىرىپ ھەر بىر ئامباردىن ساناپ ئون تىللا، ئون يامبۇدىن ئېلىپ، شاھقا ئاگاھلاندۇرۇش بېرىپتۇ. جادۇگەر كەمپىرنىڭ يوقالغىنىدىن ۋە كېچىدىكى ئوغرىلىقتىن خەۋەر تېپىپ ئوردا ئەھلى تېخىمۇ قورقۇشۇپ كېتىپتۇ. پادىشاھ پۈتۈن ۋەزىر-ۋۇزرالىرىنى يىغىپ، تەۋەككۈلنى تۇتىدىغان ياخشى چارە تېپىشمىسا، ھەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئالدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپتۇ، ئۇلار باش قاتۇرۇپ ئاخىر بىر چارە تېپىپتۇ.

ئارىدىن يەنە بىر نەچچە كۈنلەر ئۆتۈپتۇ. ھەر كۈنى دېگۈدەك تالاي پاراكەندىچىلىكلەر يۈز بېرىپ تۇرۇپتۇ. بىر كۈنى چۈشتە تەۋەككۈل كوچا-كوچىلارغا چاپلىۋەتكەن شاھنىڭ پەرمانىنى ئوقۇپتۇ. پەرماندا «ئوردا ئارقىسىغا مەخسۇس ساراي سالدۇرىمەن. يەتتە قەۋەت سارايىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ھۇجرىدا مەلىكە تۇرىدۇ. كىم مەلىكىنىڭ بارمىقىدىكى گۆھەر كۆزلۈك ئالتۇن ئۈزۈكنى تۇيدۇرماي ئوغرىلىۋالسا، شۇنىڭغا مەلىكىنى قوشۇپ پادىشاھلىقىمنى بېرىمەن» دېيىلگەن ئىكەن. تەۋەككۈل تامدىكى مۆھۈرلۈك پەرماننى سويۇۋېلىپ قاتلاپ يانچۇقىغا سېپتۇ، ئاندىن ساراي سېلىۋاتقان جايغا بېرىپتۇ، ئۇ يەردە بىر نەچچە مىڭ مەدىكار ئالدىراش ئىشلەۋاتقان ئىكەن. تەۋەككۈل ئۇلارغا سېۋەت كۆتۈرۈشۈپ بەرگەن بولۇپ، جېسەكچىدىن ئۆتۈپ ئىچىگە كىرىۋاپتۇ. ئۇ قورۇلۇشنىڭ ئەڭ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ بىر ئىشلەمچىدىن:

— ئاغىنە، سىلەرنىڭ كولاۋاتقىنىڭلار قايسى ئۆينىڭ ئۇلىكەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

— مەلىكە خېنىمنىڭ ئۆيى ئىكەنلىكىنى كۆرمىدىڭمۇ؟ — دەپتۇ ئىشلەمچى ئىككى غۇلاچ كەڭلىكتىكى ئۇلنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ.

دەل شۇ پەيتتە بىر جېسەكچى كېلىپ تەۋەككۈلدىن:

— سەن نېمە ئادەمسەن؟ — دەپ سوراپتۇ.

— ناسۋال ساتقىلى كەلدىم،— دەپتۇ تەۋەككۈل تەمتىرىمەي.

— يوقال بۇ يەردىن! جېنىڭدىن تويدۇڭمۇ؟ — دەپ ھېلقى جېسەكچى ئۇنى قوغلاپتۇ. تەۋەككۈل ھۇجرا تېمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن تارتىپ قەدىمىنى ئىچىدە ساناپ مېڭىپ كېتىپتۇ. ئۇ شۇ ماڭغىنىچە تاغ باغرىدىكى بۈك-باراقسان دەرەخزارلىققا كەلگەندە قەدىمىنى توختىتىپتۇ، ئۇ شۇ يەردىن باشلاپ ساراي ھۇجرىسىغا قاراپ لەخمە كولاشقا باشلاپتۇ.

ئارىدىن ھەپتە ئۆتكەندە شاھ بەلگىلىگەن مۆھلەتتە ساراي پۈتۈپتۇ. تەۋەككۈلنىڭ لەخمىسىمۇ دەل شۇ كۈنى مەلىكىنىڭ ھۇجرا تېمىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا كېلىپ توختاپتۇ. پەقەت تامنىڭ بىر قەۋەت سۇۋىقىلا تېشىلمەي قاپتۇ. تەۋەككۈل ئىشنى پۈتكۈزۈپ بولۇپ، تەييارلىق قىلىش

ئۇچۇن ئۆيگە قايتىپتۇ. ئۇ كېچىسى لەخمە ئارقىلىق
ھۇجرا تېمىغا كەپتۇ ۋە قولىدىكى بىگىزدە تامدىن كىچىك-
كىنە تۆشۈك ئېچىپ ئۆي ئىچىنى كۆزىتىپتۇ. قارىسا
مامۇق تۆشەكتە ناز ئۇيقۇدا ياتقان گۈزەل مەلىكىنىڭ
ئايىغى بارمىقىدا گۆھەر كۆزلۈك ئۈزۈك چاقناپ تۇرغۇ-
دەك، تاشقىرىقى ھۇجرىلاردا قاتمۇقات ياساۋۇللار بار
بولۇپ، ئۇ ئۆيلەرگە قوڭغۇراقلار ئېسىلغان ئىكەن. بۇ
قوڭغۇراقلارنىڭ يىپى مەلىكىنىڭ ھۇجرىسىدا ئىكەن.
ئەگەر بىرەر شەپە ئاڭلانسا، مەلىكە قوڭغۇراقنى تارتىدى-
كەن، شۇ زامان ياساۋۇللار ھازىر بولىدىكەن.

تەۋەككۇل يېرىم كېچىدە تامنىڭ سۇۋاقلىرىنى ئاستا-
غىنە سويۇپ ئېلىۋېتىپ، قوڭغۇراق يىپىنى كېسىۋېتىپ،
قاتتىق ئۇيقۇدا ئۇخلاۋاتقان مەلىكىنىڭ يېنىغا كەپتۇ ۋە
ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپتۇ. باياتىن بېرى يالغاندىن ئۇخلاۋات-
قان بولۇپ ياتقان مەلىكە كۆزىنى ئاچماستىن جىم يېتىپ
«ئەگەر ۋارقىرىسام ياكى سىرتتىكىلەرگە خەۋەر بەرسەم،
ئۇ ئۆزى كىرگەن تامدىكى تۆشۈك ئارقىلىق قېچىپ كېتى-
شى مۇمكىن. شۇڭا مەن ئۇنى ئۆزۈمگە مەھلىيا قىلىپ
تۇرۇپ، ئۇ بىخۇدلاشقاندا چىڭ تۇتۇۋېلىپ ۋارقىرىمايمەن-
مۇ» دەپ ئويلاپتۇ-دە، تەۋەككۇلگە:

— ھەي قورقماس يىگىت، مەن يۈرەكلىكىڭگە قول
قويدۇم، كەلگىن بىز تونۇشايلى، — دەپتۇ.

تەۋەككۇل مەلىكىنىڭ ھىيلىسىنى پەملەپ، چاندۇر-
ماستىن ئۇنىڭ يېنىدىن ئورۇن ئاپتۇ ۋە شېرىن سۆزلەرنى
قىلىپ مەلىكە بىلەن مۇڭدىشىپتۇ. شۇنداق قىلىپ مەلىكىنى
بىخۇدلاشتۇرۇپ، چاققانلىق بىلەن شاھنىڭ نامى پۈتۈل-
گەن ئالتۇن ئۈزۈكنى ئۇنىڭ بارمىقىدىن سۇغۇرۇۋاپتۇ.
بۇنى سەزگەن مەلىكە ئۇنىڭغا:

— سەن بۇ يەردىن قېچىپ كېتەلمەيسەن، ئەگەر
سالامەت قۇتۇلۇپ كېتەلىسەڭ، مەن سېنىڭ باتۇرلۇقۇڭغا
قول قويىمەن ۋە ئۆزۈمنى بېغىشلايمەن، — دەپتۇ ۋە ناز
قىلغان بولۇپ ئۇنىڭ قولىنى چىڭ تۇتۇۋاپتۇ، تەۋەككۇل:

— مەن كېتەي، تاڭ ئاتاي دەپ قالدى، ئەتە
كېلەي، — دەپتۇ. لېكىن مەلىكە زادىلا ئۇنىماي:

— سەندىن بىر مىنۇتمۇ ئايرىلالمايمەن، — دەپ
ئۇنىڭغا چىڭ ئېسىلىۋاپتۇ.

— تالادىن بىرى قارىغاندەك قىلىدۇ، مەن دېرىزىدىن
قاراپ باقاي، — دەپتۇ تەۋەككۇل ئورنىدىن تۇرۇپ.

— ياق، مېنى ئالداپ قېچىپ كېتىسەن، — دەپتۇ
مەلىكە ئۇنى قويۇۋەتمەي. تەۋەككۇل:

— بولمىسا بىر قولۇمنى تۇتۇپ تۇرۇڭ، مەن دېرىزى-
دىن قاراپ باقاي، — دەپتۇ-دە، قاراڭغۇدا جادۇگەرنىڭ
بىر قولىنى مەلىكىگە تۇتقۇزۇپ قويۇپ ئۆزى قېچىپ كېتىپ-
تۇ. مەلىكە قورقۇپ كەتكەنلىكتىن دەھشەتلىك چىرقىراپ
ۋارقىرىغىنىچە جەينەكتىن كېسىلگەن جادۇگەرنىڭ قولىنى
پىرقىرىتىپ تاشلىۋېتىپتۇ. ئېچىدىن ئېلىۋېتىلگەن ئىشىكتىن
ياساۋۇللار دەرھال كىرەلمەپتۇ. مەلىكە ئېسىگە كېلىپ ئى-
شىكنى ئاچقاندىن كېيىنلا ئۇلار ئۆيگە كىرىپتۇ. ئۇلار مەلى-
كىنىڭ قولىدىكى ئۈزۈكنىڭ يوقلۇقىنى، تامدىكى ئىشىكتەك
يوغان تۆشۈكنى ۋە يەردە تۇرغان ھېلىقى جادۇگەر كەمپىر-
نىڭ قولىنى كۆرۈپ نېمە قىلىشنى بىلەلمەي قاپتۇ.

تەۋەككۇل كېچىچە جىددىي تەييارلىق كۆرۈپ، تاڭ
ئاتقاندا، شاھتىن باشقا بارلىق ئوردا ئەمەلدارلىرىنى،
لەشكەر باشلىقلىرىنى ۋە يۇرت ئاقساقاللىرىنى ئاتاقلىق
بىر سودىگەرنىڭ نامىدا چوڭ سارايغا چايغا چىللاپتۇ. سو-
دىگەرنىڭ ئىلتىپاتىدىن قۇرۇق قالماسلىقنى ئويلىغان ئوردا
ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەممىسى كەپتۇ، زىياپەت مول بوپتۇ.
زىياپەت ئاخىرلاشقان ۋاقىتتا تەۋەككۇل قوينىدىن شاھنىڭ
پەرمانىنى چىقىرىپ ئوقۇپتۇ. ۋەزىرلەر ئۇنىڭ قولىدىكى
ئۈزۈكنى كۆرۈپتۇ. يىغى شاھنىڭ نەزەرىدىن چۈشۈپ قې-
لىشنى خالىمىغان ئوردا ئەمەلدارلىرى تەۋەككۇلنى «شاھ
ئالىيلىرى» دەپ خۇشامەت قىلىشقا باشلاپتۇ. تەۋەككۇل
ۋاقىتنى غەنىيمەت بىلىپ ھەممىنى ئوردىغا باشلاپ كەپتۇ.

ئىشنىڭ چاتاقلىقىنى پەملىگەن پادىشاھ جېنىنى
ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن شاھلىق تاجىنى تەۋەككۇلگە تاپ-
شۇرۇپ، تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن بىر قوشۇق قې-
نىنى تىلەپتۇ. تەۋەككۇل ئۇنىڭغا قاراپ:

— سەن مۇشۇ ۋاقىتقىچە تەييارغا ھەييار بولۇپ
كەلدىڭ. ئەمدى ئۆز ئەمگىكىڭ بىلەن جان باق! —
دەپتۇ ۋە ۋەزىرلەرگە:

— بۇنىڭغا ئازراق دەسمايە بىلەن بىر ئات هارۋا بې-
رىڭلار. ئۇ چوڭ خوتۇنى بىلەن تۆۋەن مەھەللىدىكى كە-
پىدە ئۆي تۇتۇپ، كاندىن كۆمۈر توشۇپ سېتىپ جان
باقسۇن، — دەپتۇ.

تەۋەككۇل پادىشاھ بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئادىللى-
قىدىن خەلق سۆيۈنۈپتۇ.

تويلىغۇچى: ئابلىكىم

(«ئۈرۈمچى تيانشان رايونلۇق خەلق چۆچەكلىرى» توپلى-
مىدىن تەييارلاندى)

تارىختىكى مۇقەددەس جاي ماچۇپىكچۇ

(ئىندىيانلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پاناھگاھى)

ماچۇپىكچۇ (Machu Picchu)نىڭ ئورنى ئىندىيان پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختى بولغان، كوسكونىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىن 120 كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ، بۇ ئىندىيان مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قالدۇقىدۇر. ئۇ ئېگىزلىكى 2000 مېتىر كېلىدىغان قاتمۇقات ئاندىس تاغ تىزمىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئولۇبامبا دەرياسى بىلەن ئىككى تاغ چوققىسىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان قەدىمىي شەھەر. شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپى ئېگىز تىك چوققىلار بىلەن ئورالغان، ئەمما بۇ چوققىلار بۇلۇت ئىچىدە كۆرۈنمەي قالغاچقا، يىراقتىن نەزەر سالسىڭىز ئادەمگە بىر خىل غايىۋى تۇيغۇ ئاتا قىلىدۇ. 1983 ـ يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ مائارىپ، ئىلىم ـ پەن، مەدەنىيەت تەشكىلاتى مەدەنىيەت بىلەن تەبىئىيلىكى قوش مىراسلار دەپ قاراپ «دۇنيا مىراسلىرى قامۇسى» غا كىرگۈزۈلگەن.

مىلادى 11 ـ ئەسىردە جەنۇبىي ئامېرىكىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئىندىيانلار كوسكونى پايتەخت قىلىپ بىر مەھەل دەۋر سۈرگەن ۋە ئىندىيانلار پادىشاھلىقىنى قۇرۇپ چىققان. ئىندىيانلار ئۆزىنى قۇياش ئىلاھىنىڭ

ئەجدادلىرى دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ «ئالتۇن ئىمپېرىيە» دەپمۇ نامى بار. ئىسپانىيەلىكلەر بۇ يەرگە كېلىشتىن بۇرۇن، بۇ يەردە سىرتقى قىسمى پۇتۇنلەي ئالتۇن بىلەن كەپشەرلەنگەن بىر بۇت بار ئىدى ھەم ساناقسىز ئالتۇن-كۈمۈش بايلىقى بار ئىدى. 16-ئەسىردە ئىسپانىيە مۇستەملىكچىلىرى ئىندىيان ئىمپېرىيەسىگە تۇيۇقسىز تاجاۋۇز قىلىپ، ئىندىيان پادىشاھى ئاتايارپانى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان. ئىندىيانلارنىڭ ئالتۇن-كۈمۈش ۋە بايلىقلىرى تالان-تاراج قىلىنىپ، پەقەت بىر يىل ۋاقىت ئىچىدىلا ئىندىيان ئىمپېرىيەسى ئاغدۇرۇلغان.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا قەيسەرلىك بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن ئىندىيانلار كەينى-كەينىدىن ئاندىس تاغ تىزمىسىدىكى خىلۋەت، چوڭقۇر تاغ جىلغىسىغا قېچىپ كەلگەن ۋە نەچچە مىليون قاداق سېرىق ئالتۇننى ئاندىس تاغ تىزمىسىدىكى بىر مەخپىي جايغا كۆمۈۋەتكەن. شۇنداقلا ھەشەمەتلىك، كاتتا قورغاندىن بىرنى بەرپا قىلىپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پاناھ جايى قىلغان. ئەمما ئىندىيانلارنىڭ بۇنداق تاغنىڭ ئەڭ ئىچىدە ۋە قويۇق ئورمانلىقتا بېكىنىپ تۇرۇۋېرىشى ئۇلارنى ئەڭ ئاخىرى زاۋاللىققا يۈزلەندۇرگەن. ئۇلار بۇ پاناھ جايىدىكى بارلىق مەخپىيەتلىكلەرنى ئۆز قەبرىلىرىگە بىللە ئېلىپ كەتكەن. ئىندىيان ئىمپېرىيەسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى تۇرالغۇ جايى زادى قەيەردە؟ بۇ نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغايدىغان مۇھىم بىر تېپىشماققا ئايلانغان.

ئىسپانىيە ئېكسپېدىتسىيەچىلىرى كوسكونىڭ ئەتراپىدىكى تاغ ۋە ئورمانلىقلارنىڭ ھەممە يېرىنى ئاختۇرۇپ، ئىندىيانلار ئىمپېرىيەسىگە ئالاقىدار مەزمۇنلارنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئىزچىل، قايتا-قايتا ئىزدەنگەن بولسىمۇ، بىراق ئاخىرقى ھېسابتا ھېچقانداق يىپ ئۇچىغا ئېرىشەلمىگەن. شۇڭا نۇرغۇن قېتىملىق مەغلۇبىيەتنى باشتىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئاخىر ئىزدەۋېرىشتىن قول ئۈزگەن.

300 يىل ئۆتۈپ، ئۇ رىۋايەتلەر ۋاقىتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزىنىڭ ساپلىقىنى يوقاتقان ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە كىشىلەر ئاستا-ئاستا رىۋايەتتىكى شەھەرنىمۇ ئۇنتۇغان.

1911-يىلى 1-ئايدا ئامېرىكىنىڭ يالې ئۇنىۋېرسىتېتى لاتىن ئامېرىكا تارىخىي تەتقىقات ئورنىنىڭ ياش ئالىمى بىڭھام بىر ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە باشلامچىلىق قىلىپ، پېرو چېگراسى ئىچىدىكى كوسكو شەھىرىدىن يولغا چىقتى. ئۇنىڭ مەقسىتى ۋىرجابەنبا دەپ ئاتىلىدىغان ئىندىيانلارنىڭ قەدىمىي شەھىرىنى ئىزدەپ تېپىش ئىدى. بىڭھام تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئېگىلىشىچە، ۋىرجابەنبا 1512-يىلى ئىسپانىيەلىكلەرنىڭ قولىغا چۈشكەن. بىراق مەزكۇر شەھەرنىڭ خارابىسى ئەمەلىيەتتە ئىزچىل تېپىلماي كەلگەن. شۇڭا بىڭھام ئۇنى ئىزدەپ تېپىش ئىرادىسىگە كەلگەنىدى. بىڭھام ۋە ئۇنىڭ ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىدىكىلەر نەچچە تۇياق خېچىرغا يۈك-تاقلىرىنى ئارتىپ، ئۇلۇبامۇبا دەرياسىنى بويلاپ شەرقىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلار ئارانلا بەش كۈندە تەخمىنەن يۈز كىلومېتىر يول يۈرەلىدى. 7-ئايغا كەلگەندە بۇ قېتىملىق قېدىرىپ تەكشۈرۈش قاراپ تۇرۇپ مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياغلاشتى. بىڭھام ئامالسىز باشقا بىر تاغ يولىغا قاراپ ماڭدى. بىر كىچىك مېھمانسارايى غوجايىنىنىڭ يول باشلىشى بىلەن بىڭھام رىۋايەتلەردە ئېيتىلغان قوياش دەرياسى — ئۇلۇبامۇبا دەرياسى قىرغىقىدىكى تاغ قاپتىلىغا يامىشىپ چىقتى ۋە ئۇلار ئۇ يەردە ئىككى ئىندىيان كىشى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئىندىيان كىشى ئۇلارغا تاغدىن بۇرۇلۇپ ئۆتسىلا بىر قەدىمىي شەھەرنىڭ بارلىقىنى ئېيتىپ بەردى.

بېكھام كۆپ قېتىملىق مەغلۇبىيەتلەرنى باشتىن كەچۈرگەنـ
لىكى ئۈچۈن ئالدىراپ ئۈمىدلىنىپ كەتمىدى. بېكھام ۋە
ئۇنىڭ ھەمراھلىرى پەقەت بىر قېتىملىق جاپالىق تاغقا يا-
مىشىشتىن كېيىنلا، تاش بىلەن قوپۇرۇلغان بىر تامنىڭ يې-
نىغا كەلدى. پۈتكۈل تامنى ياپيېشىل ئوت-چۆپلەر يېپىنـ
چىسى ئورىۋالغانىدى، ئۇلار يەنە بىر قىسىم ئاق رەڭلىك
يالتىراق مەرمەر تاشتا ياسالغان قۇرۇلۇشلارنى كۆردى.
تامنىڭ بەزى جايلىرى ياپيېشىل ئوت-چۆپلەر ئىچىدە
روشەن كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بېكھام تەئەججۈپلەنگەن ھالدا
ئۆز كۆزىگە ئىشەنمەي قالدى. ئۇ كەينى-كەينىدىن
شۇنداق دەيتتى: كۆز ئالدىمىزدا كۆرۈنگىنى ئالىلبۇرۇن
چۆللىشىپ، بىرمۇ ئادەمزات قالمىغان، ئەمما ئىنتايىن
ھەيۋەتلىك بىر قەدىمىي شەھەر. بۇ شەھەر ئىنتايىن چوڭ
مەرمەر تاشلارنى كېسىپ پارچىلىغاندىن كېيىن، ئېگىزلىكى
2450 مېتىر كېلىدىغان تىك يار باغرىغا ئېلىپ چىقىلغاندىن
كېيىن ياسالغان. شەھەر قىياپىتى زىچ كەتكەن ئېگىز
چوققىلار بىلەن بىرلىشىپ ناھايىتى ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈش
ھاسىل قىلغان. كېيىن ئۇ خاتىرىسىگە يازغىنىدەك:
«ئۇلار بارغانلا يەرگە تەخمىنەن يۈزدىن كۆپرەك ناھايە-
تى چىرايلىق تاش سۇپىلارنى ياسىغان. بايقىشىمچە بۇ
مەن يولۇققان ئەڭ ياخشى ئىندىيان تاشچىلىقىدۇر. نەچچە
ئەسىرلەردىن بۇيان، بۇ ھەيۋەتلىك قۇرۇلۇشلار دەل-دە-
رەخلەرنىڭ شاخ-شۇمبىلىرى ۋە ئوت-چۆپلەرنىڭ مۇخلە-
رى بىلەن چىرمىشىپ يۆركۈنۈپ كەتكەن. ئەمما، قويۇق
ئورمانلىقنىڭ شاخ-شۇمبىلىرى كەينىدىكى قاراڭغۇلۇققا
يوشۇرۇنغاننىڭ ھەممىسى غايەت چوڭ ئاق رەڭلىك گىرا-
نات تاشلار بىلەن قوپۇرۇلغان تاملار ئىدى. بۇ تامدىكى
تاشلارنىڭ ھەممىسى كۆڭۈل قويۇپ تاراشلانغاندىن
كېيىن، ماھىرلىق بىلەن جىپسىلاشتۇرۇلۇپ قوپۇرۇپ چە-
قىلغان.»

مانا بۇ دۇنياغا مەشھۇر ھەم سىرلىق قەدىمىي شەھەر —
ماچۇپىكچۇدۇر.

بۇ شەھەرنىڭ ئىندىيان پادىشاھلىقى قالدۇرۇپ
كەتكەن باشقا يادىكارلىقلارغا ئوخشىمايدىغان يېرى
شۇكى، ئىسپانىيەلىكلەر ئىندىيان پادىشاھلىقىنى بويسۇنـ
دۇرغاندىن كېيىنكى نەچچە يۈز يىللار مابەينىدە، ئېگىز
تاغ، تار ۋە قويۇق ئورمانلىقلار ئىچىدە يىنھان قالغان.
شۇڭا باشقىلار تەرىپىدىن بايقىلىپ قالماي، ئىسپانىيەلىكـ
لەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقلىرىدىن ساقلىنىپ قالغان.

ماچۇپىكچۇ ئىندىيان تىلىدا «قەدىمىي تاغ چوققـ
سى» دېگەن مەنىدە. ماچۇپىكچۇ خارابىلىقىنىڭ ئىگىلىگەن
ئورنى تەخمىنەن 13 كىۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شەرق،
شىمال ۋە غەرب تەرىپى بىر-بىرى بىلەن تۇتىشىپ
كەتكەن تىك يار. شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى،
قەلئە كۆڭۈل قويۇپ ئىنچىكە لايىھەلەنگەن. ئۇنىڭ ئۇسـ
تىگە قەلئەنىڭ قۇرۇلۇشىنى لايىھەلىگەن ئىندىيان بىناكار-
چىلىق ئۇستىلىرى ئېھتىمال داڭلىق تاشچى ۋە سۇۋاقچى
ئۇستىلارنى ئىشلەتكەن بولۇشى مۇمكىن. بۇ قەلئەنىڭ
پۈتكۈل قۇرۇلۇشىغا غايەت زور گىرانات تاغ جىنىسى پار-
چىلىرى ئىشلىتىلگەن. تۆت ئەتراپ تام بىلەن ئورالغان.
تام ئىچىدىكى يوللار تاغقا يۆلەپ ياسالغان بولۇپ،
پۈتكۈل ئىمارەتلەر ئوخشاش بولمىغان قەۋەتلەرگە جايـ
لاشقان ھەم ئارىلىقى پۈتۈنلەي تاش پەلەمپەي بىلەن ئۆز-
ئارا تۇتاشتۇرۇلغان. شۇنداق سىپتا گىرەلەشتۈرۈلۈپ يا-
سالغان قەلئەنىڭ مەركىزىدە ئۈستى ئوچۇق «چوڭ
مەيدان» بولۇپ، ناھايىتمۇ كەڭ. ئەينى يىللاردىكى ئىنـ
دىيانلار ئېھتىمال بۇ يەردە چوڭ تىپتىكى يىغىلىشلارنى
ئۆتكۈزگەن بولۇشى مۇمكىن. چوڭ گىرانات تاشتا ياسـ
غان شەھەر دەرۋازىسى يەنى زەپەر دەرۋازىسى 625
ئىنگلىز مىلى ئۇزۇنلۇقتىكى يول بېشىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇ-
رىدۇ. بۇ مۇشۇ تاغلىق شەھەرگە كىرىپ - چىقىشتىكى
بىردىنبىر دەرۋازا، ئۇ يەر شەكلى تىك كېسىشىپ چۈشكەن
يارلىققا ناھايىتى ئەپچىل ئورۇنلاشقان.

ماچۇپىكچۇ قەدىمىي شەھىرىنىڭ قۇرۇلۇشىدا، يەر-
لىكتىكى بايلارنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى بىلەن ئەتراپتىكى ئې-
كىنزارلىقتا ئىشلەيدىغان ئاددىي كىشىلەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلە-
رىدە روشەن پەرق بار. ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى ئې-
سىلزادىلەرنىڭ تۇرالغۇسى ناھايىتى چوڭ تاشلار بىلەن
كەڭ-كۇشادە ئېسىل سېلىنغان. ئەمما ئەينى يىللاردىكى
كاسىپلار بىلەن ئەمگەكچىلەر قەدىمىي شەھەر مەركىزىنىڭ
سىرتىدىكى پاكار، كىچىك ئۆيلەرنى سېلىپ ئولتۇرغان. بۇ
ئاددىي ئۆيلەرنىڭ ئۈستى ئوت-چۆپلەر بىلەن يېپىلىپ،
بىر ئائىلە كىشىلىرى ئادەتتە پەقەت بىر ئېغىزلىق ئۆيدىلا
ياشىغان. ئۆزئارا ئۇرۇق تۇغقانلىرى بار ئائىلىلەر بىر
ھويلىدا ئىككىدىن سەككىزگىچە بولغان كىچىك ئۆيلەردە
ئولتۇرغان.

كىشىلەرنىڭ بايقىشىچە، قەدىمىي شەھەردىكى دېھقانلار ماچۇپىكچۇ ئەتراپىدىكى تاغ باغرىنى قېزىپ، ھەيۋەتلىك پەلەمپەي شەكىللىك ئېتىزنى بەرپا قىلغان ھەم تۇپراقنىڭ ئېقىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئەتراپىنى تاش بىلەن قوپۇرۇپ تام سالغان. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە كۆرسىتىلىشىچە ئىندىيان ھۈنەرۋەنلەر پىششىقلاپ ياسىغان مېتال قازان-قومۇچ ۋە تاش قوراللار ئەينى ۋاقىتتىكى ھۈنەر-سەنئەتنىڭ ئەڭ ئېسىل جەۋھىرىدۇر. ئۇلار مىس بىلەن سىنىكنى ئارىلاشتۇرۇپ «برونزا» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل مېتالنى ئىشلەپچىقارغان ھەم بۇ خىل مېتالدىن پايدىلىنىپ پالتا، پىچاق، ئۇسكۇنىلەرنى ياساپ چىققان. ئۇلار يەنە بىر خىل «بىسلىق تاش» دەپ ئاتىلىدىغان قارا رەڭلىك قاتتىق تاغ جىنسىدىن پايدىلىنىپ بولقا، بازغان ۋە پىچاق، قىرغاق قاتارلىق ئەسۋابلارنى ياسىغان. يەنە يېشىل تاش پارچىلىرىدىن پايدىلىنىپ مارجانلارنىمۇ ياسىغان.

ماچۇپىكچۇدا قېزىلغان قەبرىلەر يۈزدىن ئارتۇق بولۇپ، تۇپا ئاستىدىن قېزىۋېلىنغان سۆڭەكلەر 173 دانە. بۇ قەبرىلەرگە بىللە دەپنە قىلىنغان بۇيۇملار ئىچىدە مىس ئەينەك، دەستىسىگە قۇشنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن بىر دانە پىچاق، شاراب قاچىسى، تۆرگۈچ، مىستىن ياسالغان جۈپتەك ۋە بېزەك ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن تىغلىق ئەسۋاب جابدۇقلار بايقالغان.

داڭلىق «ئۈچ روجەكلىك ئىلاھىي بۇتخانا» سى ماچۇپىكچۇنىڭ ئەڭ مۇقەددەس جايىدۇر. غايەت چوڭ تاشلار بىلەن قوپۇرۇلغان تاش تامدا ئۈچ روجەك بولۇپ، بۇ روجەكلەر ئاندىس تاغ تىزمىسىدىكى ئېگىز چوققىلار بىلەن قارشىپ تۇرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئىندىيان خاندانلىقىنى قۇرغان ئادەم شۇ يەردە پەيدا بولغانمىش. شەھەر ئىچىگە «قۇياش سائىتى» (قۇياشنىڭ ئايلىنىشى بىلەن تاش قوزۇققا چۈشكەن سايىدىن ۋاقىتنى مۆلچەرلەيدىغان ئەسۋاب) نى ئورناتقان. بۇ كۆرۈنۈشى ئاتنىڭ تاقىسىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تاش ئويمىدىكى سائەت ئىستىرېلكىسى تەقلىدىدە ئورنىتىلغان تاش قوزۇق، ئۇلار تەرىپىدىن «قۇياش ئىلاھىنى باغلايدىغان قوزۇق» دەپ قارالغان. ئۇنى يەنە ئىندىيانلار ئۆزلىرى چوقۇنىدىغان كونا تەڭرىسىنىڭ مۇقەددەس نەرسىسى، دەپ بىلگەن. بىراق ئاتنىڭ تۆمۈر تاقىسى شەكلىدىكى كونا تەڭرىسى مۇنارى ماچۇپىكچۇنىڭ دىنىي يىغىلىش مۇراسىملىرىنى ئۆتكۈزىدىغان جايى بولغان. بۇ مۇنارغا ئىشلىتىلگەن ھەر بىر تاش بېزەكنىڭ ئۇلانغان جايىدىن ھېچقانداق يېرىق ياكى يوچۇق كۆرۈنمەيدۇ. قۇياش ئىلاھى مۇنارىنىڭ ئاستىنقى تەرىپىدە پادىشاھنىڭ قەبرىسى بولۇپ، بۇ ماچۇپىكچۇ قەدىمىي شەھەرىدىكى ئەڭ غەيرىي قۇرۇلۇشلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۆڭكۈر تاملىرىغا تاش تاختىلار ناھايىتى كۆڭۈل قويۇپ يېپىشتۇرۇلغان. ئۆڭكۈر تاشلىرىنىڭ ئىنتايىن قاتتىق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر تاش ئۈستىگە ياي شەكلىدىكى تەخت ئويۇپ ياسالغان. ھازىرغا قەدەر بۇ يەرگە كىمنىڭ دەپنە قىلىنغانلىقى نامەلۇم.

ماچۇپىكچۇدىكى بارلىق قۇرۇلۇشلارنىڭ ھەممىسى تاش بىلەن قوپۇرۇلغان، تاشچىلار پۈتۈنلەي ئۇسكۈنە ۋە تۆمۈر توقماققا ئوخشاش ئەسۋابلارغا تايىنىپلا ياسىغان. تاش پارچىلىرىنىڭ ئارىسىغا ھېچقانداق سېمونت، لاي تورىدىكى ماددىلار ئىشلىتىلمىگەن بولسىمۇ، تاشلار بىر-بىرى بىلەن شۇنچىلىك چىڭ جىپسىلاشقان بولۇپ، ناھايەتى مۇستەھكەم. ئۇلار شەھەر ئوتتۇرىسىغا ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىنى لايىھەلەپ پۈتتۈرگەن، پۈتۈن شەھەردە جەمئىي 1500 دىن ئارتۇق ئادەم ئولتۇراقلاشقان بولۇشى مۇمكىن. تۆت ئەتراپ ھالقىپ ئۆتۈش ئىنتايىن قىيىن بولغان ئېگىز تاغلار ھەم قويۇق ئورمانلىقلار

2012.2

بىلەن تەبىئىي توسۇلۇپ تۇرغاچقا، باشقىلار تەرىپىدىن بايقالماي كەلگەن. شۇڭا پۈتۈن شەھەر شۇنداق مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان.

ماچۇپىكچۇنىڭ بايقىلىشى، دۇنيادا زىلزىلە پەيدا قىلدى. كىشىلەر بۇ قەدىمىي شەھەرنى دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرگەندە، نۇرغۇن گۇمانلىق نۇقتىلار بايقالدى. ئالدى بىلەن ئارخېئولوگ ئالىملىرىنىڭ بايقىشىچە، بۇ قەدىمىي شەھەرنى ياساشقا تۈمەنمىڭ پارچە گىرانىت تاش ئىشلىتىلگەن. شۇنداقلا بۇ تاشلار بىرلا تاش كېنىدىن قېزىلغان. بۇ تاش كېنىنىڭ ئورنى ماچۇپىكچۇ بىلەن 600 مېتىر تۆۋەندىكى تاغ جىلغىسى ئىچىگە جايلاشقان. ئەنە شۇ تاشلار ئىچىدە ھەر بىر پارچە تاشنىڭ ئېغىرلىقى ھەرگىز 200 توننىدىن كەم كەلمەيدىغان، غايەت زور سىلىقلانغان يالتىراق تاشلاردىن ئون نەچچىسى بار. ئەينى ۋاقىتتىكى شەھەر قۇرۇلۇشچىلىرى بىلەن ھازىرقى قۇرۇلۇشچىلار پەقەت ئوخشىمايدۇ. ئۇلار ھەرگىزمۇ سېمونت، لاي تۈردىكى ياكى يەملەش تۈردىكى سۇيۇقلۇقلارنى ئىشلەتمىگەن، ئەكسىچە تاشلارنى ئوخشىمىغان شەكىللەردە كېسىپ پارچىلاپ، ئاندىن ھەرقايسى بۇلۇڭ نۇقتىلىرىنى جىپسىلاشتۇرۇپ، خۇددى ئويۇنچۇقنى قۇراشتۇرغاندەك ئۆزئارا گىرەلەشتۈرۈپ ياساپ چىققان. مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر ئىنچىكە تەكشۈرۈش جەريانىدا، 33 قىرلىق غايەت زور تاشنى بايقىغان. بۇ تاشنىڭ ھەر بىر قىرىنىڭ تۇتاشقان جايى تەڭ باراۋەردە ھەم جىپسىلاشتۇرۇلغان. ئەينى ۋاقىتتىكى تاشچىلار ئىنتايىن يۇقىرى ماھارەتلىك بۇ قۇرۇلۇشنى قانداق لايىھەلەپ، شۇنچە تاشلارنى قانداق ئەسۋابلارغا تايىنىپ ياساپ ئىشلەتكەن بولغىيتتى؟ ئەڭ قىيىن ئىش، بۇ غايەت زور تاشلارنى يۆتكەش، ئۆز ۋاقتىدا ئىندىيانلارنىڭ ترانسپورت قورالى بولمىغان، يەنە كېلىپ ماشىنا ئىشلىتىشنىمۇ بىلمەيدىغان ئەھۋال ئاستىدا، ئۇلار قانداق قىلىپ شۇنچە چوڭ تاشلارنى 600 مېتىر تۆۋەندىكى تاش كېنىدىن تاغ ئۈستىگە ئېلىپ چىققان؟

ئاندىس تاغ تىزمىسىدىكى ئورمانلىقلاردىن پۈتمەس-تۈگمەس ياغاچ ماتېرىياللارنى ئالغىلى بولىدۇ. بىراق ماچۇپىكچۇلۇق قۇرۇلۇشچىلار تەييار ياغاچ ماتېرىياللىرىنى ئىشلەتمەي، پەقەت قارا كۈچىگە تايىنىپلا بۇ غايەت زور تاشلىق قۇرۇلۇشنى پۈتكۈزۈپ چىققان. بۇ يەنە نېمە ئۈچۈن؟ ئەكسىچە ئۇلارنىڭ بىز ئويلاپ يېتەلمەيدىغان، ئاسانلىقچە پارچىلىغىلى ۋە يۆتكىگىلى بولمايدىغان بۇ تاشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان مەلۇم بىر خىل ئالاھىدە ئىقتىدارى بارمۇ قانداق؟

ئەڭ مۇھىم نۇقتا: بۇ قەدىمىي شەھەر نېمە سەۋەبتىن قۇرۇلغان؟ بىكھام باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر: بۇ شەھەر ئىندىيانلار پادىشاھلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پاناھ جايى بولغان، دەپ قارايدۇ. لېكىن يەنە بەزى كىشىلەر: بۇ شەھەر پەقەت بىكھامنىڭ رىۋايەتتىكى ئىندىيانلار پادىشاھلىقىنىڭ پاناھ جايىنى ئىزدەپ يۈرگەن مەزگىلدە بايقىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ قارىغان، دەپ قارايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق قانائەتلىنەرلىك پاكىت بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بەرگىنى يوق. ئۇنداقتا، بۇ شەھەر زادى نېمە ئۈچۈن قۇرۇلغان؟

ماچۇپىكچۇغا مۇناسىۋەتلىك تۆپ مەسىلە — ئۇنىڭ قاچان قۇرۇلغانلىقى. پېرودىكى بىر قىسىم ئارخېئولوگلار قېزىپ چىقىرىلغان ساپال ۋە مېتال بۇيۇملارغا ئاساسلىنىپ تەخمىنەن 15-ئەسىردە قۇرۇلغان بولۇشى مۇمكىن دەپ قارايدۇ. بىراق گېرمانىيەلىك ئالىم لوف. مولوف قاتارلىق كىشىلەر قۇرۇلۇشنىڭ «ياش پەرقى» ھادىسىسىگە ئاساسەن لايىھە بىلەن قۇرۇلۇش تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى مىلادى 4000-يىللاردىن - مىلادى 2000-يىللارنىڭ ئارىلىقىدا سېلىنغان دەپ مۆلچەرلەيدۇ. لېكىن ئىككى خىل كۆز قاراشنىڭ يىل ئايرىمىسىدا چوڭ پەرقنىڭ بارلىقىغا ھېچكىم بىر نېمە دېيەلمەيدۇ.

ئەڭ ئاخىرقى بىر مەسىلە: كىم ماچۇپىكچۇنىڭ قۇرغۇچىسى؟ ئادەتتە ئۇنى ئىندىيانلار قۇرغان، دېيىلىدۇ. ئەمما بەزىلەرنىڭ كۆز قارىشى باشقىچە، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىغا قويغىنى: ئۇنداقتا ماچۇپىكچۇ ئەتراپىدا ياشايدىغان ئىندىيانلار بۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ قانداق پەيدا بولۇپ، قانداق خارابلاشقانلىقىدىن قىلچە خەۋەرسىز، بۇ نېمە ئۈچۈن؟

ماچۇپىكچۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ تاش تاملىرى ئۈستىگە نۇرغۇنلىغان بەلگە ۋە تامغىلار ئويۇلغان بولۇپ، تا بۈگۈنگە قەدەر تېخى سىرى ئېچىلمىدى، ئۇ بەلگىلەرنىڭ زادى نېمىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنىمۇ ھېچكىم بىلمەيدۇ. ئۇ راستىنلا ئىندىيان پادىشاھلىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پاناھگاھىمۇ؟

مېھرىگۈل قادىر تەرجىمىسى

(تەرجىمان: ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئەدەبىيات-سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىدە)

مەسەللەر

مۇھەممەت ئىمىن

تېخى ھېلىلا شوخلۇق بىلەن تاقلاپ ئويناۋاتقان توشقان نېمە ئۈچۈنكىن ـ تاڭ، تۇيۇقسىز قاتتىق ئاغرىپ قالدى. ئۇ كېسەل ئازابىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، بىردەم بېشىنى قاماللايتتى، بىردەم قورسىقىنى تۇتقىنىچە يەردە دومىلايتتى، تولغىناتتى، ئىڭرايتتى. «قۇتقۇزۇڭلار!» دەپ ۋارقىرايتتى. قولۇم ـ قوشنىلار — تېيىن، سۆسەر، مايمۇن، كېيىك، بۇغا ۋە سېغىزخانلار ھەش ـ پەش دېگۈچە يېتىپ كېلىشتى. ئۇلار توشقاننىڭ ئازابلانغان چىرايىغا قاراپ ئېچىنغان ھالدا قىزغىن مۇزاكىرىگە كىرىشتى.

— قانداق قىلىش كېرەك؟ — دېدى تېيىن ئالدىراپ كەتكەنلىكىدىن بىر جايدا تۇرالماي پىتىرلىغىنىچە، — مېنىڭچە، دەرھال دوختۇرخانىغا ئاپارماقتىن باشقا چارە يوق!

— ناتايىن! — ئېتىراز بىلدۈردى سۆسەر چىرايلىق قۇيرۇقىنى ئوينىتىپ، — شۇنچە كۆپ دوست ـ يارەنلەر تۇرۇقلۇق، بۇنچىلىك كېسەلگە داۋا تاپالماي قالارمىدۇق؟

— راست! — مايمۇن ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى، — كىچىكىمدە ئانام: «زۇكام بولۇپ قالسا باش ئاغرىيدۇ» دېگەنىدەك قىلىۋىدى، باياتىن توشقاننىڭ بېشىنى قاماللاپ قاقشاۋاتقانلىقىنى كۆرمىدىڭلارمۇ؟ جەزمەن زۇكام تەگكەن، قىزىق چاي ئىچىپ بىر تەرلىسىلا ئوڭشىلىپ كېتىدۇ!

— ياق، ئەھۋال ئۇنداق ئەمەستەك قىلىدۇ! — دېدى كېيىك بېشىنى چايقاپ، — قاراپ بېقىڭلارچۇ، ئۇ قورسىقىنى مۇجۇغىنىچە يەردە دومىلاپ يۈرمەمدۇ، چوقۇم ئۈچەي ئالماشقان!

— سوقۇر ئۈچەي بولۇپ قالسىمۇ مۇشۇنداق مۇجۇپ ئاغرىيدۇ! — دېدى بۇغا ئويلانغان ھالدا، — بۇنى داۋالاش ئوڭاي، ئوپېراتسىيە قىلىنىپ سوقۇر ئۈچەي كېسىپ تاشلانسىلا بولغىنى!

— مېڭىسىگە قۇرت چۈشكەن بولمىسۇن يەنە! — دېدى سېغىزخان تىرنىقى بىلەن بېشىنى تاتىلاپ، — ھەي، ئىسىت، ھازىر بۇ يەردە تومۇر تۇمشۇق دوختۇر بولغان بولسا...

— قۇرۇق گەپ! — تېيىن زەردە بىلەن سېغىزخاننىڭ سۆزىنى بىلگە تېپىۋەتتى، — مېڭە دېگەنگىمۇ قۇرت چۈشەمدىكەن؟! يوق پاراڭنى ئاز قىلىپ، توشقاننى دەرھال دوختۇرخانىغا ئاپىرىش كېرەك!

— بولمىسا، دوختۇرغا ئاپارساقمۇ ئاپىرايلى! — دېدى مايمۇن تېيىننىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، — بىراق قانداق ئاپارساق بولىدىكىن ـ تاڭ؟

— بولدى، مەن ھاپاش قىلىپلا ئاپىراي! — دېدى بۇغا پىداكارلىق بىلەن، — ئۈچقاندەك دوختۇرنىڭ

ئالدىغا ئېلىپ بارىمەن!

— هاپاش قىلسالڭ يولدا قىينىلىپ ئۆلمەمدۇ؟ — دېدى كېيىك گويا ئۇبدان بىر چارە تېپىپ چىقىش ئۈچۈن باش قاتۇرۇۋاتقاندەك ئويچان قىياپەتتە، — ئۇنىڭدىن كۆرە زەمبىلگە سېلىپ، ئىككىمىز كۆتۈرۈپ ئاپارغىنىمىز تۈزۈك!

— قېنى ئۇ زەمبىل؟ — سۆسەر هەيران بولۇپ سورىدى.

— زەلبىلىنغۇ توقۇماق تەس ئەمەس، — دېدى سېغىزخان يىراقلارغا كۆز تىكىپ، — مەن باللارنىڭ يۇلغۇن تاللىرىنى كېسىپ زەمبىل توقۇغىنىنى كۆرگەن! ئۇلار كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقىچە...

— سېۋەت بولسىمۇ مەيلىدىغۇ! — مايمۇن ئالدىراپ لوقما سالدى، — ئېرىق - ئۆستەڭ بويىغا قاتار ئۆسكەن مەجنۇن تاللارنى كۆرگەنمىدىڭلار؟ ئۇنىڭ بىلەن شۇنداق چىرايلىق سېۋەتلەرنى توقۇغىلى بولىدۇكى...

قاتتىق چىرقىرىغان ئاۋاز قىزغىن كېتىۋاتقان مۇزاكىرىنى ئۈزۈپ قويدى، ھەممەيلەن توشقاننىڭ بېشىغا ئولاشتى. بۇ چاغدا توشقاننىڭ چىرايى تاتىرىپ، لەۋلىرى كۆكىرىپ، چىشلىرى كىرىشىپ، كۆزلىرى ئالىيىپ كەتكەن بولۇپ، بىلىنەر - بىلىنمەس مىدىرلاپ قوياتتى.

— تېزرەك بولايلى، بولمىسا كېچىكىمىز! — دېدى تىيىن ھەممەيلەننى ئالدىرىتىپ.

كېيىك بىلەن بۆغا توشقاننىڭ ئىككى يېقىدىن كۆتۈرۈپ ماڭماقچى بولۇۋېدى، سۆسەرنىڭ زەردىسى قايناپ كەتتى:

— ۋاي، ئوغلاقمىدى بۇ تارتىشىپ ئوينايدىغان! مۇشۇنداق كۆتۈرۈپ چاپقىلى تۇرساڭلار يولۇنىنى ئۈزۈپ قويۇسلەر!

— ئەمسە مەن قۇچىقىمغا ئېلىپ ماڭاي، — مايمۇن توشقاننى كۆتۈرۈپ مېڭىشقا تەمشىلىۋېدى، سېغىزخان كۈلۈمسىرىگەن بىر يېڭى مەسلىنى ئوتتۇرىغا قويدى:

— قايسى دوختۇرغا ئېلىپ بارىمىز، بۇنى ئوبدان كېڭىشىۋالايلى، بولمىسا پۇشايمان قىلىدىغان ئىش چىقىپ قالىدۇ!

— دۇرۇس، بۇمۇ ئويلاشماي بولمايدىغان مەسىلە! — دېدى كېيىك بېشىنى لىڭشىتىپ، — مېنىڭ بىر ئىنىممۇ دوختۇرنىڭ نائۇستىلىقىدىن ئۆلۈپ كەتكەن!

— جەرەن دوختۇرنىڭ تېخنىكىسى ئۇستۇن، دورا - دەرمەكلىرى كۆپ، — دېدى بۆغا تاغنى شەرەتلەپ، — دەرھال شۇنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارايلى!

— جەرەن دوختۇرنىڭ قانچىلىك بىلىمى بار ئىدى دەيسەن؟ — دېدى سېغىزخان بۆغىنىڭ پىكرىگە قوشۇلماي، — ئۇنىڭدىن تۆمۈر تۇمشۇق دوختۇر ئوبدان داۋالايدۇ، ئوپېراتسىيە قىلىشمۇ قولىدىن كېلىدۇ!

— ھەممە دوختۇرمۇ مۇشۇكچىيىق دوختۇرنىڭ ئالدىدا بىر تىيىن! — دېدى سۆسەر بىلەرمەنلىك بىلەن باشمالتىقىنى چىقىرىپ، — بىر قېتىم مېنىڭ چىشىم شۇنداق قاتتىق ئاغرىپ كەتتىكى، نېمە قىلىشىمنى بىلەلمەي ھوڭ - ھوڭ ئېيتىپ يىغلاۋاتسام...

— ها! ها! ها!... — بىردىن كۆتۈرۈلگەن قاتتىق كۈلكە ساداسى سۆسەرنى تەمتىرىتىپ قويدى، ئۇ كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ بۇرادەرلىرىگە قارىۋېدى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى كۈلكىدىن ئۆزىنى تۇتالماي يەردە دومىلاۋاتاتتى، بەزىلىرى قورسىقىنى تۇتقىنىچە ئىككى پۈكلىنىپ كۈلۈۋاتاتتى.

— قانچىلىك ئۇستا دوختۇركى دېسەم، — دېدى تىيىن كۆزلىرىدىن ئېقىپ چىققان ياشلىرىنى سۈرتۈۋېتىپ، — ناھايىتى بىر چىشىڭنى تارتىپ قويۇپتىغۇ! ئۇنچىلىك ئىشنى دوختۇر ئەمەس، مەنمۇ قىلالايمەن!

— ھەي، ئۇنىمۇ دەيمىز، بۇنىمۇ دەيمىز، بۆكەن دوختۇرنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوق جۇمۇ! — دېدى كېيىك ھېچكىمنى مەنسىتمىگەندەك چىرايلىرىنى پۈرۈشتۈرۈپ، — پۈتۈن جاھاننى كېزىپ چىقساڭمۇ ئۇنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ بەرگۈچىلىك دوختۇر تاپالمايسەن!

— قاراڭلار توشقانغا نېمە بولدى؟ — دېدى مايمۇن ھودۇقۇپ، — بىر تېپچەكلەپلا جىم بولۇپ قالدىغۇ!...

ئەجەل ئالدىدا بۇرادەرلىرىنىڭ پىكرىنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشقا ئامالسىز قالغان بىچارە توشقان جانغا ئەسقاتماس قۇرۇق گەپكە بولغان ئۆچمەنلىكى بىلەن ئالىقاچان ئۇ ئالەمگە كېتىپ قالغان ئىدى...

ئۆلە - تىرىلىشكە قارىماي قېچىپ كېلىۋاتقان تىيىن ئىلاجىنىڭ يوقىدىن، ئۆزى سەيلىگە چىققان چىمەنلىكتە يېقىنراق يەردىكى يەر بېغىرلاپ ئەگرى - بۈگرى ئۆسكەن غەيرىي بىر قارىغايغا ياماشتى. خەيرىيەت، غولى يەرگە تېگىپ قالغان بولسىمۇ، قاق بەلدىن قەيسەرلىك بىلەن كۆككە قاراپ بوي تارتقان بىر تال قارىغاي شېخى قورقۇنچ ئىچىدە يۈرىكى قېپىدىن چىقىپ كېتەي دەپ قالغان بىچارە تىيىننى ئاچ كۆزلۈك بىلەن چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، جاۋغىيىدىن شۆلگەيلىرىنى غىرىچ ئاققۇزۇپ يۇقىرىغا قاراپ تۇرغان تۈلكە ئاغزىدىن قۇتقۇزۇپ قالدى. ئەمدى بۇ تىيىننى ناشتىلىق قىلالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن تۈلكە نەق ئۆلجىنىڭ چاڭگىلىدىن چىقىپ كېتىشكە سەۋەبچى بولۇۋاتقان ئەگرى قارىغايىنى غەزەپ بىلەن تەپتىدە ئاچلىقتىن كورۇلداۋاتقان قورسىقىنى سىلاپ قويۇپ، بالدۇرراق باشقا بىرەر نەرسە تېپىپ يېيىش مەقسىتىدە شۈمشەيگىنىچە ئارقىسىغا قاراپ - قاراپ قويۇپ كېتىپ قالدى. تىيىن يېنىك بىر ئۇھ تارتىپ، سىيرىلىپ پەسكە چۈشۈپ، قارىغايىنىڭ ئەگرى غولى ئۈستىدە زوڭزىيىپ ئولتۇردى. مانا ئەمدى ئۇ كۆڭلى ئارامىغا چۈشكەن هالدا بۇ غەلىتە قارىغايغا ئىنچىكىلەپ سەپسالدى. بىردىنلا ئۇنىڭ يۈزى پۇشايمان ۋە خىجىللىق ئىلكىدە شەلپەردەك قىزىرىپ كەتتى. بۇ نەقەدەر تونۇش قارىغاي - هە! هېلىمۇ ئېسىدە: ئۇ تېخى تىينچاق چېغىدا ئانىسىنىڭ نەسىھەتلىرىگە قۇلاق سالماي ئەمدىلا بوي تارتىشقا باشلىغان يۇمران قارىغاي كۆچىتىنى ئوقيادەك ئېگىپ ئويناغانلىرى! «هەي، ئىسىت!» ئەسلىدە بۇ قارىغاي ئۆزۈمنىڭ كەپسىزلىكى كاشىلىدىن مۇشۇنداق

بىچارە هالەتتە ئۆسۈپ قالغان ئىكەندە! ناۋادا هېلىقى تىك شېخى بولمىغان بولسىچۇ، كۆرگۈلۈكنى كۆرىدىكەنمەن!... » تىيىن شۈركىنىپ كەتتى. ئۇ خىيال يىپىنى ئۈزۈپ، بالا - چاقىسىغا يۇمران كۆچەتلەرنى نابۇت قىلماي، كۆز قارىچۇقىدەك ئاسراش توغرىسىدا تەربىيە بېرىش نىيىتىنى كۆڭلىگە پۈكۈپ ئۇۋىسىغا قاراپ مەزمۇت قەدەم تاشلاپ يۈرۈپ كەتتى...

پارقىراق قوڭغۇز پانۇسىنى كۆتۈرگىنىچە ئۇۋىسىدىن چىقتى. ئەتراپىنى تۈن قاراڭغۇلۇقى قاپلىغان، ئاي تېخى بالقىمىغانىدى. «ئەمدى ئۆزۈمنى بىر كۆرسىتىدىغان چاغ كەپتۇ - دە!» ئۇ خۇشاللىقنى باسالمىغان هالدا پىلدىرلاپ ئۇياقتىن - بۇياققا ئۇچۇشقا باشلىدى. پانۇسىنىڭ غۇۋا نۇرى ئۇنىڭ ۋىجىك جۈغىنى ئارانلا يورۇتۇپ تۇراتتى، پارقىراق قوڭغۇز ئۆزىگە نەزەر سېلىپمۇ قويمىغان كائىنات-تىكى جانلىقلارغا قاراپ ئۆكۈندى:

«هەي نادانلار، ئەگەر مەن ئۇستۇڭلارغا هايات بەخش نۇرۇمنى تۆكمەيدىغان بولسا، زۇلمەت ئىچىدە نېمە كۈنلەرگە قالاتتىڭلاركىن - تاڭ؟ قىلغان ئىلتىپاتىمغا مەدھىيە ئوقۇمىدى دېگەندىمۇ، هېچ بولمىغاندا بىرەر - يېرىم ئېغىز تەشەككۈر ئېيتساڭلارمىغۇ كاشكى!» ئۇ ئۇ-مىدۋارلىق بىلەن يەنە بىر قېتىم تىڭشاپ كۆردى. چېكەت-كىلەرنىڭ ئۆز ئادىتى بويىچە بەس - بەستە چىرىلداشلى-رى، پاقىلارنىڭ ئاندا - ساندا كوركىراشلىرىدىن باشقا ئۆزى كۈتكەن سادادىن يەنىلا هېچ ئەسەر يوق ئىدى. پارقىراق قوڭغۇزنىڭ كەيپى ئۇچۇپ، كۆڭلى غەش بولدى. «هە، راست !» دېدى ئۇ تۇيۇقسىزلا بىر نەرسە-نى ئېسىگە ئالغاندەك قىن - قىنىغا پاتماي: «نۇرۇمنى

چاچماي قويايچۇ قېنى، ئالدىمغا توققۇز تەزىم بىلەن يالۋۇرۇپ كېلىشىمگىنىنى كۆرەي!» ئۇ دوق قىلىپ بولغاندىن كېيىن، پانۇسنى ئۆچۈردى - دە، ئۇۋىسىغا كىرىپ جىم يېتىۋالدى. بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. بىراق يالۋۇرۇپ كەلگۈچىلەرنىڭ سايىسىمۇ كۆرۈنمەيتتى. پارقىراق قوڭغۇز غەزەپتىن يېرىلغۇدەك بولۇپ ۋارقىردى:

— تېخىچە ئايدىن مېھرىڭلارنى ئۈزەلمەي يۈرۈپسىلەردە، مېنىڭ ئالدىمدا ئۇ زادى قانچىلىك نېمىدى؟! بۈگۈن بىر كارامىتىمنى كۆرسىتىپ، شۇنداق پارلاق نۇر چاچايكى، ئاي خىجىللىقتىن بولۇت ئارىسىدىن مەڭگۈ چىقماس بولۇپ كەتسۇن!

ئۇ پانۇسنى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرگەن پېتى ئېگىزدە تۇرۇپ ئالەمنى تەكشى يورۇتماقچى بولۇپ كۆككە ئۆرلىدى. بىراق كۆككە قانچە ئېگىز ئۆرلىگەنسېرى ئۆزىنىڭ جۇغىنىلا يورۇتۇشقا يەتكەن غۇۋا نۇر شۇنچە خىرەلەشتى. شۇ ئەسنادا تولۇن ئاي قاتمۇقات بۇلۇتلار باغرىدىن شۇڭغۇپ چىقىپ، كائىناتنى كۈمۈش نۇرغا چۆمدۈردى، بۇنىڭ بىلەن پارقىراق قوڭغۇزنىڭ ئاخىرقى خىرە - شىرە نۇرلىرىمۇ خىجىللىقتا چۆمگەن هالدا ئۆزى بىلەن تەڭ كۆزدىن غايىب بولدى.

ئويۇنغا كېچىكىپ كەلگەن ئېيىقچاق سەھنىنىڭ ئالدىغا بېرىۋالماقچى بولۇپ، مىغىلدىشىپ تۇرغان تاماشىبىنلار ئارىسىغا قىستىلىپ كىرىپ، قايسىدۇ بىرىنىڭ پۇتىغا دەسسىۋالدى، قايسىدۇر بىرىنى گەۋدىسى بىلەن سوقۇپ يىقىتىۋەتتى... ئۇ باشقىلارنىڭ قاقشاشلىرىغا، ئەيىبلەشلىرىگە قارىماي، بالىسىنى باغرىغا باسقان پېتى بېرىلىپ ئويۇن كۆرۈۋاتقان مولۇن بىلەن تېيىننىڭ ئوتتۇرىسىغا سىغدىلىپ كىرىپ ئولتۇرۇۋالدى. مولۇن بالىسى قورققىنىدىن چىرقىرىۋەتتى. ئۇزۇن قۇيرۇقى ئېيىقچاقنىڭ ساغرىسى ئاستىدا بېسىلىپ قالغان تېيىن ئاغرىق ئازابىدىن تولغىنىپ كەتتى. ئېيىقچاق يوغان گەۋدىسى بىلەن سەھنىنى توسۇۋالغاچقا ئويۇننى كۆرەلمىگەن كىچىك هايۋانلار چۇرقىراشقىلى تۇردى. ئويۇن تەرتىپى بۇزۇلدى...

— ئەدەپ - ئەخلاقنى ئۇقمامسەن، بالام؟ — دېدى بىر چەتتە ئولتۇرغان قېرى مايمۇن ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ، — شۇنچىۋالا بويۇڭ بىلەن مۇشۇنداق بولمىغۇر قىلىقلارنى قىلساڭ ئۆزۈڭگە سەت ئەمەسمۇ؟

— سېنىڭ نېمە كارىڭ؟ — دېدى ئېيىقچاق قوپاللىق بىلەن، — نېمە قىلغۇم كەلسە شۇنى قىلىمەن!

— بولدى، باشقا گەپلەرنى كېيىن دېيىشەيلى، — دېدى مايمۇن ئۇنىڭ بېشەملىكىدىن بىزار بولۇپ، — ئاۋۋال كۆپچىلىكنى خاتىرجەم ئويۇن كۆرگىلى قوي!

— تازا گەپ بولدى - دە! — دېدى ئېيىقچاق مەسخىرە ئارىلاش، — ئۇلارنى ئويۇن كۆرگىلى قويماي كۆزىنى ئېتىۋاپتىمەنمۇ؟

— ھەممىنىڭ ئالدىدا پوتەيدەك چوقچىيىپ ئولتۇرۇۋالساڭ، بىزدەك جۇغى كىچىك، بويى پاكارلار قانداق كۆرەلەيمىز؟ — توشقانچاق ئاچچىقىغا بەس كېلەلمەي غودۇڭشۇپ قويدى.

— بولمىسا مېنىڭ ئورنۇمغا بېرىپ ئولتۇرغىن! — دەپ تەكلىپ قىلدى مايمۇن بىر چەتتىكى ئورۇننى كۆرسىتىپ.

— ماۋۇ ئالجىغان قېرىنى قاراڭ! — دېدى ئېيىقچاق مەنسىتمىگەن هالدا ئاغزىنى پۇرۇشتۇرۇپ، — مەن ساڭا ئورنۇڭنى بوشىتىپ بەر دېدىممۇ؟ كۆزۈمگە كىرىۋالغىچە ئۆزۈڭنىڭ ئولتۇرۇشنى ئولتۇرمامسەن! مېنىڭ مەشەدە ئولتۇرغىنىم ئولتۇرغان!

ھەر تەرەپتىن ئېيىقچاقنى ئەيىبلىگەن غەزەپلىك سادالار كۆتۈرۈلدى، غۇلغۇلا باشلاندى.

قەھرى ئۆرلىگەن تايغان ئەدەپسىزنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ قويۇش ئۈچۈن چىشلىرىنى غۇچۇرلاتقىنىچە ئېيىقچاققا ئېتىلىۋېدى، مايمۇن توساپ قويدى.

ئويۇننى داۋاملاشتۇرۇشقا مۇمكىن بولماي قالدى.
ھەممەيلەن كۆڭۈلسىزلىك ئىچىدە تارقىدى. مۇشتلاشتا
ئۇتتۇپ چىققان نوچىلاردەك غادىيىۋالغان ئېيىقچاق ھېچ-
كىمگە قاراپمۇ قويماي غىڭشىپ ناخشا ئېيتقىنىچە ھەممىدىن
بۇرۇن ئۆز يولىغا راۋان بولدى، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن
مايمۇن، مولۇن، تىيىن ۋە توشقانچاقلار بېشىنى چايقى-
شىپ، پاراڭ سېلىشقىنىچە ئورمانلىققا قاراپ مېڭىشتى.
ئۇلار ئورمان بىلەن ئويۇن قويۇلغان سەينا ــ ئوت-
لاقنى ئايرىپ تۇرىدىغان تاغدىن ئېشىپ بولغىچە ھاۋا
گۈلدۈرلەپ، شارقىراپ يامغۇر قۇيۇۋەتتى. مايمۇن مولۇن-
نىڭ بالىسىنى قۇچىقىغا ئېلىۋالدى، توشقانچاق قاياقتىندۇر
بىر موگۇ كۆنلۈك تېپىپ كەلدى - دە، مولۇنچاقنى يام-
غۇردا ھۆل بولۇپ كېتىشتىن ساقلىدى. مولۇن تىيىنغا،
تىيىن توشقانچاققا، توشقانچاق مايمۇن بىلەن ئۇنىڭ قۇچى-
قىدىكى مولۇنچاققا كۆيۈنگەن ھالدا بىر - بىرىنى يۆلىشىپ
تاغدىن پەسكە چۈشۈۋاتقاندا تۇيۇقسىز ئالدى تەرەپتىن:
«ۋايجان! قۇتقۇزۇڭلار!» دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.
ــ ئېيىقچاقنىڭ ئاۋازىمۇ نېمە؟ ــ دېدى مايمۇن
قۇچىقىدىكى مولۇنچاقنى مولۇنغا تۇتقۇزۇۋېتىپ، ــ مەن
ئاۋۋال بېرىپ قاراپ باقاي، سىلەر ئارقامدىن يېتىپ بې-
رىڭلار!
ئاۋاز چىققان جايغا ئۇچقاندەك يېتىپ بارغان
مايمۇن، تېيىلىپ كېتىپ چوڭقۇر جىلغا ئۈستىدە ساڭگىلاپ
تۇرغان بىر تاشقا ئېسىلىپ قالغان ئېيىقچاقنى كۆرگەندە،
بەدىنىدىن سوغۇق تەر چىقىپ كەتتى. ناۋادا ئېيىقچاق
چۈشۈپ كېتىدىغانلا بولسا، كۇكۇم - تالقان بولۇپ كې-
تەتتى. مايمۇن ئىككىلىنىپ ئولتۇرمايلا چاققانلىق بىلەن
ئېيىقچاق ئېسىلىپ قالغان تاش ئۈستىگە سىيرىلىپ چۈشتى-
دە، قۇيرۇقىنى بىر پۇتاققا چىرمىۋېلىپ، ئۆزىنى ئالغا
تاشلاپ ئېيىقچاقنىڭ قولىدىن تۇتۇۋالدى. قىل ئۈستىدە
قالغان ئېيىقچاققا قايتىدىن جان كىردى، ئۇ ئاخىر مايمۇن-
نىڭ ياردىمىدە تاش ئۈستىگە چىقىۋالدى. ئاڭغىچە مولۇن،
تىيىن ۋە توشقانچاقلارمۇ يېتىپ كەلدى - دە، بىر ئۇزۇن
يېشىل پىلەكنى تۆۋەنگە تاشلىدى. ئېيىقچاق پىلەككە يامى-
شىپ، خەتەردىن قۇتۇلدى. مايمۇن: «بىرەر يېرىڭ زە-
خىملەندىمۇ - يوق؟» دەپ كۆيۈمچانلىق بىلەن سورى-
دى. مولۇن، تىيىن، توشقانچاقلار ئۇنىڭ بىرئاز سۇرۇ-
لۇپ كەتكەن يەرلىرىنى مېھرىبانلىق بىلەن سىلاشتى. بۇ-
نىڭدىن تەسىرلەنگەن ئېيىقچاقنىڭ كۆز ئالدىدىن ئۆزىنىڭ
باياتىنقى قوپاللىق، ئەدەپسىزلىكلىرى يالت قىلىپ ئۆتتۈۋې-
دى، خىجىللىقتىن يۈزى ۋىللىدە قىزىرىپ كەتتى...

ئەركىن تاپشۇرۇقلىرىنى قولىنىڭ ئۇچىدىلا ئىشلەپ
تۈگەتتى - دە، ئۆزىنى كارىۋاتقا تاشلىدى. چېكى يوق
خىياللار دېڭىزىدا ئۈزۈۋېتىپ ھېرىپ كەتكەنلىكتىنمىكىن،
بىر پەستىلا ئۇخلاپ قالدى.
مانا، زۇمرەتتەك سۈپسۈزۈك ئاسمان، مامۇقتەك
ئاپپاق بۇلۇتلار لەيلەپ يۈرۈشىدۇ. ئارزۇسىنى ئىشقا ئا-
شۇرغان ئەركىن كۈمۈك لاچىننى غارقىرىتىپ ھەيدەپ كې-
تىۋاتماقتا. ھەيۋەتلىك ئېگىز تاغلار، ياپيېشىل ۋادىلار،
تولغىنىپ ئېقىۋاتقان دەريالار، ئۇزاقتىن - ئۇزاققا سوزۇل-
غان ئېدىرلار... پاھ، كۆك قەرىدىن تۆۋەنگە قارىسا يەر
يۈزى نەقەدەر گۈزەل كۆرۈنىدۇ - ھە!؟ «ھەي ئىست،
مۇئەللىم يېنىمدا بولغان بولسا، كارامىتىمنى بىر كۆرسە-
تىرىشىپ ئۆگەنمىسەڭ، كەلگۈسىدە كارغا يارىمايدىغان
ئادەم بولۇپ قالىسەن، دەپ ئەيىبلەۋەرمىگەن بولاتتى!
ھەتتىگىنەي!... ئۇ ئەپسۇسلانغان ھالدا بېشىنى چايقاپ
قويۇپ، پەسلىمەكچى بولۇپ تۇراتتى، يەر يۈزىدىكى قو-
ماندانلىق ئىشتابىدىن بۇيرۇق كەلدى:
ــ دىققەت، ئالدىڭدا تۇمان بىلەن قاپلانغان بوغدا
چوققىسى، دەرھال يەنە 1000 مېتىر يۇقىرى ئۆرلە!
ــ خوپ! ــ ئەركىن جاۋاب بېرىۋېتىپ، يۇقىرى
ئۆرلەشكە باشلىدى.
ــ ئەركىن! ــ ياردەمچى لىيۇتچىك ــ ئەركىننىڭ

قۇسۇرلىرىنى ھەدېسلا كوچىلاپ تۇرىدىغان ساۋاقدىشى غەيرەتنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى، — بېنزىن تۈگەپ قالاي دېدىغۇ! بۇ قېتىمقى مۇساپىگە قانچىلىك بېنزىن كېتىدىغانلىقىنى توغرا ھېسابلاپ قاچىلىدىم دېۋىدىڭغۇ، يول يېرىملاشماستا...

ئەركىننىڭ يۈرىكى «جىغغىدە!» قىلىپ كەتتى. خاتا ھېسابلاپ قويغان بولسا - ھە! بۇنىڭ ئاقىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىش ھەقىقەتەن قورقۇنچلۇق ئىدى...

— ئەمدى قانداق قىلساق بولار غەيرەت؟ — ئەركىن تەمتىرەپ قالدى.

— چوققىدىن ئۆتۈپ بولۇپلا بىرەر تۈزرەك جاينى تېپىپ چۈشۈش كېرەك! — دېدى غەيرەت كەسكىنلىك بىلەن.

ھېلىمۇ ياخشى، غەيرەتنىڭ توغرا ھېسابلىشى بىلەن ئۇلار بىپايان ئورمان ئوتتۇرىسىدىكى بىر چىمەنلىككە ئامان - ئېسەن چۈشۈۋالدى.

شۇ ھامان ئايروپىلان ئەتراپىنى سېرىك ئۆمىكىنىڭ مايمۇن، جەرەن، ئېيىق، ئات، ئۆچكە، توشقان، ئىت قاتارلىق ئاتاقلىق ئارتىسلىرى ئورىۋېلىشتى.

— پاھ، ئەركىنغۇ بۇ! — دېدى مايمۇن ئايروپىلان شوتىسىدىن چۈشۈۋاتقان ئەركىنگە قولىنى ئۇزىتىۋېتىپ، — قارشى ئالىمىز! قارشى ئالىمىز!

— بىزگە دەرس ئۆتكىلى كەلدىڭىزغۇ دەيمەن، — دېدى توشقان خۇشاللىقىدىن تاقلاپ تۇرۇپ، — ئۆتكەن قېتىم ئويۇنىمىزنى كۆرگەندىن كېيىن سىزنىڭ: «سېرىك ئۆمىكىدە ئوقۇتقۇچى بولسامۇ قىزىق بولغۇدەك...» دېگەن گېپىڭىزنى ئاڭلاپ قالغانتىم!...

— ھا! ھا! ھا!... — ئىت قاقاقلاپ كۈلۈۋەتتى، — ھېسابتا ئۆردەك تۇخۇمدەك نۆل ئېلىشتىن باشقىنى بىلمەيدىغان ئۇنداق ئوقۇتقۇچىدىن تەلىم ئېلىپ، ئىككىگە ئىككىنى قوشسا بەش بولىدۇ، دەپ ھېسابلاپ بەرگىلى تۇرساق، تاماشىبىنلارنىڭ كۈلكىسىگە قالمايمىزمۇ؟!

— راست، ئۆزى پىششىق بىلمىگەننى بىزگە قانداق ئۆگىتىدۇ؟! — دېدى ئېيىق ئىتنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، — ئۇنىڭدىن كۆرە، بىزگە غەيرەتنىڭ دەرس ئۆتكىنى تۈزۈك!...

ئەركىن ئۆلگۈدەك ئىزا تارتىپ، ئالدى - كەينىگە قارىماي بەدەر تىكىۋەتتى، شەلپەردەك قىزىرىپ كەتكەن يۈزى چىملداپ كەتتى. قاچا - قاچا، ئاخىر قۇش - قاناتلار بەس - بەستە نەغمە - ناۋا قىلىۋاتقان بىر يەرگە كەلگەندە، ئىختىيارسىز توختاپ قالدى.

— بەللى، شائىر بولۇشقا بەل باغلىغان ئەركىن كەپقاپتۇ، قارشى ئالايلى! — دېدى كاككۇك چاۋاك چېلىۋېتىپ، — بىزگە بىر شېئىر يېزىپ بەرسىڭىزچۇ، زوق - شوقىمىز بىلەن دېكلاماتسىيە قىلىۋەتسەك!

توغرا، ئەركىن ئۆتكەندە بىر شائىرنىڭ دېكلاماتسىيە قىلىپ گۈلدۈراس ئالقىشقا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرۈپ شۇ ئويغا كەلگەن ئەمەسمىدى! بىراق، تىل - ئەدەبىيات دەرسىنىڭ تەسلىكىنى دېسىڭغۇ شۇ...

— تالانتلىق ياش شائىرىمىز، — دېدى ھۆپۈپ ئەركىننىڭ خىيالىنى ئۈزۈپ، — بىر شېئىر يازغانتىم، قانداقراق چىقتىكىن، ئاڭلاپ باقسىڭىز!

ھۆپۈپ قەددىنى رۇسلاپ، ھاياجان ئىچىدە دېكلاماتسىيە قىلىشقا باشلىدى:

ئېخ!
ئېخ!!
ئېخ!!!
....
قۇملۇقتىكى شوخ بېلىق،
دېڭىزدىكى نار تۆگە...
كۆكتە ئۈزار ئاق پاختا،
يەردە بۇلۇت بىر دۆۋە...

— شۇمۇ شېئىر بولدىمۇ؟! دېدى ئەركىن پوكاندەك ئېسىلىپ، — مەنتىقىلىق بولۇش — شېئىرغا قويۇلىدىغان ئەڭ تۆۋەن ئۆلچەم، شۇنىمۇ بىلمەي تۇرۇپ شېئىر يازىمەن دېگىنىنى كۆرۈڭ؟!

نېمىشقا شېئىر بولمايدىكەن! — دېدى ھۆپۈپ تاكاللىشىپ، — ئۆزىڭىز:

«تىراكتورلار سايرايدۇ،
ئورماندىكى تېرەكتە.
ئالما، ئانار ئوخشايدۇ،
باراڭدىكى پىلەكتە...»

دەپ يازسىڭىز شېئىر بولىدىكەنۇ، مېنىڭ بۇ...

ئەركىن خىجىل بولغىنىدىن يەرگە كىرىپ كېتەي دېسە تۆشۈك، ئاسمانغا چىقىپ كېتەي دېسە شوتا تاپالماي قۇلىقىنى چىڭ ئەتتى - دە، قۇيرۇقىنى خادا قىلىۋەتتى. ئارقىسىدىن كۆتۈرۈلگەن قاتتىق كۈلكە ساداسى خېلى يىراققىچە قۇلىقى تۈۋىدە گۈلدۈرمامىدەك ياڭراپ تۇردى.

ئۇ ھېرىپ مادارى قالماي، ئۆزىنى چىمەنلىككە تاشلىدى. بىر ھازادىن كېيىن ھوشىنى تېپىپ، خىيالغا چۆكتى...

— بولدى، بىئارام بولۇۋەرمە! — چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈرگەن ئەركىن، ئالدىدا قۇيرۇقىنى شىپاڭشىتىپ تۇرغان تۈلكىنى كۆردى، — خىجىل بولۇپ كەتكۈچىلىك نېمىسى بار؟ — دېدى تۈلكە ھىجايغان پېتى سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — سەن مېڭە ئىشلىتىشنى خالىمايسەن، ئويۇنغا ئامراق، دەرەخكە يامىشىپ، تامدىن ئارتىلىپ ئويغىنىڭ - ئوينىغان، بۇ مېنىڭچە ئارتۇقچىلىق! باشقىلار سېنى ئۇستاز تۇتقۇسى كەلمىگەن بولسا مەن تۇتاي، «ئالتۇننىڭ قەدرىنى زەرگەر بىلىدۇ» دېگەندەك...

— مەن ساڭا نېمە ئۆگىتىمەن؟

— توخۇ ئوغرىلاشنى!

مانا، ئوچۇق ھاۋادا چېقىلغان چاقماق! ئەركىننىڭ كۆزىگە قاراڭغۇلۇق تىقىلىپ، بېشى پىرقىراپ ئايلىنىشقا باشلىدى. ئۇنىڭغا گويا شۇ تاپتا ئاسمان - زېمىن ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كەتكەندەك تۇيۇلدى. ئارىدىن قانچىلىك ۋاقىت ئۆتتىكىن - تاڭ، ئاران تەستە ھوشىنى يىغىپ، ئەتراپقا قاراپ، يېنىدا توخۇ شورپىسى قايناتىپ ئولتۇرغان تۈلكىنى كۆردى.

— مانا مۇشۇنداق، ئىشىمىز ئانچە مۇرەككەپ ئەمەس، — دېدى تۈلكە قاش - كۆزلىرىنى ئويناتىپ، — بۇنىڭغا كۆپ مېڭە ئىشلىتىش ھاجەتسىز. كاتەككە بارسەڭدە، توخۇنىڭ گېلىدىن غىققىدە بوغسەن، ئەپكېلىپ مەززىلىك شورپا پىشۇرۇپ، ھۇزۇرلىنىپ مەززە قىلىسەن. قىسقىسى، يەپ - ئىچىش، ئويناش - كۈلۈشنى بىلسەڭلا بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئىش تامام - ۋەسسالام! بۇ خىزمەت دىتىڭغا جەزمەن ياقىدۇ!...

ئەركىن چىشلىرىنى غۇچۇرلىتىپ، كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنىنى چاچرىتىپ، مۇشتۇمىنى چىڭ تۈگكىنىچە تۈلكىگە تاشلىنىۋېدى، قازانغا پۇتلىشىپ كېتىپ يىقىلىپ چۈشتى. پۇرۇقلاپ قايناۋاتقان قىزىق شورپا ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆرۈلدى، ئۇ ئاغرىق ئازابىغا بەرداشلىق بېرەلمەي، دەھشەتلىك چىرقىرىۋەتتى - دە ئويغىنىپ كەتتى...

ئەركىن قارا تەرگە چۆمۈلگەن ئەزايىنى سۈرتكەچ باياتىن كۆرگەن چۈشىنى بىر - بىرلەپ ئەسلەپ چىقتى. ئاتا - ئانىسىنى قاقشاتقىنىغا، مۇئەللىمىنىڭ گېپىگە قۇلاق سالماي، بەڭباشلىق قىلىپ ياخشى ئوقۇمىغىنىغا، غەيرەت قاتارلىق ساۋاقداشلىرىنىڭ بەرگەن سەمىمىي ياردىمىنى قوبۇل قىلماي، ئەكسىچە ئۇلاردىن بىھۇدە ئاغرىنىپ يۈرگىنىگە قاتتىق پۇشايمان قىلدى. «بۇنىڭدىن كېيىن جەزمەن تىرىشىپ ئوقۇپ، ئەلاچىلارغا يېتىشىۋالىمەن!» دەپ ئويلىدى ئۇ كۆڭلىدە.

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن!

سىزنىڭ قوللىشىڭىز بىلەن ژۇرنىلىمىز مۇشۇ كۈنگە كەلدى. شۇنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سەمىڭىزگە سالىمىزكى 2010 - يىلىدىن ئېتىبارەن ژۇرنىلىمىزنى كىتابخانىلارغا سېلىشنى توختاتتۇق. شۇڭا پەقەت مۇشتەرىلىرىمىزلا ژۇرنىلىمىزدىن ھۇزۇرلىنىشقا مۇيەسسەر بولالايدۇ. مۇبادا سىز بىزنىڭ سادىق ئوقۇرمىنىمىز بولسىڭىز مۇشۇ گەپنى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىڭىزغا، ئاغىنە - بۇرادەرلىرىڭىزگە، خىزمەتداشلىرىڭىزغا، يېقىن - يورۇقلىرىڭىزغا يەتكۈزۈپ قويىدىغانلىقىڭىزغا ئىشەنچىمىز كامىل.

گۇمان

قىزىلگۈللۈك پىيالىڭىز،
خويمۇ ئوبدان چىرايىڭىز.
بەش كۈن بولدى كەلمەيسىز،
ئەمدى نېمە خىيالىڭىز؟

چاينى ئىچتىم جوزىدا،
تولدۇرۇپ پىيالىدا.
سوراپ بېقىڭ يارىمدىن،
كىم باردۇر خىيالىدا؟

يارىم كىيگەن ئاياغنىڭ،
ئېگىز ئىكەن پاشنىسى.
باشقا يەردە بارمىدۇ،
مەندىن بۆلەك ئاشنىسى؟

گۈلمىدى- غۇنچەمىدى،
يارىم سېنىڭ باشىڭدىكى؟
كېچىدە تونالمىدىم،
كىملەر ئىدى قاشىڭدىكى؟

تەنگايىم، شىگايا
شىگايىم — تەنگا.
كېۋەز شاخى ئىرغاڭلايدۇ.
يارىڭنىڭ قاشىدا كىم بار؟

لوكچۇندىن چىقىپ كەلدى،
ئامرىقىم تورۇق ئاتلىق.
مېنى تاشلاپ كېتەرمۇ،
چولپان كۆز، سۆزى تاتلىق؟

خوپ ياسىنىپ چىقىپسەن،
تار كوچاڭغا ماڭدىڭمۇ.
ئەجەب بويۇن تولغايسەن،
ئۆز ۋەدەڭدىن ياندىڭمۇ.

بېغىڭدىكى ئالماڭنى،
سۇ قۇيماي قۇرۇتتۇڭمۇ؟
مەن سېنى ئۇنتۇمىدىم،
سەن مېنى ئۇنتۇدۇڭمۇ؟

ئاتىڭنىڭ ئاتلىقى بارمۇ؟
ناۋاتىڭنىڭ ئاچچىقى بارمۇ؟
سەن مېنى ياراتمايسەن،
مېنىڭدىن تاتلىقى بارمۇ؟

يارىم گۈل سۇندى ماڭا،
ئېگىز دالان بېشىدا.
قىچقارسام ھېچ چىقمايدۇ،
بىر كىم بارمۇ قېشىدا؟

يارىم ماڭا گۈل بېرىدۇ،
باغدا تۇرۇپ قول ئۇچىدا.
مەن يارىمنى كۆرۈپ قالدىم،
غەيرى بىلەن تۆت كوچىدا.

بىزنىڭ يارىڭنىڭ تۇگمىنى،
چۆرگىلىدۇ سۇ بىلەن.
مېنىڭ يارىم سەن بىلەن،
سەن يۈرۈيسەن كىم بىلەن؟

چىنار باغنىڭ دەرىخى،
تال بولامدۇ، بولمامدۇ؟!
باغرى قاتتىق تاش يۈرەك،
يار بولامدۇ، بولمامدۇ؟!

ئېگىز تاغقا چىقمىغىلار،
ئېگىز تاغدا تۇمان بار.
بىزنىڭ يارلار تۇراقسىز،
كۆڭلۈمدە چوڭ گۇمان بار.

ھاۋانى تۇمان باستى،
ئاينى كۈرگىلى بولماس.
كۆڭلۈمگە گۇمان چۈشتى،
يارنى سۆيگىلى بولماس.

ئېتىم سايغا ماڭمايدۇ،
تاقىسى يوقمىكىن؟
قىچقارسام يار ماڭمايدۇ،
كۆڭلى يوقمىكىن؟

قارلىق تاغقا قار يېغىپتۇ،
بوستاندا تۇمان.
يۈرىكىمدە ئوت كۆيەدۇر،
كۆڭلۈمدە گۇمان.

ئارپا، بۇغداي سامانى،
شامال ئايرىيدۇ.
ياخشى كۆرگەن يارىڭنى،
گۇمان ئايرىيدۇ.

كالام چىقتى ئېتىلدىن،
يۇگۇرۇپ ماڭدى ئېرىققا.
نېمە دەپ كۆيۈپ قالدىمەن،
سەيدەم دېگەن سېرىققا؟!

كىرىت كۆكۈنى يېمەيمەن،
كۆك دېگۈدەك تەمى يوق.
ئايجامالنى يار تۇتسام،
چىرايى بار، پەمى يوق.

ئىلىدىن تاران چىقتى،
تاراندىن پاراڭ چىقتى.
ئۇردا مەھەللىدىن ئۈيلەنسەم،
ئەقلى يوق ساراڭ چىقتى.

خېلى قاراپ كۆرەلمىدىم،
يارىم سېنىڭ بويۇڭنى.
بۇرۇنلاردا بىلمەپتىمەن،
ئەمدى بىلدىم خۇيۇڭنى.

پوتىسى بولغان بىلەن،
ئەسلى ئۇنىڭ بېلى بوش.
بەرگەن بىلەن مەيلىنى،
يۈرگىلى بولماس كۆڭۈل خوش.

سايلىرىغۇ - سايلىرى،
سەنجا پارنىڭ سايلىرى.
كۆن چىقىپ ئاشۋاقتى بولدى،
قاينىماپتۇ چايلىرى.

لەگمىنىڭنى يېمەيمەن،
سامساق بىلەن لازاڭ يوق.
ئۆمىدنى ئۆزمەي دېسەم،
بۇرۇنقىدەك ياڭزاڭ يوق.

ئاق بىلەكلىك ئاقمىدى،
قولۇڭدىكى قاقمىدى.
يېڭى ياچە يار تۇتسام،
مىجەزىمگە ياقمىدى.

مەن پىچاندىن ئايرىلىپ،
ئېرىپ قوندۇم تۇرپانغا.
يار كۆڭلىنى ئېرەمدۇ،
ھجىپىلا قونغانغا.

ئاي چىققاندا ئويغىنىپ،
چۈجە خوراز چىللىدى.
ئۇنبەش ياشلىق يار تۇتسام،
سۆيمەي تۇرۇپ كۈنلىدى.

ئاي ئىكەن، ئايدەك ئىكەن،
ئايدەك گۈزەل يار ئىكەن.
بىر ئۆمۈر ئۆتەي دېسەم،
كۆڭلى- كۆكسى تار ئىكەن.

تاغ كەينىدىن كەلگەنلەر،
تۇرپاننى ئىسسىق دەيدۇ.
بىزنىڭ يارنى ئاڭلىسام،
ئەجەبمۇ پىخسىق دەيدۇ.

يارىمنىڭ مىنگەن ئېتى،
كۆردۈرمىگەن تاي ئىكەن.
ئادەممىكىن دەپ يۈرسەم،
قۇرۇق سۆلەت باي ئىكەن.

ھاۋادا لەپ - لەپ قىلىپ،
بىر جۈپ ئاپپاق غاز كەلدى.
يارغا شۇنچە قىلغىنىم،
جىق بولسىمۇ ئاز كەلدى.

«تۇرپان خەلق قوشاقلىرى» توپلىمىدىن تەييارلاندى

سودا ئېقىمىغا بىر نەزەر

غالىب مۇھەممەد قارلۇق

سودا-سېتىق ۋە تىجارەت ئىنسانلار ئارىسىدا ئۇزاق تارىخقا ئىگە. «ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى تۇنجى قېتىملىق زور ئىش تەقسىماتى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر باشقا قەبىلىلەردىن ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئىشلەپچىقارغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى، مەسىلەن، كالا سۈتى، سۈتتىن ئىشلەنگەن يېمەكلىكلەر، گۆش ۋە باشقىلار سان جەھەتتىن باشقا قەبىلىلەرنىڭكىگە قارىغاندا جىق بولغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلاردا يەنە ھايۋان تېرىلىرى، قوي يۇڭى، تىۋىت ۋە ئۇنىڭدىن ئىشلەنگەن توقۇلما بۇيۇم قاتارلىق يىپ مەھسۇلاتلارنىڭ سان ۋە تۈر جەھەتتىن ئىلگىرىكىگە قارىغاندا زور دەرىجىدە كۆپىيىشى نەتىجىسىدە ئىلگىرى پەقەت ئاشۇ قەبىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدا بولۇپ كەلگەن تاسادىپىي ئالماشتۇرۇش ھەمدە ئۇرۇق ئاقساقاللىرى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان قەبىلە بىلەن قەبىلە ئوتتۇرىسىدىكى تېخىمۇ تاسادىپىي ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى تەرەققىي قىلىپ، تۇنجى قېتىم دائىملىق ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتى يارىتىلدى. شۇنىڭدەك ئوخشاش بولمىغان قەبىلە ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا ئالماشتۇرۇشنى يولغا قويۇش ھەمدە ئۇنى دائىملىق تۈزۈم سۈپىتىدە راۋاجلاندۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەشنىڭ ھەممە شارائىتلىرى ھازىرلاندى» ①. ئېنگېلسنىڭ بۇ گېپىدىن سودا-سېتىق ئىشلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپ كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر (مىللەتلەر) تەرىپىدىن پەيدا بولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئۇيغۇرلار تېرىم ئىگىلىكىگە قەدەم قويۇشتىن ئىلگىرى خېلى بىر مەزگىل كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانىدى. بۇنىڭدىن ئۇيغۇرلارنىڭمۇ سودا-سېتىق ئىشلىرى بىلەن خېلى بۇرۇنلا مەشغۇللانغانلىقى ئايان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە دۇنياۋى سودا-ئالاقە يولى بولغان قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ ئۇيغۇرلار ياشايدىغان غەربىي يۇرت — شىنجاڭنى كېسىپ ئۆتۈشى، شۇنداقلا شىنجاڭنىڭ بۇ يولدىكى مۇھىم تۈگۈنگە ئايلىنىشى ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىن قېپقالغان سودىغا ماھىر گېنىنى جۇلالاندۇرۇپ، ئۇلارنى مۇشۇ يولدىكى، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سودىغا ئەڭ ماھىر تىجارەتچىلەرگە ئاي-

لاندۇرغان. پىروفېسسور غەيرەتجان ئوسمان ئەپەندىم بۇ
ھەقتە شۇنداق دەپ يازىدۇ: «شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ (ئۇيـ-
غۇرلارنىڭ) دۇنيا بويىچە ئات، ئۆكۈز، تۆگە، ئېشەك ۋە
ھارۋىلاردىن تەركىب تاپقان كاتتا سودا كارۋانلىرى بار
ئىدى. بۇ كارۋانلار سۇلۇك سۇلالىسى، قىتان- لياۋ خانلىقى
ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغا بېرىپ سودا- سېتىق قىلغان.
ئۇلار غەربتىكى ئىسلام دۇنياسىدا ‹ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم›
دېگەن ھەممىگە ئورتاق سۆزنى قوللىنىپ، سودا ئىشلىرى-
نى تەرجىمانسىز راۋان بېجىرگەن. ئۇيغۇر كارۋانلىرى
باردى- كەلدى قىلىش ۋە ھەج قىلىش پۇرسىتىدىن پايدى-
لىنىپ، غەربتىكى دۆلەت، رايونلاردا پائالىيەت دائىرىسىنى
كېڭەيتكەن» ②. ئۇيغۇرلارنىڭ سودىغا ماھىرلىقى ھەققى-
دە يازغۇچى ھاجى قۇتلۇق قادىرى ئەپەندىمۇ «ھەج سە-
پىرىدىكى پاراڭلار» ناملىق ئەدەبىي خاتىرىسىدە مۇنداق
دەپ يازغان: «مەن بۇ راباتلارنىڭ ئالدىدىكى كەچلىك
بازاردا شىنجاڭدىن ھەج تاۋاپقا كەلگەن ياشانغان ئۇيغۇر-
لارنىڭ بىرەر ئېغىز ئىنگلىزچە ياكى ئەرەبچە بىلمىسىمۇ،
ئىما- ئىشارەتلەر بىلەن دۆۋە- دۆۋە ماللارنى سېتىۋاتقانلى-
قىنى كۆرۈپ ئىچىمدە ئۇلاردىن پەخىرلەندىم. يالغۇز
مەنلا ئەمەس، باشقا ئەللەردىن كەلگەن ھەج تاۋاپ قىلغۇ-
چىلارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بۇنداق سودا ماھارىتىگە ھەيران
قېلىشىپ، بىر - بىرىگە: ‹خۇدا ساقلىسۇن، بۇلار ئەگەر
ئىنگلىزچە، ئەرەبچە تىللارنى مۇكەممەل بىلىدىغان بولسا،
دۇنيانىڭ سودىسىنى مونوپول قىلىپ، باشقا سودىگەرلەرگە
كۈن بەرمەيدىغان ئوخشايدۇ› دېيىشكەنلىرىنى ئاڭلىدىم.
تېخى بىر ئىسپانىيەلىك ماڭا: ‹تارىخىي كىتابلاردىكى ئات
تۇياقلىرى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانى تىترەتكەن مىللەت
دېگەن سۆزگە مانا ئەمدى ئىشەندىم. ئۇيغۇرلار ھەققە-
تەنمۇ سودىغا يامان مىللەت ئىكەن. يىگىت، مىللىتىڭىزدىن
پەخىرلىنىڭ› دېدى قايىللىق بىلەن»③. دېمەك، ئۇيغۇر-
لارنىڭ سودىغا ماھىرلىقى، سودا- تىجارەتتىكى پاراسەتلىك-
لىكى ھەم قورقۇمسىزلىقىغا گەپ كەتمەيدۇ. شۇڭا تارىختا
ئۇيغۇرلار «يىپەك يولىنىڭ يەھۇدىيلىرى» دەپ نام
ئالغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ئېڭىدىكى جانلىقلىق زادى
نەدىن كەلدى؟ بۇنىڭ سەۋەبىنى بىز تاشقى ئامىل نۇقتى-
سىدىن ئۇيغۇرلار ياشىغان جۇغراپىيەلىك مۇھىتنىڭ كۆر-
سەتكەن تەسىرىدىن ئايرىپ قارىيالمىساقمۇ، ھەل قىلغۇچ
خاراكتېرگە ئىچكى ئامىل يەنى تەربىيە ئەمەلىيىتىدىكى
ئىرسىيەت خاراكتېرلىك يارقىنلىقلاردىن ئىزدەيمىز. «تا-
رىخقا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇيغۇرلارنىڭ باللىرىغا
سودا تەربىيەسى بېرىشىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن
بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. ‹تاڭ سۇلالى-
سىگە دائىر مۇھىم خاتىرىلەر›دە ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك
تەركىبىنى شەكىللەندۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىغان قەدى-
مىي مىللەت سوغدىلارنىڭ ئۆز باللىرىنىڭ ئاغزىغا ۋە ئا-
لقىنىغا ھەسەل سۈركەپ، سودىدا شېرىن- سۇخەن
بولسۇن، ئالدى- ساتتىدا قولىغا پۇل چاپلىشىپ قالسۇن
(پايدا ئالسۇن) دەيدىغان ئىرىمى بارلىقى، بالا 20 ياشقا
كىرگەندە ئۇلارنى كارۋانغا قوشۇپ يىراق سەپەرلىك سو-
دىغا ئۆگىتىدىغان ئادىتى بارلىقى يېزىلغان. ئۇقۇشمىزچە
بۇ خىل قەدىمىي ئادەت ھازىرمۇ ئاتۇش، قەشقەر قاتار-
لىق جايلاردا ئىزچىللىقنى ساقلاپ كېلىۋېتىپتۇ»④. يەنە
شۇ تارىخىي ئۇچۇرلاردىن مەلۇمكى، «سوغدىلار تىجا-
رەتچىلىككە بەكمۇ ماھىر بولغان. ئۇلار باللارغا بەش يې-
شىدىن تارتىپلا خەت ۋە ھېساب ئۆگەتكەن. خەت ساۋاتى
چىقىشى بىلەنلا ئۇلار باللىرىنى سودىگەرچىلىككە كىرىش-
تۈرۈپ پايدا ئېلىشقا ئۆگەتكەن. سوغدىلارنىڭ نەزەرىدە
پايدا ئەڭ قەدىرلىك نەرسە ھېسابلانغان، شۇڭا ئۇلار
يېڭى تۇغۇلغان بالىنىڭ قولىغا ‹پايدا ساڭا ئۆمۈرلۈك
ھەمراھ بولسۇن› دەپ تۇمار باغلاپ قويىدىغان ئادىتى
بولغان»⑤. ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئائىلە ۋە جامائەت
ئەخلاقى تەربىيەسىدىكى پاك- ھالال ياشاش، ھارامدىن
يىراق تۇرۇش، لەۋزىدە تۇرۇش، سەممىي بولۇش، ئىرا-
دىلىك بولۇش، ئاچ كۆزلۈك قىلماسلىق، ئىنساب- دىيانەت-
لىك بولۇش... قاتارلىقلار ئۇيغۇرلار سودا ئەخلاقىنىڭ ئا-
ساسىي مەزمۇنى قىلىنغان، شۇنداقلا سودا- تىجارەت جەر-
يانىدا ئالغان پايدىسىدىن مەلۇم ئۈلۈشنى خەير- ساخا-
ۋەت ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىشنى سودا- تىجارەتتە تېخى-
مۇ بەرىكەت تېپىشنىڭ ئاساسى دەپ قارىغان. پۇل تاپقان-
دا كۆرەڭلەپ كەتمەسلىكنى، تۇرمۇشتا ئاددىي- ساددا ۋە
تېجەشلىك بولۇشنى، كەيپ- ساپاغا، ئىچىملىك- چېكىملىك-
كە ھەم تۈرلۈك پەسكەشلىك- بۇزۇقچىلىقلارغا بېرىلمەس-
لىكنى سودا نىزامى قىلغان. ئادەتتە ئۇيغۇرلار سودا- تىجا
رەتنى ھالال تىرىكچىلىك يولى دەپ قارىغاچقا، تىجارەتنى
چوڭ- كىچىك دەپ ئايرىماي قۇربى قايسىسىغا يەتسە

شۇنى قىلىۋېرىدۇ؛ جاپا تارتىشتىن ۋە زىيان تارتىشتىن قورقۇپ كەتمەيدۇ، بىر كېچىدىلا باي بولۇپ كېتىش شېرىن خىياللىرىغا بېرىلمەيدۇ؛ كۆز بىلەن كۆزىتىش ۋە ھېسابلاشقا، پايدا-زىياننى دەڭسەشكە بەك ماھىر؛ «كۆپ پايدىنى دەپ ساقلىغاندىن كۆرە، ئاز پايدا ئالسامۇ پۇلنى كۆپرەك دومىلاتقىنىم ئەلا» دەپ قارىغاچقا، مال ئوبوروتى تېزلىتىشكە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ؛ ئېلىم-بېرىمدا ئادىل، ھارامدىن قاچىدۇ؛ لەۋزىدە تۇرۇپ، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدۇ، شېرىكلىرىنىڭ ھەققىگە خىيانەت قىلمايدۇ، «خەقنىڭ ھەققىنى يەۋالسام، ئۆزۈمنىڭ نەچچە ھەسسە ھەققىم توزۇپ كېتىدۇ» دەيدىغان ئەقىدىگە بەك ئىخلاس قىلىدۇ؛ يېڭىلىقنى ئاسان قوبۇل قىلىدۇ، يېڭى شەيئىلەرگە ئىنتىلىدۇ، مۇشۇ سەۋەبلىكمىكىن، ئەتىدىن-كەچكىچە بىرلا خىل تىجارەتكە ئېسىلىۋالمايدۇ، ئامال بار ئۇنى-بۇنى قىلىپ باققۇسى كېلىدۇ؛ شۇڭا يۇرت كېزىپ، جاھان كېزىپ، بازار ئارىلاپ تىجارەت يۈرۈشتۈرۈشكە ئۇستا. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ئوچۇق-يورۇق، ئاسان چىقىشىپ كېتەلەيدۇ، تاكتىكىلىق، ئۆز ئىشىغا پۇختا. خەلقىمىز مانا مۇشۇنداق سودا ئەخلاقى ۋە سودا دەستۇرىغا، شۇنداقلا مۇشۇلارنى مەزمۇن قىلغان سودا-تىجارەت ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغاچقا، خەلقىمىزنىڭ سودىغا ماھىرلىقى شەكىللەنگەن، سودا ئېڭىدىكى جانلىقلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن، تارىختا سودا-تىجارەتتە شانلىق ئىزلارنى قالدۇرغان.

كېيىنكى مەزگىللەردە «يىپەك يولى»نىڭ خارابلىشىشى، بېكىنمىچىلىك ۋە نادانلىقنىڭ ئەۋج ئېلىشى، جۈملىدىن بۆلۈنمىچىلىك ۋە ئىتتىپاقسىزلىق كۈچىيىپ، سوپى-ئىشانچىلىق يامراپ، تۈرلۈك سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي داۋالغۇشلار كۆپلەپ يۈز بېرىشى نەتىجىسىدە ئۇيغۇرلاردىكى سودا-تىجارەت قىزغىنلىقى زور دەرىجىدە سۇسلاپ كەتتىيۇ، ئەمما يوقاپ كەتمىدى. كارۋانلارنىڭ كولدۇرما ئاۋازلىرى ئىلگىرىكى سەلتەنىتىنى يوقاتتى. يېڭى دېڭىز يوللىرىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن قۇرۇقلۇق سودا يولىنىڭ مونوپوللۇق دەۋرى ئاخىرلىشىپ، سۇ يولى سودا-ئالاقىدىكى كوزىر نۇقتىغا ئايلاندى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە تارىم ئويمانلىقى مەلۇم مەزگىللىك غېرىبلىق پاتقىقىغا پاتتى، شۇنداق بولسىمۇ ئەجدادلاردىكى سودا گېنىنىڭ ھاياتىي كۈچىنىڭ سەمەرىسى سۈپىتىدە ئاشۇنداق «دىمىق» مۇھىتتىمۇ مۇساباپىيلار جەمەتى ۋە مۇھىتىلار جەمەتىگە ئوخشاش يول ئاچقۇچى ئەزىمەتلەر بارلىققا كەلدى ۋە ئىلھامبەخش ئىزنالىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى. شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنىڭ ئورنىتىلىشىغا ئەگىشىپ ئومۇمىي مۈلۈكچىلىك خاراكتېرىدىكى سودا-تىجارەت ئاساسىي ئېقىمغا ئايلىنىپ، يەككە ئىگىلىككە يول بەرمىدى. پىلانلىق ئىگىلىك ئىچىدە ئۇيغۇر سودىسى ئۆزىنى كۆرسىتەلمىدى. پارتىيە 11-نۆۋەتلىك 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن كوللېكتىپ ئىگىلىكنىڭ ئاستا-ئاستا خۇسۇسىي ئىگىلىككە ئورۇن بوشىتىشى، بولۇپمۇ ئىسلاھات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش شامىلىنىڭ خۇش پۇراق ئېلىپ كېلىشى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ۋۇجۇدىدىكى يوشۇرۇنۇپ ياتقان سودا گېنى بۇ «ساپ ھاۋا»دىن ئۆزگىچە ئىلھاملىنىپ، ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان جانلىنىش ۋەزىيىتىگە ئۆتتى. «1983-يىلىغا قەدەر جۇڭگو تۇپرىقىدا تېخى سودا دولقۇنى كۆتۈرۈلمىگەن چاغدا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ سودا-تىجارەتكە بولغان ئالاھىدە سەزگۈرلۈكىگە تايىنىپ، ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ، شاڭخەي، گۇاڭجۇ، بېيجىڭلارغا يۈرۈش قىلدى-دە، جۇڭگو بويىچە دېڭىز ياقىسى سودىسىنىڭ ئاۋانگارتلىرى بولۇپ قالدى. گۇاڭدۇڭنىڭ لوسا شەھىرىدىكى دېڭىز ياقىسى سودىسىنى مونوپول قىلىپ، گۇاڭجۇ، بېيجىڭ، شاڭخەيلىكلەر بىلەن سودا قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا جۇڭگونىڭ قايسى چوڭ شەھەرلىرىدە قايسى خىل مال بازار تاپسا شۇ يەرگە بېرىپ سودا قىلدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئۇلار ھەر قايسى شەھەرلەردە پۇل تىجارىتىنى باشلىدى. ئۇلار قول ئىشارىتى ۋە تىجارەت جەريانىدا ئۆگىنىۋالغان بىر نەچچە ئېغىز قولاشمىغان ئىنگلىز تىلى بىلەن چەت ئەللىكلەردىن: «سىزدە ئامېرىكا دوللىرى بارمۇ؟» دېگەندەك سوراپ يۈرۈپ تىجارەت قىلىپ، ناھايىتى تېز ئارىدىلا گۇاڭجۇ چەت ئەل پۇلى بازىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى ئىگىلىدى. بېيجىڭلىقلار ئۇ چاغدا تېخى ئۇيقۇدا ئىدى. ئۇلار ئېسىنى بىلىپ ئۇيقۇدىن ئويغانغاندا، پۇل ئېلىپ سېتىشنىڭ بۇ ئاۋانگارتلىرى ئاللىقاچان باشقا بازارلارغا يۈرۈش قىلىشنى باشلىۋەتتى. خۇاڭ يى ئەپەندى ئېيتقاندەك: ‹شۈبھىسىزكى، ئۇيغۇرلار پۇل ئېلىپ سېتىشنىڭ ئىشىكىنى تۇنجى بولۇپ ئاچتى ھەم ئىچكىرى ئۆلكىلەرنى ئويغاتتى›»⑥. بۇ بايانىدىن كۆرۈ-

ۋېلىشقا بولىدۇكى، «بازار چاققانلىقى» دېگەندەك ئۇيغۇ-
ۇرلارنىڭ سودا-تىجارەتكە چېچەنلىكى، چاققانلىقى، پارا-
سەتلىكلىكى، تەۋەككۇلچى، قورقۇمسىزلىقى، جۇملىدىن تە-
رىشچانلىقى ئالاھىدە گەۋدىلىكتۇر. مانا ھازىر ئۇيغۇرلار
ئارىسىدا دۆلەت ھالقىغان سودىگەرلەر، كارخانىچىلار،
يېمەك-ئىچمەك ۋە كىيىم-كېچەك تىجارەتچىلىرى، يايمە-
چىلار، باققاللار، بېدىكلەر، «دوللارچى»لار... يامغۇر-
دىن كېيىنكى بامبۇك نوتىلىرىدەك تۇشمۇ تۇشتىن بارلىققا
كېلىپ، گويا مۇتلەق كۆپ قىسىم ئادەم سودىگەر، تىجا-
رەتچىدەك تۇيغۇ بەردى. تارىختىكى ھۈنەر-كەسىپلەرد-
ىمىزدىن بولغان سەرراپلىقمۇ راۋاج تېپىپ، ھەرقايسى يۇرت-
لاردا زەرگەرخانىلار ئېچىلىپ، ئالتۇن ۋە زىبۇزىننەت،
ئۈنچە-مەرۋايىت سودىگەرلىرىمۇ ئاۋۇپ كەتتى. ئۇيغۇر-
لاردىكى چار بازار سورۇنلىرىمۇ ئىلگىرىكىدىن بەكرەك
ئاۋاتلىشىپ، ئىقتىسادىي ئوبوروت كۈچىمۇ ئۈزلۈكسىز زو-
رايدى. چار بازار سودىسىنىڭ قىزىشى ئېنىقكى بېدىكلەر-
نىڭ تاپاۋىتىنىمۇ يۇقىرى كۆتۈردى. «‹يەڭ سودىسى›
ئارقىلىق ‹بېدىك› ئىككى تەرەپنى كېلىشتۈرگەندىن كېيىن
ئادەت بويىچە ساتقۇچى بىلەن سېتىۋالغۇچىنىڭ ئوڭ قول-
ىنى تۇتۇپ، «ياپىرىم، ھەر ئىككىڭلارغا قۇتاتسۇن!»
دەپ ئۇلارنىڭ ئالقانلىرىنى يەر (تۇپراق)گە سۈرىدۇ.
سودىغا تۇپراقنى گۇۋاھچى قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى
تۇپراقنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادىنىڭ ئۆرپ-ئادەتتىكى ئىپادد-
ىسى ھېسابلىنىدۇ»⑦. بازار ئىگىلىكىنىڭ يولغا قويۇلۇشى
ۋە ئۇنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۇيغۇرلاردىكى باققاللارنىڭ
سودىسىنىمۇ جانلاندۇردى. «ئۇيغۇرلار مېۋە-چېۋە
كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى ‹باققال› دەپ ئاتايدۇ.
باققاللار كۈندىلىك توپ سېتىۋېلىش ياكى باغ كۆتۈرە ئې-
لىشتەك ئىككى خىل ئۇسۇل بىلەن توپ ئېلىپ پارچە سا-
تىدۇ. مېۋە دۇكىنى ئالدىدىن ئۆتكەن كىشىلەرگە ‹پۇل
ئالمايمەن، بىر تال يەپ باقسىلا› دەپ يېگۈزۈپ تەمنى
تېتىتىپ ساتىدۇ، باققاللار كەڭ قورساق بولۇپ، خېرىدار-
لار بىلەن بىھۇدە باھا تالاشمايدۇ. ھۆل مېۋە ساتىدىغان
باققاللاردا جېدەل-ماجىرا چىقىپ سېتىش ئادىتى بولمىغان»⑧. يۇقىرد-
قى تەپسىلاتلاردىن خەلقىمىزنىڭ سودا-تىجارەتتە دىيانەت-
لىك، پاراسەتلىك، ئەقىللىق ھەم ئۆتكۈر ئىكەنلىكىنى كۆ-
رۈۋالغىلى بولىدۇ؛ دەۋرنىڭ تەرەققىي قىلىشى، سودا-سې-
تىقنىڭ زىللىلىشىغا ئەگىشىپ، بۈگۈنكى كۈندە باققاللارمۇ
ئۆلچەملىك تارازا ئىشلىتىدىغان بولدى.

بىراق ئىقتىساد يەر شارىلىشىۋاتقان ھازىرقى دۇنيا
ئۆزگىرىشچان، ئالماشتۇرۇش شەكلى كۆپ خىللاشتى ۋە
تېزلەشتى؛ سودا-تىجارەت كارخانىلىشىش، كەسپىلىشىش
ۋە تېخنىكىلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى؛ ئۆزگىچە تورى ئومۇم-
لىشىپ، تېلېفون ۋە كومپيۇتېر ئارقىلىقلا سودا ئۆزگىرىشىنى
ئىگىلەش، بازار ئېچىش، مال تەمىنلەش ياكى مال سېتىۋې-
لىش، مۇنداقچە دېگەندە سودا ئالاقىسى قىلىش يېڭى
گەپ بولماي قالدى. مۇشۇنداق رىقابەت ۋە كىرىزىسقا
تولغان سودا دۇنياسىدا ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئاددىي
ھالدىكى يۆتكەپ سېتىش تىجارىتى، رېستوران ۋە ئاشخانا
ئېچىش تىجارىتى، تۈرلۈك شەكىلدىكى دۇكان تىجارىتى
ۋە ئۇششاق ئېلىپ ساتارلىق تىجارىتىنىڭ كۈتكىنىمىزدەك
ھاياتىي كۈچى بولسۇنمۇ؟! تىرىكچىلىك، كۈندىلىك
روزغار ئۈچۈنلا قاتناش ترانسپورت، سودا-ئالاقە راۋان
بولمىغان چاغلاردا يۆتكەپ سېتىش سودىسى راۋاج تاپقان
بىلەن، ھازىرقىدەك ئۆزگىچە-ئالاقە راۋاج تاپقان چاغدا بۇ
خىل تىجارەت شەكلىمۇ ئىلگىرىكى سەلتەنىتىدىن قېپقال-
دى. كومپيۇتېر ئالدىدا ئولتۇرۇپلا دۇنيانىڭ قايسى يېرد-
ىدە قايسى خىل سودا ئاۋات، قايسى خىل سودا كاسات؛
قەيەرگە قانداق مال لازىم، قەيەردىن قانداق مالنى كىر-
گۈزگەندە قولايلىق ھەم ئۈنۈملۈك بولىدۇ، كۆپرەك پۇل
تاپقىلى بولىدۇ... دېگەندەك ئۇچۇرلارغا ئېرىشىپ، تېلې-
فون ياكى تور ئالاقىسى ئارقىلىقلا قارشى تەرەپ بىلەن
توختام تۈزۈشكىلى ۋە مۇشۇ ئارقىلىق مال تەمىنلەش
ياكى مال كىرگۈزۈش مەقسىتىگە يەتكىلى بولۇۋاتقان
«چېچەن» دەۋردە ئۇچۇرغا ئەھمىيەت بەرمەي ئاڭلىغان
ياكى مۆلچەرىي ئۇچۇرغا، ھەتتا ئون ياكى 15 كۈن ئىل-
گىرىكى ئۇچۇرغا تايىنىپلا كونا قېلىپتىكى يۆتكەپ-سېتىش
سودىسى بىلەن شۇغۇللانسىڭىز، «ئۆيدىكى ھېساب تالاغا
توغرا كەلمەيتۇ» دېگەندەك زىيان تارتىپ قېلىشىڭىز
مۇمكىن. بىر سودىگەر ئاغىنەم بار ئىدى، ئۇ ئۆتكەن
يىلى يازدا بىر تونىنا ئۆرۈكنى نىڭشياغا ئاپىرىپ، خېلى
ئوبدانلا پۇل قىپتۇ ھەمدە بۇ يەردە ئۆرۈك مەھسۇلاتى-
نىڭ تەمىنلەشنى بەكلا قاندۇرالمايۋاتقانلىقىنى، بولسا تېخى-
مۇ جىقراق ئۆرۈكنى يۆتكەپ سېتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى
ھېس قىپتۇ-دە، يەنە دەرھاللا قومۇلغا قايتىپ چىقىپ،
ئۈچ تونىنا ئۆرۈك سېتىۋېلىپ نىڭشياغا يول ئاپتۇ. بۇ

قېتىم تېخىمۇ كۆپرەك پۇل تاپىدىغان بولدۇم، دېگەن ھاياجاندا نىڭشياغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، بىردىنلا ئىشلارنىڭ باشقىچىرەك بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپتۇ، بۇ قېتىم ئالتە-يەتتە سودىگەر بىراقلا ئۆرۈك يۆتكەپ كېلىپ، تەمىنلەشنى ئېھتىياجدىن ئاشۇرۇۋەتكەن، بۇنىڭ بىلەن ئۆرۈك سودىسى كاساتلاشقان، شۇنىڭ بىلەن ئاغىنىمىزنىڭ ئۆرۈككە خېرىدار يوق، باشقا يەرگە يۆتكەپ ئاپىرىپ ساتاي دېسە، ھۆل مېۋە بولغاچقا ئۇزاققا بەرداشلىق بېرەلمەي سېسىيدىغان گەپ. شۇنىڭ بىلەن ئۆرۈك ۋاقتىدا سېتىلماي، ئالدى سېسىشقا باشلاپتۇ. ئامال يوق ئاغىنىمىز قومۇلدا ئۆرۈكنى سېتىۋالغاندىكى باھانىڭ (تەننەرخ باھانىڭ) يېرىمىدىنمۇ تۆۋەن باھادا تۆكمە قىلىپ سېتىپ، زور زىيان تارتىپتۇ. دېمەككى، ئاغىنىمىز بۇ يەردە ۋەزىيەتنى خاتا مۆلچەرلەپ، باشقىلار بۇ «بازار»نى بىلمەيدۇ دەپ قارىغان. ھازىرقى دەۋرنىڭ ئۇچۇر دەۋرى ئىكەنلىكىنى تازا تونۇپ يېتەلمىگەن. مېنىڭچە، مۇشۇ خىل يۈزەكي سودا ئېڭى ئارقىلىق توزۇپ كەتكەن ياكى زىيان تارتقان سودىگەرلەر ئاز بولمىسا كېرەك.

بىزدە بىر تۈركۈم كارخانىچىلار بارلىققا كەلدى ھەم كېلىۋاتىدۇ. ئەمما تىجارەت شەكلى، ئىشلەپچىقىرىش ئەندىزىسى ئوخشاپراق كېتىدىغان كارخانىلىرىمىز ئارا پاسسىپ ھالدىكى رىقابەتمۇ باش كۆتۈرمەي قالمىدى. ئەكسىچە ئۇلار بازار ئېچىشقا، مەھسۇلاتنى كۆپ خىللاشتۇرۇشقا، ئىجادىيلىققا، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىغا يۈزلىنىشكە تازا كۆڭۈل بۆلمىدى؛ سېتىش (ۋاكالىتەن سېتىش) گەۋدىلىكرەك، ئۆزى ئىشلەپچىقىرىش ئاجىزراق بولدى. ئۇچۇر-ئالاقە، قاتناش-ترانسپورت ئىنتايىن راۋان بولغاچقا دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كارخانا-شىركەتلەر ئاپتونوم رايونىمىزدا تارماق شىركەت، ۋاكالىتەن مال سېتىش ياكى مال (خام ئەشيانىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كىرگۈزۈش ئورۇنلىرىنى بىۋاستە تەسىس قىلغان ئەھۋالدا مەھسۇلاتنى كىرگۈزۈپ سېتىشتىن ئۆزى ئىشلەپچىقىرىپ سېتىشنىڭ (ئۆز ئالدىغا، ئىجادىي ھەم يېڭى) قانچىلىك زۆرۈرلۈكى ئۇيغۇر كارخانىچىلىرىنىڭ ئالدىغا تاشلانغان مۇھىم مەسىلە بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەبلەغ، تېخنىكا، ئادەم كۈچى ۋە ساپا قاتارلىق كۆپلىگەن ئامىللارنىڭ تەسىرىدىن زامانىۋى كارخانىلار بىزدە يەنىلا ئاساسەن يوق ھالەتتە تۇرماقتا. يەنە بىر جەھەتتىن كارخانىچى ۋە شىركەتلىرىمىزنىڭ تىجارەت دائىرىسىمۇ ئاساسەن يېمەك-ئىچمەك ۋە كىيىم-كېچەك، گىرىم بۇيۇملىرى دائىرىسىدىلا بولماقتا. سانائەت، پەن-تېخنىكا، ئۆي-مۈلۈك، ساياھەتچىلىك قاتارلىق ساھەلەردىكى كارخانىچىلىرىمىز يوق ھېسابتا. بىزدە بىرەر ساھەدە مەلۇم تىجارەت ئېقىپ كېتىدىغان بولسىلا، كۆپلىگەن كىشى نېرى-بېرىسىنى ئەستايىدىل ئويلاشمايلا شۇ تىجارەتكە يۈزلىنىدۇ. ئاقىۋەت بازارنى كاساتلاشتۇرۇپلا قالماي، ئۆزىمۇ زىيان تارتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ ئاكتىپ سودا ئېڭىنىڭ ئىنكاسى ئەمەس. دېمەك، بىزنىڭ نۆۋەتتىكى كارخانىچىلىرىمىزدا، سودا-تىجارەتچىلىرىمىزدە زامانىۋى ئۇچۇر-ئالاقىگە تازا ئەھمىيەت بەرمەسلىك؛ پەن-تېخنىكا بىلىملىرىنى ئۆگىنىشكە كۆڭۈل بۆلمەسلىك، ئۇنىۋېرسال ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە كۈچىمەسلىك، زامانىۋى سودا-تىجارەت ئېڭى ۋە كارخانا باشقۇرۇش ئېڭىغا ئىگە بولالماسلىقتەك يېتەرسىزلىكلەر ساقلانماقتا. ئەگەر بىزنىڭ ئۇيغۇر سودىگەرلىرىمىز، تىجارەتچىلىرىمىز، كارخانىچىلىرىمىز ئەجدادلىرىدىكى تەۋەككۈلچىلىك ھەم قەيسەرلىك روھىغا ۋارىسلىق قىلغان ئاساستا ئۇنىڭغا ئىجادىيلىق ھەم ئىجادچانلىقنى، زامانغا خاس ئەقىل-پاراسەت ھەم ئاڭنى بىرلەشتۈرەلىسە، ئىشلىرى بەرىكەت تېپىپ، سودا دۇنياسىدا ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلالايدۇ.

ئىزاھلار:

①، ② غەيرەتجان ئوسمان: «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007-يىل 5-ئاي، 1-نەشرى، 41-، 42-، 47-بەتلەر.

③ ھاجى قۇتلۇق قادىرى: «بار ئىكەنمەن يادىڭدا دۇنيا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001-يىل 2-ئاي 1-نەشرى، 118-، 119-بەتلەر.

④ «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى، 1999-يىللىق 1-سان، 12-بەت.

⑤ «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى» 44-بەت.

⑥ «تەڭرىتاغ» ژۇرنىلى، 1999-يىللىق 1-سان، 14-بەت.

⑦، ⑧ ئابدۇكېرىم راخمان، رەۋەيدۇللا، شېرىپ خۇشتار قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى» شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 17-، 83-، 84-بەتلەر.

(ئاپتور: ئۈرۈمچى شەھەرلىك 46-ئوتتۇرا مەكتەپتە)

تەھرىرلىك ۋە ئەدەبىيات توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە

ئادىلە ئېلدان

قەدىمدىن ھازىرغىچە، ئەدەبىياتنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تەھرىرلىك زادى قانداق ئورۇندا تۇردى؟ تەھرىرلىك ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا قانداق تەسىر كۆرسەتتى؟ ئېستېتىكا ئىلمىنى تەتقىق قىلغۇچىلار ئوقۇرمەنلەر ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ياراتقۇچىسى، دەپ قارىدى. تەتقىقاتچىلار ھېس قىلدىكى: ئاپتور ئەسەرنى يارىتىپ چىققاندىن كېيىن، ئەسەردە مۇستەقىل بولغان، ئاپتورنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنمايدىغان ھاياتىي كۈچ پەيدا بولغان بولىدۇ؛ ئوقۇرمەنلەر ئەسەرنى ئوقۇش جەريانىدا ئۆزىنىڭ خاس كەچۈرمىشى، ئوخشاش بولمىغان تۇرمۇش كەچۈرمىشى ۋە بىلىمى، ئۆزگىچە مىجەز ـ خۇلقى ۋە قىزىقىشى، ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەت ئارقا كۆرۈنۈشى قاتارلىقلارغا ئاساسەن، ئەسەرگە نىسبەتەن قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شۇ ئەسەرگە ئەركىن بولغان قايتا يارىتىشنى ئېلىپ بارىدۇ. شۇڭا بىر قىسىم كىشىلەر تەھرىرلەرنى ئەدەبىيات ئىجادىيىتىنىڭ سىرتىغا چىقىرىۋەتتى. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر تەھرىرلەرنى ئەدەبىيات ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭگە ئالدى.

جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردە كۆپ ساندىكى مۇتەخەسسىسلەر تاللاشنى قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى تەھرىرلەرنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى، دەپ قارايدۇ. مانا بۇ، تەھرىرلەرنىڭ قىلىدىغان ئىشى تاللاش خىزمىتى دېگەنلىكتۇر. داڭلىق تەھرىر لىن خۇيفاڭ مۇنداق دېگەن: «تەھرىرلىك ئۇقۇمىغا تەبىر بېرىش ئۈچۈن، قەدىمكى ۋە ھازىرقى تەھرىرلىك خىزمىتىدە بار بولغان ئورتاق ئالاھىدىلىكنى تېپىپ چىقىش كېرەك؛ ‹تاللاش›نى ئورتاق ئالاھىدىلىك بار دەپ قاراشقا بولىدۇ». جۇڭگو تەھرىرلىك ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى ليۇ گاۋ: «تەھرىرلىك پائالىيىتىنىڭ

ئاساسي قانۇنيتى — ئىنسانلار ياراتقان مەدەنيەت مىۋىلىرىگە قارىتا تاللاش، پىششقلاپ ئىشلەش ۋە تارقىتىش دېگەنلىك» دەپ قارىغان. لىن خۇيفاڭ تاللاشنى قەدىمكى ۋە ھازىرقى تەھرىرلىكنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى دەپ قارىغان، ليۇ گاۋ تاللاشنى تەھرىرلىك پائالىيىتىنىڭ بىرىنچى ئورۇنغا قويغان؛ ئىككىلىسى تاللاشنىڭ تەھرىرلىكتىكى پائالىيىتىنىڭ ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيىتىنى تەكىتلىگەن.

تاللاش — ئادەملەرنىڭ تەشەببۇسكار پائالىيىتىگە مەنسۇپ بولۇپ، مۇۋاپىق ئىشلىتىلگەندە ئادەملەرنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرغىلى بولىدۇ؛ تاللاشنىڭ مۇۋاپىق بولماسلىقى — خاتالىق سادىر قىلىشى، ھەتتا چوڭ خاتالىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن.

تەھرىرلىكنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى — تۈزۈشكە كەلسەك، بۇمۇ جۇگگو ۋە چەت ئەللەردە مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى. ئەنگلىيەلىك مەشھۇر نەشرىياتشۇناس ستانلى ئانۇيىن ئۆزىنىڭ «نەشرىياتچىلىق توغرىسىدا ئومۇمي بايان» دېگەن كىتابىدا: «بىر ئۇلۇغ نەشرىياتچى — مەدەنيەت مىنىستىرىدۇر»، دېگەن ھېكمەتلىك سۆزنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇلۇغ نەشرىياتچىدا سىياسيونلارنىڭ ساپاسى بولۇشى كېرەك، دەپ قارىغان. «مەدەنيەت مىنىستىرى» بولىدىكەن، ئۇنداقتا مەدەنيەت ئىشلەپچىقىرىشنى تەشكىللىشى ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىشى كېرەك ئەمەسمۇ؟ شائخەي ئوكيانۇس نەشرىياتى نەشر قىلغان «ئوكيانۇس» تا تەھرىرلىك ئۇقۇمىغا مۇنداق تەبىر بەرگەن: «تەھرىرلىك ئاخبارات- نەشرىياتچىلىق ئورۇنلىرىنىڭ ئەسەرلەرنى تەشكىللەش، ئوقۇپ تەكشۈرۈش، تەھرىرلەش، پىششقلاپ رەتلەش قاتارلىق خىزمەتلەرنى كۆرسىتىدۇ؛ ئۇ، ئەسەرلەرنى بېسىپ چىقىرىشقا تاپشۇرۇش ئالدىدىكى مۇھىم ھالقا». يۇقىرىقى تەبىردە «تەشكىللەش»نى تەھرىرلىك خىزمىتىنىڭ مۇھىم ئورۇنغا قويغان. قەدىمكى زاماندىكى تەھرىرلەر ھازىرقى زاماندىكى تەھرىرلەرگە ئوخشىمايدۇ. ئۇلار كەسپىي تەھرىرلەر ئەمەس، ئۇلار ھازىرقى زامان تەھرىرلىرىدەك ئاپتورنىڭ ئەسىرىگە قارىتا ئىلھام بېرىش، لايىھەلەش، ياردەم بېرىش، يول كۆرسىتىش، سۈيلەش قاتارلىق خىزمەتلەرنى قىلالمايدۇ. ھازىرقى زامان تەھرىرلىرىدەك ھەمىشە ئالاھىدە بولغان ھازىرقى زامان تېخنىكىسىغا ئىگە تارقاتقۇچى ۋاستىلىرىگە ئىگە بولمايدۇ، قەدىمكى زامان تەھرىرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى ۋە ئىجتىمائىي ئورنى ئاددىي بولىدۇ. قەدىمكى زاماندىكى تەھرىرلەر بار بولغان ئەسەرلەرگە قارىتا ئىجادچانلىق ئەمگىكى ئېلىپ بارىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەسەر تاللاش ئىنتايىن مۇھىمدۇر.

تاللانما ئەسەرنىڭ تەھرىرلىگۈچىسى، ھازىرقى زاماندىكى ياخشى ئەسەر يېزىۋاتقان ئاپتورلار، ئەڭ دەسلەپكى تەھرىرلەردۇر، ياكى بىخ ھالىتىدە تۇرغان تەھرىرلەردۇر. قەدىمكى زاماندىكى تەھرىرلەرنىڭ بۇ خىل تاللاش ۋە تۈزۈش ئېلىپ بېرىشى، دەل ھازىرقى زامان تەھرىرلەرنىڭ ھەرىكىتىگە پۇختا ئاساس سېلىپ بەردى.

تاللانما ئەسەرنىڭ ياخشى- يامانلىقى ۋە ئەلا- ناچارلىقىنىڭ مۇھىم بىر نۇقتىسى تاللىغۇچىنىڭ نەزەر دائىرىسىگە باغلىق بولغان بولىدۇ. بۈگۈنكى تەھرىرلىرىمىز ئۆتكۈر نەزەر دائىرىگە ئىگە بولۇشى ۋە چوڭقۇر بىلىم ئالغان بولۇشى لازىم. شۇنداق بولغاندىلا تاللىغان ئەسەرى ئاپتورنىڭ ھەقىقي قارىشىنى ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ.

تەھرىرلەرنىڭ تاللاش ۋە تۈزۈش ئارقىلىق ھاسىل بولغان مەھسۇلات — تاللانما ئەسەر بىر يېڭى گەۋدە بولۇپ، ئۇنىڭ رولى شۇ خىلدىكى بىر قانچە ئەسەرنىڭ رولىدىن ھالقىپ ئۆتكەن بولىدۇ، تاللاش بىلەن تۈزۈش كۈچلۈك بولغان سۇبيېكتىپ تۈس ئالغان بولىدۇ، ئۇ تاللىغۇچىنىڭ ئۆلچىمى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىپ، تاللىغۇچىنىڭ دۇنيادىكى مەلۇم بىر شەخس تاكى مەلۇم بىر ۋەقەگە بولغان كۆز قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرگەن بولىدۇ؛ تاللاش بىلەن تۈزۈش مۇۋاپىق ئىشلىتىلگەندە، ئەمەلىيەتتە ئۇ بىر خىل قايتا يارىتىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، مەسىلەن، تارىختا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان تاللانما ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسى بىر خىل يېڭى ئەدەبىيات كۆز قارىشىنى ئىپادىلىگەن؛ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغان تاللانما ئەسەرلەر ئوقۇرمەنلەرگە ئۆز كۆز قارىشىنى ۋە ھېسسىياتىنى قوبۇل قىلدۇرۇپ، ئوقۇرمەنلەر تاللىغۇچىنىڭ شەخسىي خاھىشىنى تونۇغان بولىدۇ. مانا بۇ قەدىمكى زاماندىكى تەھرىرلەرنىڭ مەلۇم بىر خىل ئەدەبىيات ئىدىيەسى ۋە ياكى مەلۇم بىر خىل ئەدەبىيات ژانىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا كۈچلۈك ئالغا سۈرۈش رولىنى ئوينىغانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

ھازىرقى زامان تەھرىرلىرى ئالدىنقىلارنىڭ خىزمەت ئۇسۇلىغا ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرغاد-

دىن سىرت، يەنە ئاپتورلار بىلەن ئۆزئارا ماسلىشىپ، ئۇلارنىڭ يېڭى جامائەت پىكرى، يېڭى ژانىر، يېڭى ئۇسلۇبنى يارىتىپ چىقىشىغا ياردەم بېرىدۇ.

پەن-تېخنىكىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئورنىتىلىشى، ئىدىيە قاردىشىنىڭ يېڭىلىنىشى، ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى، ئاۋام خەلقنىڭ ئۇچۇرنى قوبۇل قىلىش ئېھتىياجىنىڭ تېز ئېشىشى، ھازىرقى زامان تارقاتقۇچى ۋاستىچىلەر ۋە ھەرخىل ئاخبارات ئورۇنلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، بۇ ئورۇنلاردا خىزمەت قىلىدىغان ھازىرقى زامان تەھرىرلىرى پەيدا بولدى.

ھازىرقى زامان تەھرىرلىرى دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان ئەسەرلەرگە (قەدىمكى زاماندىكى كۆپلىگەن مىراسلار ۋە ئەينى ۋاقىتتا ئاپتورلار يېزىپ چىققان ماقالىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) خىزمەت ئېلىپ بارسىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇ پائالىيەتنىڭ دائىرىسى ۋە ئوبيېكتىغا قانائەت قىلمايدىغان بولدى، ئۇلار يىراقنى كۆرۈش، ئاكتىپچانلىق، ئىجادچانلىق خاراكتېرىگە تېخىمۇ باي بولدى.

ھازىرقى زامان تەھرىرلىرى بىلەن قەدىمكى زامان تەھرىرلىرىنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە تۈرلۈك ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي ئورنى، خىزمەت ئۇسۇلى ۋە نەتىجىسى بار.

1. تەھرىرلەر ئاخبارات ۋاستىلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، دۆلەت ئىچى-سىرتىدىكى ۋەزىيەت ۋە بازارنىڭ تەرەققىياتى ئېھتىياجىغا دىققەت قىلىپ، ئاپتورلار بىلەن ماسلىشىپ، ئەدەبىياتنىڭ يېڭى جامائەت پىكرىنى، يېڭى ژانىر ۋە شەكلىنى، يېڭى ئۇسلۇبىنى ئىجاد قىلىشىغا ياردەم بېرىدۇ.

ئەدەبىياتتىكى ئىجادىيەتلەرنىڭ يىلتىزى ئاۋام خەلقنىڭ تۇپرىقىدا بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى — ھازىرقى زامان تەھرىرلىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغان بولىدۇ. ئۇلارنىڭ تەشەببۇس قىلىشى، تەشكىللىشى، تاللىشى ۋە ئۇلارنىڭ بىر يۈرۈش تەدبىرلىرى بولمىغان بولسا، بىر يۈرۈش يېڭى كۆز قاراشلارنىڭ ۋە ئەدەبىياتنىڭ يېڭى ژانىرلىرىنىڭ پەيدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

شۇ سەۋەبتىن، ھازىرقى زامان تەھرىرلىرىنىڭ بىرىنچى ئۆتكەلنى تۇتۇپ تاللىشى ئارقىلىق نەشر قىلىشقا رۇخسەت قىلىنغان يۇقىرىقى يېڭى ئەدەبىيات مەھسۇلاتلىرى ئۇنى چۈشىنىدىغان ۋە ئۇنىڭدىن ھۇزۇرلىنىدىغان ئوقۇرمەنلەرنى بارلىققا كەلتۈرەلەيدۇ. ئەگەر ئاممىغا كۆپرەك ئېرىشەلىسە، ئۇنداقتا بەلگىلىك مۇھىت پەيدا قىلالىدۇ-دە، بىر خىل مودا ھالەتنى ياكى يېڭى ئېقىم شەكىللەندۈرەلەيدۇ.

جۇڭگونىڭ يېقىنقى زاماندىكى گېزىت-ژۇرناللارنىڭ ئەڭ دەسلەپكىسى 1815-يىلى چەت ئەللىك دىن تارقاتقۇچىلار تەرىپىدىن چىقىرىلغان. دەسلەپكى كاپىتالىزم تۈسىنى ئالغان گېزىت-ژۇرناللارنىڭ مەزمۇنلىرى ئاساسەن خەۋەر، تونۇشتۇرۇش، مۇنازىرە قاتارلىقلار بولۇپ، ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلمايتتى. ۋېيشىن قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى مەزگىلىگە كەلگەندىلا ئەدەبىيات ئەسەرلىرىنى ئېلان قىلىش بىر خىل مودىغا ئايلانغان. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو رومانچىلىقى ۋە ئۇنىڭ بۆلۈپ ئېلان قىلىش شەكلى شەكىللەندى.

ئەدەبىياتتىكى يېڭىچە ئۇسلۇبقا كەلسەك، ئۇ بىر دەۋرنىڭ ئۆزىگە خاس ئەدەبىيات مودا ئۇسلۇبى بولۇپ، ئالاھىدە دەۋردىكى يازغۇچىلارنىڭ ئوخشىمىغان ھالەتتىكى ئالاھىدىلىك ۋە ئۇسلۇبىنى ئىپادىلەيدۇ. لېكىن ئۇلار يەنىلا دەۋرنىڭ ئەدەبىيات ئۇسلۇبىنىڭ چەكلىمىسىگە ۋە تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئەدەبىياتتىكى يېڭىچە ئۇسلۇب ماھىيەتتىن ئېيتقاندا يەنىلا ئاۋام خەلقنىڭ تۇرمۇشىدىن كەلگەن بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن تەھرىرلەر دەۋرنىڭ يېڭى ئەدەبىيات ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرۈش، ئىلگىرى سۈرۈش، تەشۋىق قىلىش، ئومۇملاشتۇرۇشتەك مۇھىم رول ئويناپ كەلدى.

2. تەھرىرلەرنىڭ ئىجادچانلىق پائالىيىتى ئاپتورلارنىڭ روھىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ پۈتۈن جەريانىغا سىڭگەن بولۇپ، ئۇلار ئاپتورلارنىڭ ماقالىلىرىگە تۈزىتىش ئېلىپ بېرىشقىلا قانائەت قىلمايدىغان بولدى.

ھازىرقى زامان تەھرىرلىرى ئاپتورلار ئەۋەتكەن نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئوقۇپ تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئېلان قىلىشقا ياكى نەشر قىلىشقا رۇخسەت قىلىنغان ئەسەرلەرگە پىششىقلاش خىزمىتى ئېلىپ بارىدۇ. لېكىن ئۇلار پارتىيەنىڭ فاڭجېنى ۋە پىرىنسىپىنى تېخىمۇ ياخشى ئىزچىللاشتۇرۇش، ئاپتورنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ

ياخشى ئىپادىلەش ھەمدە ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېھتىياجىنى تېـ
خمۇ قاندۇرۇش ۋە ئەدەبىيات بازارلىرىنى تېخمۇ كۆپ
ئىگىلەش ئۈچۈن، «مۇھىم شەرتلەر ھازىرلانسىلا ئىشقا
كىرىشمەك»تەك كونا ئۇسۇلنى ۋە پاسسىپ ھالەتنى
بۇزۇپ تاشلاپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھەرىكەتلىنىپ،
تېما تاللاش ۋە پىلانلاش ئېلىپ بېرىپ، ئاپتورلارنى تەشـ
كىللەپ بازار ئېھتىياجىغا ماس كېلىدىغان مەنىۋى
مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشقا يېتەكلىدى. شۇڭا قىسمەن
نەشرىياتلاردا پىلانلاش تەھرىرىدىن ئىبارەت خادىملار
تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ ئۈنۈمىمۇ ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك
بولدى.

ئەسەرنى تۈزىتىش باسقۇچىدا ئىككى كۆچنىڭ بىردـ
كىشى ناھايىتى مۇھىم. ئەلڭ ئاساسلىقى ئاپتورلارنىڭ
ئىجاد قىلىش كۈچى بولۇپ، ئاپتورلار ئۇنىڭ يوشۇرۇن
كۈچىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قېـ
زىشقا تىرىشىشى لازىم. يەنە بىر خىل ئىجاد قىلىش كۈچى —
تەھرىرلەرنىڭ ئىجاد قىلىش كۈچى بولۇپ، لېكىن ئۇ
دائىم باشقىلار تەرىپىدىن سەل قارىلىپ كەلمەكتە.
تالانتلىق تەھرىر ماقالىگە بىر قاراپلا نەدە مەسىلە بارلىقىـ
نى ھۆكۈم قىلالايدۇ. ئامېرىكىدا، تەھرىرلەر بىلەن ئاپـ
تورلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە، زادى كىم بۇ ئەسەرـ
گە «ئىگە»؟ كىمنىڭ سۆزىنى ئاڭلاش كېرەك؟ دېگەن
مەسىلىلەردە نۇرغۇن قېتىم مۇنازىرە بولغان. ئەلۋەتتە،
ئەسەر مەڭگۈ ئاپتورغا مەنسۇپ. تەھرىر ھەرخىل تەكلىپـ
لەرنى بەرسە بولىدۇ، ئاپتورنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىشى، ئاپـ
تورنىڭ قارارىغا ھۆرمەت قىلىشى كېرەك، لېكىن بۇ خىل
مۇنازىرىنىڭ ئۆزى شۇنى بىلدۈرىدۇكى، تەھرىرنىڭ ئىـ
جادچانلىقى ئاپتورنىڭ ئەسەر يارىتىشىنىڭ پۈتۈن جەريانىـ
غا سىڭگەن بولىدۇ.

3. تەھرىرلەر جەمئىيەتنىڭ مائارىپچىسى رولىنى ئويـ
نىدى. ئۇلار يېڭى ئاپتورلارنى بايقاپ ۋە تەربىيەلەپ،
ئۆزلىرىنىڭ قان ـ تەرىنى سىڭدۈردى، كىشىلەر دائىم
ئېيتقاندەك: تەھرىر بولمايدىكەن، ئادەمنىڭ ئەدەبىياتنى
كەسىپ قىلىشى بولمايدۇ ھەمدە ئاپتورنىڭ بىر يۈرۈش
ئەدەبىيات ئەسەرلىرى دۇنياغا كەلمىگەن بولىدۇ. نۇرغۇن
ئالىم مۇتەخەسسىسلەر تەھرىرلەرنىڭ ئاساسلىق خىزمىتى
يېڭى ئاپتورلارنى بايقاش ۋە تەربىيەلەش، دەپ قارىدى.

يۇقىرىقى ھەرخىل پاكىتلار ۋە ئانالىز قىلىشلاردىن
شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، تەھرىرلەر ئەدەبىياتنى
ئىجاد قىلىشقا چوڭقۇر قاتناشقان. لېكىن تەھرىرلىك خىزـ
مىتىنىڭ يوشۇرۇنچانلىقى بەكلا كۈچلۈك بولۇپ كەتكەن.
بىر ئەسەردىن تەھرىرنىڭ ئىجادچانلىق كۈچىنى ۋە بەددـ
ئىي ماھارىتىنى كۆرۈش ئىنتايىن قىيىن. تەھرىرنىڭ ئىجاـ
چانلىقى ئەسەر ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، ئازراقمۇ
ئىز قالمىغان بولىدۇ.

پايدىلانما:

1. «ئامېرىكا» گلوس تۈزگەن «تەھرىرلەر دۇنياسى» چى
رۇلەن تەرجىمە قىلغان. بېيجىڭ جۇڭگو ئىشچىلار نەشرىياتى
2000 ـ يىلى.

2. «ئامېرىكا» سكوت. بورگ «تالانتلىق تەھرىر» سۈن
زىبى تەرجىمە قىلغان. شىئەن شەنشى خەلق نەشرىياتى 1987 ـ
يىلى.

3. لىن خۇيفاڭ «جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردىكى تەھرىرلىك
ۋە نەشرىياتچىلىق تەتقىقاتى» ۋۇخەن خۇاجۇڭ پېداگوگىكا ئۇنـ
ۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1998 ـ يىلى.

4. جاڭ رۇفا «‹تاللاش›: تەھرىرچىلىكنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامـ
لى» خېنەن ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 2000 ـ يىلى 1 ـ سان.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق مىللىي ئىشلار كومىتېتىدا)

ئوقۇرمەنلەر سەمىگە

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەر:

نەشرىياتىمىز «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2003 ـ يىللىق سانلىرىدىن 2009 ـ يىللىق سانلىرىغىچە توپلام قىلىپ ئىشلىدۇق.

سېتىۋالغۇچىلارنىڭ بىز بىلەن ئالاقىلىشىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز، يەككە باھاسى 200 يۈەن.

ئالاقىلاشقۇچى: خۇرسەنئاي مەمتىمىن Tel: (0991) 4554017

خەلقىمىزنىڭ مېۋە- چېۋىلەرنى قۇرۇتۇپ ئىستېمال قىلىش ئادىتىدىن ساغلاملىققا نەزەر

قۇربانجان ئوبۇل

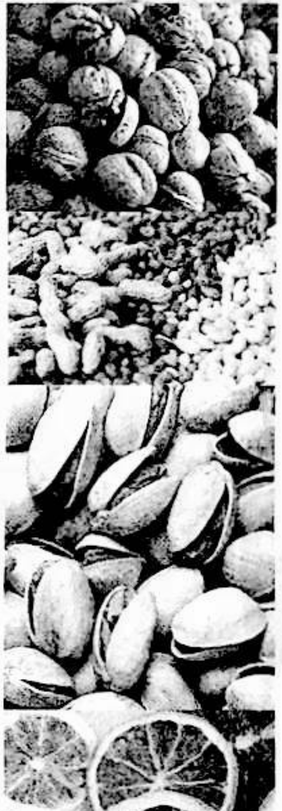

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق ئەسىرلىك ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئەمەلىيىتى داۋامىدا، مېۋە- چېۋىلەرنىڭ ماددىي تەسىرى، كىشىلەرگە يەتكۈزىدىغان پايدا- مەنپەئەتى ۋە تەبىئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى پىشقان مەزگىلدە ئىستېمال قىلغاندىن سىرت، يەنە ياز پەسلىدە قۇرۇتۇۋېلىپ، قىش كۈنلىرى ئىستېمال قىلىشقا ئوخشاش ئەڭ دەسلەپكى ساقلىقنى ساقلاش، كېسەللىكلەردىن مۇداپىئەلىنىش، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش ۋە كۈتۈنۈشنىڭ بىر يۈرۈش تەدبىرلىرىنى ئۆگىنىۋالغان. شۇنداقلا قۇرۇتۇۋېلىنغان مېۋە- چېۋىلەرنى ھېيت- ئايەم، توي- تۆكۈن مەزگىللىرىدىكى داستىخاننىڭ مۇھىم نېمىتى سۈپىتىدە ئىشلىتىپ كەلگەن. بۇ ھەقتە ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد كاشغەرىنىڭ «دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك»، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسەرلىرىدىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆل مېۋە- چېۋىلەردىن تەييارلىغان قۇرۇق مېۋىلەر توغرىسىدا خېلى كۆپ مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن. ئەجدادلىرىمىز تۈرلۈك مېۋىلەرنى قۇرۇتۇش ۋە ئىستېمال قىلىش جەريانىدا، مېۋە- چېۋىلەرنىڭ ھۆل، قۇرۇق، ئىسسىق، سوغۇقلۇقىدىن ئىبارەت تەبىئىتىگە ئېتىبار بىلەن قاراپ، مېۋە- چېۋىلەرنىڭ ئوزۇقلۇق تەسىرى بىلەن شىپالىق تەسىرىگە تەڭ ئەھمىيەت بەرگەن.

گۈلە: ئۆرۈك تازا مەي بولۇپ پىشقاندا، شېخىدىن ئايرىۋېلىپ بورا ئۈستىگە ياكى پاكىز تۇپىغا تۆكۈپ قويۇلسا، ئىككى ھەپتە ئەتراپىدا ناھايىتى ياخشى قۇرۇيدۇ. ئۇنى يىغىۋېلىپ غەلۋىردە تاسقاپ، توپىسىدىن تولۇق ئايرىتىپ، ھاۋا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان قاچىغا قاچىلاپ، ساقلاپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئادەتتە گۈلىنىڭ تەبىئىتى ئىسسىق، قان كۆپەيتىش، قاننى قىزىتىش، ئارتۇق ھۆللۈكنى قۇرۇتۇش، بەدەننى سەمرىتىش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، ئىستېمال قىلىنسا قان ئازلىق، سوغۇق تەرلەش، قان سۈۋۈپ كېتىش، بەدەن ئاجىزلىق قاتارلىقلارغا مەنپەئەت قىلىدۇ. گۈلە ئىسسىق مىزاج كىشىلەرنىڭ، ئىسسىقتىن بولغان كېسەللىكلەر بىلەن ئاغرىغۇچىلارنىڭ ئىس-

يازدا يېپىنچاك بولسۇن، قىشتا سېلىنچاك (بولسۇن)

ئىستېمال قىلىشقا ماس كەلمەيدىغان بولۇپ، بۇ خىل كىشىلەر ئۇزاق مۇددەت ئىستېمال قىلسا باش ئاغرىش، ئېغىز قۇرۇش، قان بېسىمى ئۆرلەش، قان-تومۇر قېتىشىش، قان قويۇلۇش، يۈرەك قان تومۇر كېسەللىكلىرى، تېرە كېسەللىكلىرى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇڭا گۆلە سوغۇق مىزاج كىشىلەرنىڭ ئىستېمال قىلىشىغا ماس كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا گۆلە تەركىبىدە ۋىتامىن A، C، كالتسىي، ماگنىي، ماي، قەنت قاتارلىق ماددىلار مول بولۇپ، ئىستېمال قىلىنسا بەدەننى كۆپ خىل ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئادەتتە گۆلنى قۇرۇق ھالەتتىمۇ ئىستېمال قىلغان، شۇنداقلا سۈيۈقئاش، پولۇ، ئۇماچ قاتارلىقلارغا ئوخشاش تاماقلارغا سېلىپ ئىستېمال قىلىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ خىل ئادەت ھازىرمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

شاپتۇل قېقى: شاپتۇل قېقىنى تەييارلاشتا، شاپتۇلنى ئوتتۇرىدىن يېرىپ ئۇچكىسىنى ئېلىۋېتىپ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇپ، ئاندىن غەلۋىردە تاسقاپ توپىسىدىن ئايرىۋېلىپ تەييارلىنىدۇ. شاپتۇل قېقىنى ئۇزاق مۇددەت ئىستېمال قىلغىلى بولىدۇ. شاپتۇل قېقىنىڭ تەبىئىتى سوغۇق، ئىسسىق كەيپىياتىنى تەڭشەش، ھارغىنلىقنى يوقىتىش، چوڭ تەرەتنى راۋانلاشتۇرۇش، توسالغۇلارنى ئېچىش، ئۇسسۇزلۇقنى پەسەيتىش، نورمالسىز قان، سەپرا خىلتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىنى پەسەيتىش، ئاشقازان، جىگەرنى قۇۋۋەتلەش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، نورمالسىز قان، سەپرا خىلتىدىن بولغان قىزىتما، جىگەر ۋە ئاشقازان ئاجىزلىقى، خاپىغان، يۇقىرى قان بېسىم، باش ئاغرىقى قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. شاپتۇل قېقى سوغۇق مىزاج كىشىلەرنىڭ، سوغۇقتىن بولغان كېسەللىكلەر بىلەن ئاغرىغۇچىلارنىڭ ئىستېمال قىلىشىغا ماس كەلمەيدۇ، ئىسسىق مىزاج كىشىلەرنىڭ ئىستېمال قىلىشىغا ماس كېلىدۇ. شاپتۇل قېقى تەركىبىدە بەدەن ئېھتىياجلىق بولغان ماددىلاردىن ۋىتامىن، كالتسىي، فوسفور، تالالىق ماددىلار، ئاقسىل، ماگنىي، تۆمۈر، ماي، قەنت، كاروتىن، ئورگانىك كىسلاتا قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، ئىستېمال قىلىنسا، بەدەننى كۆپ خىل ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئەجدادلىرىمىز شاپتۇل قېقىنى قۇرۇق ھالەتتە ئىستېمال قىلىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ خىل ئادەت ھازىرمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ئۇنىڭدىن باشقا خەلق ئارىسىدا يۇقىرى قان بېسىم ۋە باشقا ئىسسىقتىن بولغان كېسەللىكلەرگە قارىتا شاپتۇل قېقىنى سۇغا چىلاپ قويۇپ، تەمى چىققاندا، شۇ سۇنى ئىچىش ئارقىلىق كېسەل داۋالاش ئۇسۇللىرى ھازىرمۇ مەۋجۇت.

جىگدە: جىگدىنىڭ مېۋىسى ئاساسەن شېخىدا تۇرۇپ قۇرۇيدۇ. ئاندىن ئۇنى ئېلىپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. تەبىئىتى قۇرۇق سوغۇق. ئىچى سۈرۈشنى توختىتىش، مەنىي تۇتۇش، قان تازىلاش، بەدەننى قۇۋۋەتلەش، خۇشلۇق يەتكۈزۈش، نېرۋىنى تىنچلاندۇرۇش، يەل تارقىتىش، سۈيدۈك ھەيدەش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، ئىسسىقتىن بولغان يۆتەل، ئومۇمىي بەدەن ئاجىزلىقى، باش ئاغرىقى، ئاشقازان ئاجىزلىقى، سەپرادىن بولغان تولغاق، قۇسۇش، ئىچى سۈرۈش، كۆز قاراڭغۇلىشىش، سۈيدۈك تېمىپ كېلىش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. جىگدە سوغۇق مىزاج كىشىلەرنىڭ، سوغۇقتىن بولغان كېسەللىكلەر بىلەن ئاغرىغۇچىلارنىڭ ئىستېمال قىلىشىغا ماس كەلمەيدۇ. ئىسسىق مىزاج كىشىلەرنىڭ ئىستېمال قىلىشىغا ماس كېلىدۇ. جىگدە تەركىبىدە قەنت، ئاقسىل، تاننىن، ۋىتامىن، كالتسىي قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، بەدەننى ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئەجدادلىرىمىز جىگدىنى قۇرۇق ھالەتتە ھەم ئاشقا سېلىپ ئىستېمال قىلىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ خىل ئادەت ھازىرمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ھازىرمۇ يەرلىك خەلق جىگدىنى قاينىتىپ شەربەت تەييارلاپ، «جىگدە شەربىتى» نامىدا ئىستېمال قىلىدۇ، شۇنداقلا جىگدە شەربىتىنى ئىسسىقتىن بولغان ئىچى سۈرۈش ۋە باشقا ئىسسىقتىن بولغان كېسەللىكلەرگە ئىشلىتىدۇ.

چىلان: چىلان ئادەتتە پىشقاندىن كېيىن ئىستېمال قىلىنىدۇ. بەزىدە قاينىتىپ سۈيى ئىستېمال قىلىنىدۇ. تەبىئىتى ھۆل ئىسسىق. غەيرىي تەبىئىي سەپرا خىلتىنى سۈرۈش، قاننى سۇيۇلدۇرۇش، قان تازىلاش، ماددىلارنى سۈرۈپ چىقىرىش، بەدەننى قۇۋۋەتلەش، كۆكرەكنى تازىلاش، قىزىتما قايتۇرۇش، يۆتەل پەسەيتىش، بەلغەم بوشىتىش، قاننىڭ ئۆتكۈرلۈكىنى پەسەيتىش، قان بېسىمىنى چۈشۈرۈش، ماددىلارنى يۇمشىتىش قاتارلىق تەسىرى

بار بولۇپ، قان بۇزۇلۇش، نەزلىلىك زۇكام، يۆتەل، ئۆپكە ياللۇغى، كۆكرەك پەردە ياللۇغى، قىزىتما، ئۇيقۇ- سىزلىق، ئاۋازنىڭ ئىسسىقتىن پۈتۈپ قېلىشى، ئۈچەي جا- راھىتى، بەدەن ئاجىزلىقى، تېرىدە مۇدىر چاقا پەيدا بولۇش، قىچىشقاق، يۇقىرى قان بېسىم، ئۆتكۈر ئۇسسۇز- لۇق قاتارلىق كېسەللىكلەرگە ئىشلىتىلىدۇ. چىلان تەركىبى- دە ئاقسىل، كاروتىن، ۋىتامىن، كالتسىي، كاربون ھىدرىتى- لار قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، ئىستېمال قىلىنسا، بە- دەنگە ئوزۇقلۇق تولۇقلايدۇ. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز چىلاننى قۇرۇق ھالەتتە ھەم ئاشقا سېلىپ ئىستېمال قىلىپ كەلگەن بولۇپ، بۇخىل ئادەت يەرلىك خەلق ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلمەكتە. ھازىرمۇ خەلق ئارىسىدا قان بۇزۇ- لۇش، نەزلىلىك زۇكام، يۆتەل، ئۆپكە ياللۇغى، قىزىتما، ئۇيقۇسىزلىق، يۇقىرى قان بېسىم، ئۆتكۈر ئۇسسۇزلۇق قاتارلىق كېسەللىكلەرگە قارىتا چىلاننى قايناق سۇغا دەملەپ قويۇپ، سۈيىنى ۋە چىلاننىڭ ئۆزىنى ئىستېمال قىلىش ئادىتى مەۋجۇت، ئۇنىڭدىن باشقا چىلاننى ئۇماچ، پولۇ قاتارلىق تاماقلارغىمۇ سېلىپ ئىستېمال قىلىش ئادىتى- مۇ بار.

ئۈزۈم: ئۈزۈم ھۆل ھەم قۇرۇتۇپ ئىستېمال قىلىش- قا بولىدىغان مېۋە بولۇپ، ئۇ ياز پەسلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىشىدىغان بولغاچقا، دەسلېپىدە ھۆل ھالەتتە، كېيىن قۇرۇ- تۇلغان ھالەتتە ئىستېمال قىلىنىدۇ. تەبىئىتى ھۆل ئىسسىق. قان كۆپەيتىش، غەيرىي تەبىئىي سەۋدا، بەلغەم خىلتلىرى- نى پىشۇرۇش، ئوزۇقلۇق تولۇقلاش، قاننى جانلاندۇ- رۇش، بەدەننى سەمرىتىش، تېرىنى سىلىقلاشتۇرۇش، نېر- ۋىنى قۇۋۋەتلەش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، بەدەن ئاجىزلىقى، ئۇنۇتقاقلىق، كەم قانلىق، نېرۋا ئاجىزلىقى، باھ ۋە ئومۇمىي بەدەن ئاجىزلىقى قاتارلىق كېسەللىكلەر ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئۈزۈم تەركىبىدە ئاقسىل، ۋىتامىن، قەنت، كالتسىي، تۆمۈر قاتارلىق ماددىلار بىر قەدەر مول بولۇپ، ئىستېمال قىلىنسا، بەدەنگە يۇقىرىقى تەسىرد- نى بېرەلەيدۇ. ئەجدادلىرىمىز ئۈزۈمنى قۇرۇق ھالەتتە ھەم ئۇماچ، پولۇ قاتارلىق تاماقلارغىمۇ سېلىپ، ئىستېمال قىلىشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، بۇ خىل ئادەت خەلق ئارد- سىدا داۋاملىشىپ كەلمەكتە، ھازىرمۇ خەلق ئارىسىدا قان ئازلىق كېسەللىكنى داۋالاش ئۈچۈن ئومۇملاشقان ئۇ- سۇللاردىن ئۈزۈمنى قايناق سۇغا چىلاپ قويۇپ، سۈيىنى ئىستېمال قىلىش، شۇنداقلا ئۈزۈمنى قۇرۇق ھالەتتە ھەم سوقماق تەييارلاپ ئىستېمال قىلىش ئادىتى بار.

ياڭاق: ياڭاق ئاساسەن قۇرۇتۇپ ئىستېمال قىلىنى- دۇ. 9- ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا پوستىدىن ئاجرىغاندا يىغىۋېلى- نىپ، ئاندىن ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇلىدۇ. قۇرۇتۇلغان يا- ڭاقنى نەچچە يىل ساقلاپ ئىستېمال قىلىشقا بولىدۇ. تەبى- ئىتى قۇرۇق ئىسسىق. باھ ۋە مېڭىنى قۇۋۋەتلەش، ھېسسىي قۇۋۋەتنى ئاشۇرۇش، ئىچنى يۇمشىتىش، ئىششىق تارقىتىش، پارقىرىتىش، تېرىنى سىلىقلاشتۇرۇش، ئارتۇق ھۆللۈكنى قۇرۇتۇش، قان كۆپەيتىش، نېرۋىنى قۇۋۋەتلەش، ئوزۇقلۇق تولۇقلاش، قاننى جانلاندۇ- رۇش، بەدەننى سەمرىتىش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، باھ ۋە بەدەن ئاجىزلىقى، ئۇنۇتقاقلىق، كەم قانلىق، نېرۋا ئاجىزلىقى، قەۋزىيەت، يۆتەل، ھەزىم بۇزۇلۇش قاتارلىق كېسەللىكلەر ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ياڭاق تەركىبىدە ئاقسىل، ماي، كاربون سۇ بىرىكمىلىرى، ۋىتامىن، كالتسىي، تۆمۈر، فوسفور، كاروتىن قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، ئىستېمال قىلىنسا، بەدەننى مول ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئەتكەندىن باشقا، يەنە يۇقىرىقى تەسىرىنىمۇ بېرە- لەيدۇ. ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىن تارتىپ ئەتىگەنلىك ناش- تىلىقى ئۈچۈن ياڭاقنى قۇرۇق ھالەتتە ياكى ئۇنىڭدىن سوقماق تەييارلاپ ئىستېمال قىلىشقا ئادەتلەنگەن بولۇپ، بۇ خىل ئادەت ھازىرمۇ خەلق ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەل- مەكتە، ھازىرمۇ خەلق ئارىسىدا بەدەننى قۇۋۋەتلەش مەق- سىتىدە ياڭاقنىڭ ئۆزىنى قۇرۇق ھالەتتە ئىستېمال قىلىش، ئۇنى ئۈزۈم بىلەن قوشۇپ سوقماق تەييارلاپ ئىستېمال قىلىش، شۇنداقلا ياڭاقتىن ماتاڭ تەييارلاپ ئىستېمال قىلىش ئادىتى بار.

ئەنجۈر قېقى: ئەنجۈر بىر يازدا ئۈچ قېتىم مېۋە بې- رىدىغان بولۇپ، ئاساسەن ياز ئوتتۇرىلىرىدا پىشقانلىرى تولۇق ۋايىغا يېتىپ پىشىدۇ. ئەنجۈر ھۆل ھالەتتە كۆپرەك ئىستېمال قىلىنىدۇ. ئاز بىر قىسمى قۇرۇتۇۋېلى- نىپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. تەبىئىتى ھۆل ئىسسىق، غەيرىي تەبىئىي بەلغەمنى پىشۇرۇش، بەدەن ۋە بۆرەكنى قۇۋۋەت- لەش، توسالغۇلارنى ئېچىش، ئىچنى يۇمشىتىش، يەل تار- قىتىش، چىرايىنى پارقىرىتىش، تېرىنى سىلىقلاشتۇرۇش،

تەرلىتىش، بەلغەم بوشىتىش، سۈيدۈك ھەيدەش، ئىششىق ۋە ياللۇغ قايتۇرۇش، ئۇززۇقلۇق تولۇقلاش، بەدەننى سەمرىتىش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، باھ ۋە بۆرەك ئاجىزلىقى، قەۋزىيەت، يۆتەل، زۇكام، نەزلە، ئۆپكە كېسەللىكى، چېچەك، تال ئىششىقى، جىگەر ۋە تال تۇسۇلۇش، سۈيدۈك تۇتۇلۇش، ھەيز تۇسۇلۇش، سۈيدۈك تېمىپ كېلىش، مېڭە ئاجىزلىقى قاتارلىق كېسەللىكلەر ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئەنجۈر تەركىبىدە گىلۇكوزا، مېۋە قەنتى، ئاقسىل، ماي، كاربون ۋە سۇ بىرىكمىلىرى، ۋىتامىن قاتارلىق ماددىلار بار. ھازىرمۇ خەلق ئارىسىدا بەدەننى قۇۋۋەتلەش مەقسىتىدە ئەنجۈرنىڭ ئۆزىنى قۇرۇق ھالەتتە ئىستېمال قىلىش، شۇنداقلا ئۇنىڭدىن مۇراببا تەييارلاپ ئىستېمال قىلىش ئادىتى بار.

قوغۇن قېقى: قوغۇن قېقى قوغۇن تازا شىرنە باغلاپ پىشقاندا شاپىقىنى سويۇۋېتىپ، ئەت قىسمى ئاپتاپقا سېلىنىپ، نورمال ھالەتتە قۇرۇغان ۋاقتىتا يىغىۋېلىنىپ تەييارلىنىدۇ. تەبىئىتى ھۆل ئىسسىق. قان كۆپەيتىش، سۈيدۈك ھەيدەش، ئوزۇقلۇق تولۇقلاش، بەدەننى سەمرىتىش، ئاغرىق پەسەيتىش، توسالغۇلارنى ئېچىش، ئۇسسۇزلۇق پەسەيتىش، تەرەتنى يۇمشىتىش، مېڭە ۋە بەدەنگە ھۆللۈك يەتكۈزۈش، تېرىنى سىلىقلاشتۇرۇش، ئىششىق ۋە ياللۇغ قايتۇرۇش، ھەيزنى راۋانلاشتۇرۇش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، سۈيدۈك تۇتۇلۇش، سۈيدۈك ئېچىشىپ كېلىش، يۈرەك ۋە دوۋساق يارىسى، ھەيز تۇتۇلۇش، كۆپ ئۇسساش، قەۋزىيەت، جىگەر ۋە بۆرەك يوللىرى توسۇلۇش، بۆرەك تاش كېسەللىكى، تېرە يېرىكلىشىش قاتارلىق كېسەللىكلەر ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. قوغۇن قېقى تەركىبىدە گىلۇكوزا، مېۋە قەنتى، ۋىتامىن، كاروتىن، شار ئاقسىلى، لىمون كىسلاتاسى قاتارلىق ماددىلار بار. ھازىرمۇ خەلق ئارىسىدا تەرەتنى راۋانلاشتۇرۇش، سۈيدۈك يولى كېسەللىكلىرى ئۈچۈن قوغۇن قېقىنى قۇرۇق ھالەتتە ئىستېمال قىلىش، شۇنداقلا ئۇنىڭدىن مۇراببا تەييارلاپ ئىستېمال قىلىش ئادىتى بار.

ئالما قېقى: ئالما ئوبدان پىشقاندا تاش پوستى سويۇۋېتىلىپ، ئىچىدىكى ئۇرۇقىنى ئېلىۋېتىپ، بىر ئالمىنى تۆت پارچە قىلىپ توغراپ، ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇپ، نەمرەك ھالەتتە يىغىۋېلىنىپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. تەبىئىتى ھۆل ئىسسىق. يۈرەك، مېڭە، جىگەر ۋە ئومۇمىي بەدەننى قۇۋۋەتلەش، كۆڭۈلگە خۇشلۇق يەتكۈزۈش، غەيرىي تەبىئىي سەۋدانى تەڭشەش، قۇرۇق يۆتەلنى توختىتىش، ئىچى سۈرۈش ۋە قۇسۇشنى توختىتىش، ئۇسسۇزلۇق پەسەيتىش، ماينى پارچىلاش، ئوزۇقلۇق تولۇقلاش، بەدەننى سەمرىتىش، ئاغرىق پەسەيتىش، توسالغۇلارنى ئېچىش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، يۈرەك، مېڭە، جىگەر ۋە ئومۇمىي بەدەن ئاجىزلىقى، ئىشتىھاسىزلىق، يۆتەل، ئۇسسۇزلۇق، قۇسۇش، سەپرالىق، ئىچى سۈرۈش، كۆڭۈل ئېلىشىش قاتارلىق كېسەللىكلەر ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ، ئالما قېقى تەركىبىدە كاربون سۇ بىرىكمىلىرى، قەنت، ئالما كىسلاتاسى، لىمون كىسلاتاسى، ۋىتامىن قاتارلىق ماددىلار بار.

نەشپۈت قېقى: نەشپۈت قېقى نەشپۈت ئوبدان پىشقاندا تاش پوستى سويۇۋېتىلىپ، ئىچىدىكى ئۇرۇقىنى ئېلىۋېتىپ، پارچىلاپ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتۇپ تەييارلىنىدۇ. تەبىئىتى قۇرۇق سوغۇق. ھارارەت پەسەيتىش، توسالغۇلارنى ئېچىش، ئۇسسۇزلۇق پەسەيتىش، قان، سەپرا خىلتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىنى پەسەيتىش، سۈيدۈك ھەيدەش، كۆكرەكنى تازىلاش، ھۆللۈك يەتكۈزۈش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، قىزىتما، يۇقىرى قان بېسىم، باش ئاغرىقى، ئىسسىقتىن بولغان زۇكام، كۆكرەك يېرىكلىكى، يۆتەل، قەۋزىيەت، سەپراۋى كۆڭلى ئايلىنىش ۋە ھۆ بولۇش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە ئىشلىتىلىدۇ. نەشپۈت قېقى سوغۇق مىزاج كىشىلەرنىڭ، سوغۇقتىن بولغان كېسەللىكلەر بىلەن ئاغرىغۇچىلارنىڭ ئىستېمال قىلىشىغا ماس كەلمەيدۇ. ئىسسىق مىزاج كىشىلەرنىڭ ئىستېمال قىلىشىغا ماس كېلىدۇ. نەشپۈت قېقى تەركىبىدە ۋىتامىن، كالتسىي، فوسفور، ئاقسىل، ماگنىي، تۆمۈر، قەنت قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، ئىستېمال قىلىنسا، بەدەننى كۆپ خىل ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئەجدادلىرىمىز نەشپۈت قېقىنى قۇرۇق ھالەتتە ئىستېمال قىلىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ خىل ئادەت ھازىرمۇ داۋاملىشىپ كەلمەكتە، ئۇنىڭدىن باشقا ھازىرمۇ خەلق ئارىسىدا يۆتەل، كۆكرەك چىڭلىقى ئۈچۈن نەشپۈت قېقىنى ئىستېمال قىلىش ئادىتىمۇ بار.

قارىئۆرۈك گۈلسى: قارىئۆرۈك گۈلسى قارىئۆ-

رۇك ئوبدان پىشقاندا، شېخىدىن ئايرىۋېلىپ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ تەييارلىنىدۇ. ھاۋا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان قاچىغا قاچىلاپ، ساقلاپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. تەبىئىتى قۇرۇق سوغۇق، ئىسسىق كەيپىياتنى تەڭشەش، قان ۋە سەپرا خىلتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىنى پەسەيتىش، چوڭ تەرەتنى راۋانلاشتۇرۇش، ئۇسسۇزلۇق پەسەيتىش، ئاغرىق پەسەيتىش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، ئىسسىقتىن بولغان باش ئاغرىقى، سەپرادىن بولغان قىزىتما، كۆپ ئۇسساش، كۆڭۈل ئېلىشىش، قۇسۇش، قەۋزىيەت، زۇكام، يۇقىرى قان بېسىم، خاپىغان قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. قارىئۆرۈك گۆلسى تەركىبىدە ۋىتامىن، كاروتىن، كالتسىي، ماگنىي، تۆمۈر، ئاقسىل، ماي، قەنت، ئالما كىسلاتاسى قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، ئىستېمال قىلىنسا بەدەننى كۆپ خىل ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. يەرلىك خەلق ئارىسىدا يۇقىرىقى كېسەللىكلەرگە ۋە باشقا ئىسسىقتىن بولغان كېسەللىكلەرگە قارىتا قارىئۆرۈك گۆلسىنى شۈمۈپ بېرىش، ئىستېمال قىلىش، دەملەپ ئىچىش قاتارلىق يەرلىك ئۇسۇل بىلەن كېسەل داۋالاش ئۇسۇللىرى بار،

توغاچ قېقى (توغاچ مۇنكى): توغاچ قېقى توغاچ ئوبدان پىشقاندا، ئۇنى ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ تەييارلىنىدۇ. تەبىئىتى قۇرۇق سوغۇق. ھارارەت پەسەيتىش، ئۇسسۇزلۇقنى قاندۇرۇش، قىزىتما قايتۇرۇش، قان ۋە سەپرا خىلتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىنى پەسەيتىش، چوڭ تەرەتنى راۋانلاشتۇرۇش، بەدەنگە ھۆللۈك يەتكۈزۈش، قاننى سۇيۇلدۇرۇش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، ئىسسىقتىن بولغان باش ئاغرىقى، قىزىتما، كۆپ ئۇسساش، سەپراۋى كۆڭۈل ئېلىشىش، قۇسۇش، قەۋزىيەت، يۇقىرى قان بېسىم، قان قۇيۇلۇش، خاپىغان ۋە باشقا ئىسسىقتىن بولغان كېسەللىكلەرگە ئىشلىتىلىدۇ. توغاچ قېقى تەركىبىدە ۋىتامىن، كالتسىي، ماگنىي، تۆمۈر، ئاقسىل، قەنت قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، ئىستېمال قىلىنسا بەدەننى كۆپ خىل ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئەجدادلىرىمىز توغاچ قېقىنى قۇرۇق ھالەتتە ئىستېمال قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ھازىرمۇ يەرلىك خەلق ئارىسىدا يۇقىرىقى كېسەللىكلەرگە ۋە باشقا ئىسسىقتىن بولغان كېسەللىكلەرگە قارىتا توغاچ قېقىنى ئىستېمال قىلىش، دەملەپ سۈيىنى ئىچىش قاتارلىق يەرلىك ئۇسۇل بىلەن كېسەل داۋالاش ئۇسۇللىرى بار.

ئۈجمە قېقى (ۋاسالغۇ): ۋاسالغۇ ئادەتتە ئوبدان پىشقان ئۈجمىنى ئاپتاپتا قۇرۇتۇش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. بەزىدە ئۈجمە پىشىپ تۈۋىگە چۈشۈپ قۇرۇپ قالغاندا يىغىۋېلىنىدۇ. تەبىئىتى قۇرۇق ئىسسىق. ئۆپكە ۋە كانايىنى قۇۋۋەتلەش، نەپەسنى راۋانلاشتۇرۇش، قان كۆپەيتىش، بەلغەم بوشىتىش، ماي پارچىلاش، سۈيدۈك ۋە چوڭ تەرەتنى راۋانلاشتۇرۇش، چارچاشنى يوقىتىش، قېرىشنى كېچىكتۈرۈش، ئۇيقۇنى ياخشىلاش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، نەپەس سىقىلىش، ئۇيقۇسىزلىق، سۇلۇق ئىششىق، سۈيدۈك تۇتۇلۇش، بەدەن ئاجىزلىقى، سۈت كەملىك، ئاۋاز پۈتۈپ قېلىش، گال ئىششىقى، يۆتەل قاتارلىق كېسەللىكلەر ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ۋاسالغۇ تەركىبىدە روتىن، كاروتىن، ۋىتامىن، ئاقسىل، قەنت، ئۇچۇچان ماي، تاننىن، ئەركىن ماي كىسلاتاسى قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، بۇ خىل ماددىلارنىڭ ئۈممۈنىيەت كۈچىنى ئاشۇرۇش، قېرىشنى كېچىكتۈرۈش، راكقا قارشى تۇرۇش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، بەدەنگە نىسبەتەن پايدىلىق تەسىرىنى بېرەلەيدۇ. خەلقىمىز ئارىسىدا ھازىرمۇ ۋاسالغۇ ئىستېمال قىلىش ئادىتى بار بولۇپ، بولۇپمۇ يەرلىك خەلق ئارىسىدا ئۇيقۇسىزلىق كېسەللىكىگە ۋاسالغۇ ئىستېمال قىلىپ ئۇيقۇسىنى ياخشىلاش، ئۇنىڭدىن ماتاڭ تەييارلاپ ئىستېمال قىلىپ، بەدەننى قۇۋۋەتلەش قاتارلىق يەرلىك ئۇسۇل بىلەن كېسەل داۋالاش ئۇسۇللىرى بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان.

شاتۇت قېقى (شاتۇت ۋاسالغۇسى): شاتۇت ۋاسالغۇسى ئادەتتە ئوبدان پىشقان شاتۇتنى ئاپتاپتا قۇرۇتۇش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. تەبىئىتى قۇرۇق سوغۇق. ياللۇغ قايتۇرۇش، غەيرىي تەبىئي سەپرا ۋە قان خىلتىنى تەڭشەش، ئىچى سۈرۈشنى توختىتىش، ئىششىق قايتۇرۇش، ئىشتىھانى ئېچىش، قان تازىلاش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، ئىچى سۈرۈش، ئىسسىقتىن بولغان يۇتقۇنچاق ياللۇغى، ھەر خىل ئېغىز جاراھەتلىرى، ئىشتىھاسىزلىق، گال ئاغرىقى، بادامسىمان بەز ياللۇغى قاتارلىق كېسەللىكلەر ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. خەلقىمىز ئارىسىدا ھازىرمۇ شاتۇت ۋاسالغۇسىنى ئىستېمال قىلىش ئادىتى بار بولۇپ، يەرلىك خەلق ئارىسىدا گال ئاغرىقى كېسەللىكىگە شاتۇتنى ياكى شاتۇت ۋاسالغۇسىنى ئىستېمال قىلىش، تۇرلۇك

ئىسسىقتىن بولغان كېسەللىكلەرگە ئۈنۈمدىن مۇرابىا تەييارلاپ ئىستېمال قىلىشتىن ئىبارەت يەرلىك ئۇسۇل بىلەن كېسەل داۋالاش ئۇسۇللىرى بار.

ئالۇچا قېقى: ئالۇچا ئوبدان پىشقاندا، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ تەييارلىنىدۇ. تەبىئىتى قۇرۇق سوغۇق، خىلىتسىز ئىسسىق كەيپىياتنى تەڭشەش، قان ۋە سەپرا خىلتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىنى پەسەيتىش، زەھەر قايتۇرۇش، يۆتەل پەسەيتىش، ئىچى سۈرۈشنى توختىتىش، بەدەنگە سۇيۇقلۇق تولۇقلاش، ئۇيقۇ كەلتۈرۈش، قۇرۇق ھۆنى پەسەيتىش، ماددىلارنى يۇمشىتىش، قۇسۇشنى توختىتىش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، ئىسسىقتىن بولغان باش ئاغرىقى، سەپرادىن بولغان قىزىتما، سەپراۋى ئىچى سۈرۈش، سۇ يوقىتىش، قىزىل، چېچەك، ئۇيقۇسىزلىق، سىل، كۆپ ئۇسساش، جىگەر قېتىشىش، يۈرەك قان تومۇرلىرى قېتىشىش، يۇقىرى قان بېسىم، خاپىقان قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. ئالۇچا قېقى تەركىبىدە بەدەن ئېھتىياجلىق بولغان ماددىلاردىن ۋىتامىن، كالتسىي، فوسفور، تۆمۈر، ئاقسىل، ماي، قەنت، ئالما كىسلاتاسى، لىمون كىسلاتاسى، مېۋە كىسلاتاسى قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، بۇ خىل ماددىلارنىڭ بىر قىسمى بەدەننى ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىنلىسە، يەنە بىر قىسمى بەدەندىكى ماينى پارچىلايدۇ، شۇنداقلا نېرۋىلارنىڭ جىددىيلىكىنى پەسەيتىدۇ. ئادەتتە يەرلىك خەلق ئارىسىدا قىزىتما، سەپراسى ئارتىپ كېتىش، ئىچى سۈرۈش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە قارىتا ئالۇچا قېقى ئىستېمال قىلىش، دۇملەپ ئىچىش قاتارلىق يەرلىك ئۇسۇل بىلەن كېسەل داۋالاش ئۇسۇللىرى بار.

ئەينۇلا قېقى: بۇ ئەينۇلىنىڭ قۇرۇتۇلغان مېۋىسى بولۇپ، تەبىئىتى ھۆل سوغۇق. غەيرىي تەبىئىي سەپرانى پىشۇرۇش، ئارتۇق سەپرانى سۈرۈش، قان ۋە سەپرا خىلتىنىڭ ئۆتكۈرلۈكىنى پەسەيتىش، چوڭ تەرەتنى راۋانلاشتۇرۇش، ئۇسسۇزلۇق پەسەيتىش، قىزىتما قايتۇرۇش، قان بېسىمنى چۈشۈرۈش، قۇرۇق ھۆنى پەسەيتىش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، قىزىتما، يۇقىرى قان بېسىم، ئىسسىقتىن بولغان باش ئاغرىقى، يۆتەل، زۇكام، نەزلە، سەپرادىن بولغان قىزىتما، كۆپ ئۇسساش، كۆڭۈل ئېلىشىش، ھەزىم ئاجىزلىقى، قەۋزىيەت قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. ئەينۇلا تەركىبىدە ئاساسلىقى ئۈچۈچان ماي، ئامىنو كىسلاتاسى قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، ئىستېمال قىلىنسا، بەدەننى كۆپ خىل ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئەجدادلىرىمىز ئەينۇلىنى قۇرۇق ھالەتتە تۈرلۈك كېسەللىكلەر ئۈچۈن ئىستېمال قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ھازىرمۇ يەرلىك خەلق ئارىسىدا ئىسسىقتىن بولغان كېسەللىكلەرگە قارىتا ئەينۇلىنى شۇمۇپ بېرىش، ئىستېمال قىلىش، دۇملەپ ئىچىش قاتارلىق يەرلىك ئۇسۇللار بىلەن ئىشلىتىلىدۇ.

ھېلىلە: بۇ ھېلىلىنىڭ قۇرۇتۇلغان مېۋىسى بولۇپ، تەبىئىتى قۇرۇق سوغۇق. قان تازىلاش، مېڭىنى قۇۋۋەتلەش، ئارتۇق ھۆللۈكنى قۇرۇتۇش، ئۈچەي، ئاشقازان، چاچنى قۇۋۋەتلەش، غەيرىي تەبىئىي سەۋدا، سەپرا خىلتىنى سۈرۈش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، مېڭە ئاجىزلىقى، زېھنىي قۇۋۋىتى سۇسلىشىش، مالخۇلىيا، بوۋاسىر، قىچىشقاق، چاچ بالدۇر ئاقىرىش، چاچ چۈشۈش قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ. ھېلىلە تەركىبىدە ئوزۇقلۇق ماددىلاردىن ئاقسىل، ماي، تاننىن، ھېلىلە كىسلاتاسى قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، ئىستېمال قىلىنسا، بەدەنگە پايدىلىق تەسىرىنى بېرىدۇ. ئەجدادلىرىمىز ھېلىلىنى قۇرۇق ھالەتتە تۈرلۈك كېسەللىكلەر ئۈچۈن ئىستېمال قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ھازىرمۇ يەرلىك خەلق ئارىسىدا باش ئاغرىقى، قىزىتما، ئىچى سۈرۈش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە قارىتا ئەينۇلىنى شۇمۇپ بېرىش، ئىستېمال قىلىش قاتارلىق يەرلىك ئۇسۇللار بىلەن ئىشلىتىلىدۇ.

بادام: بۇ ئاساسەن بادام پىشقاندا، ئۇرۇقچىسىنى ئايرىۋېلىپ، قۇرۇتۇپ، ئۈنۈمدىن مېغىزى ئايرىپ ئىشلىتىلىدۇ. تەبىئىتى ھۆل ئىسسىق، قۇرۇق سوغۇق كەيپىياتنى تەڭشەش، مېڭىگە ھۆللۈك يەتكۈزۈش، ئەستە ساقلاش قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇش، باھ، بەدەن، بۆرەكنى قۇۋۋەتلەش، بەدەننى سەمرىتىش، نەپەسنى راۋانلاشتۇرۇش، كۆكرەك ۋە ئۈچەينى بوشىتىش، ئۇيقۇنى ياخشىلاش، يۆتەل پەسەيتىش، قان، سۈت، مەنىي كۆپەيتىش، تېرىنى سىلىقلاشتۇرۇش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، ئىستېمال قىلىنسا مېڭە ئاجىزلىقى، كۆرۈش قۇۋۋىتى ئاجىزلىقى، ئەستە تۇتۇش قابىلىيىتى تۆۋەنلەش، قۇرۇق يۆتەل، زۇكام، قەۋزىيەت، تولغاق، ئورۇقلاپ كېتىش، باھ ئاجىزلىقى، مەنىي تېز كېتىش، كۆپ ئېھتىلام بولۇش، بۆرەك

ئاجىزلاش، باش ئاغرىقى، زۇققا، قان تۈكۈرۈش، سۈيدۈك ئېچىشىپ كېلىش، ئۇيقۇسىزلىق قاتارلىقلارغا مەنپەئەت قىلىدۇ. بادام مېغىزى تەركىبىدە ئاقسىل، ماي، قەنت، ۋىتامىن، كالتسىي، فوسفور، ماگنىي، تۆمۈر، مارگانىس، بارىي، ناترىي، تىتان، مىس، ئالىيۇمىن، خىروم قاتارلىق ماددىلار بار. ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىن تارتىپ بادام مېغىزىنىڭ رولىغا سەل قارىمىغان بولۇپ، ئۇلار ئەتىگەنلىك ناشتىلىقتا بادامنى مۇھىم يېمەكلىك قاتارىدا ئىستېمال قىلىپ كەلگەن. ھازىرمۇ خەلقىمىز كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئومۇمىي بەدەننى قۇۋۋەتلەش، ئۇيقۇنى ياخشىلاش، نەپەس سىقىلىشنى داۋالاش ئۈچۈن بادام مېغىزى ئىستېمال قىلىش ئادىتى بار.

خورما: بۇ خورما دەرىخىنىڭ پىشقان مېۋىسى بولۇپ، قۇرۇق ھالەتتە ئىستېمال قىلىنىدۇ. خورما ئۆز زېمىنىمىزدىن چىقمىسىمۇ خەلقىمىز باشقا مەملىكەتلەردىن كەلتۈرۈپ، ئۇنى ساقلاپ قويۇپ، ئىستېمال قىلىپ كەلگەن. ھازىرمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا خورما قىممەتلىك يېمەكلىك سۈپىتىدە ئەتىۋارلىنىپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. تەبىئىتى ھۆل ئىسسىق. ئۇزۇقلۇق تولۇقلاش، قان كۆپەيتىش، چولڭ تەرەتنى يۇمشىتىش، قان بېسىمنى چۈشۈرۈش، باھ ۋە ئومۇمىي بەدەننى، يۈرەك، ئاشقازاننى قۇۋۋەتلەش، مەنىي پەيدا قىلىش، بەدەننى سەمرىتىش، پەينى قۇۋۋەتلەش، قان توختىتىش، ئاغرىق پەسەيتىش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، پالەچ، لەقۋا، باھ ۋە يۈرەك ئاجىزلىقى، بوۋاسىر قاناش، يۇقىرى قان بېسىم، ئاشقازان ئاجىزلىقى، بەدەن ئورۇقلاش، بەل ئاغرىقى، بوغۇم ئاغرىقى، يۆتەل قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدۇ ۋە ئوزۇقلۇق سۈپىتىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. خورما تەركىبىدە ئاقسىل، ماي، مۇرەككەپ قەنت، ئۈزۈم قەنتى، مېۋە قەنتى، قومۇش شېكىرى، ئامىنو كىسلاتاسى، فلودۇن، سېرىق كىتون گلۇكوزىد، كاروتىن، پىگمېنت قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، بەدەنگە نىسبەتەن پايدىلىق تەسىرىنى بېرەلەيدۇ. خورمىنىڭ قان كۆپەيتىش، ئۇزۇقلۇق تولۇقلاش تەسىرى بىر قەدەر ياخشى بولغاچقا، خەلقىمىز ئارىسىدا بۇنى ئەتىۋارلاپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

ئۆرۈك مېغىزى: بۇ ئاساسەن ئۆرۈك پىشقاندا، ئۆرۈكچىسىنى ئايرىۋېلىپ، قۇرۇتۇپ، ئۇنىڭدىن مېغىزى ئايرىپ ئىشلىتىلىدۇ. تەبىئىتى ھۆل ئىسسىق. قۇرۇق سوغۇق كەيپىياتنى تەڭشەش، ئىچنى يۇمشىتىش، غەيرىي تەبىئىي سەۋدانى تەڭشەش، بەدەننى سەمرىتىش، بەلغەم بوشىتىش، يۆتەل پەسەيتىش، قان، سۈت، مەنىي كۆپەيتىش، تېرىنى سىلىقلاشتۇرۇش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، ئىستېمال قىلىنسا قان ئازلىق، قان سۈيۈپ كېتىش، بەدەن ئاجىزلىق، قەۋزىيەت، زۇققا، يۆتەل قاتارلىقلارغا مەنپەئەت قىلىدۇ. ئۆرۈك مېغىزى تەركىبىدە ماي، ۋىتامىن، كالتسىي قاتارلىق ماددىلار مول بولۇپ، ئىستېمال قىلىنسا، بەدەننى كۆپ خىل ئوزۇقلۇق بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. ئەجدادلىرىمىزمۇ قەدىمدىن تارتىپ ئۆرۈك مېغىزىنى بەدەننى قۇۋۋەتلەش مەقسىتىدە ئىستېمال قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ھازىرمۇ خەلقىمىز كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئومۇمىي بەدەننى قۇۋۋەتلەش ئۈچۈن ئۆرۈك مېغىزى ئىستېمال قىلىدۇ.

يەر ياڭىقى (خاسىڭ مېغىزى): يەر ياڭىقى خەلق ئارىسىدا خاسىڭ نامىدا ئىشلىتىلىدۇ. بۇ ئاساسەن پىشقاندا يىغىۋېلىپ، قازاندا قورۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. تەبىئىتى قۇرۇق ئىسسىق. ئوزۇقلۇق تولۇقلاش، باھ ۋە ئومۇمىي بەدەننى قۇۋۋەتلەش، سۈت ۋە مەنىي پەيدا قىلىش، بەدەننى سەمرىتىش، مېڭە ۋە ئەسەبلەرنى قۇۋۋەتلەش، ماينى پارچىلاش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، باھ ئاجىزلىقى، ماغدۇرسىزلىق، نېرۋا ئاجىزلىقى، ئاق خۇن كۆپ كېلىش، مەنىي تېز يۈرۈپ كېتىش قاتارلىقلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ تەركىبىدە ئاقسىل، ماي، ئازوتلۇق ماددىلار، كىراخمال، تالالىق ماددىلار، سۇ، ۋىتامىن قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، بەدەنگە نىسبەتەن پايدىلىق تەسىرىنى بېرەلەيدۇ. ئادەتتە خاسىڭ مېغىزى خەلقىمىز ئارىسىدا ئوزۇقلۇق تولۇقلاش مەقسىتىدە باشقا خىل قۇرۇق يېمەكلىكلەرگە ئوخشاش قۇرۇق ھالەتتە ياكى ئۇنىڭدىن ماتاڭ تەييارلاپ قويۇپ بىر قەدەر كۆپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

نوقۇت: نوقۇت ئادەتتە پىشقاندا قۇرۇق ھالەتتە ياكى قورۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. تەبىئىتى قۇرۇق ئىسسىق. بۆرەك، دوۋساق، باھنى قۇۋۋەتلەش، قان كۆپەيتىش، سۈيدۈكنى راۋانلاشتۇرۇش، بەدەننى قۇۋۋەتلەش، ئاغرىق پەسەيتىش، تېرىگە جۇلا بېرىش، قان

تازىلاش، چاچنى قۇۋۋەتلەش، ئاۋازنى ياخشىلاش، بەدەننى سەمرىتىش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، باش ئاغرىقى، كەم قۇۋۋەتلىك، چاچ چۈشۈش، چاچ ئاقىرىش، ئۇيقۇسىزلىق، نېرۋا ئاجىزلىقى قاتارلىقلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ تەركىبىدە ئاقسىل، ماي، كىراخمال، يىرىك تالالىق ماددىلار، ۋىتامىن قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، بەدەنگە نىسبەتەن پايدىلىق تەسىرىنى بېرەلەيدۇ. ئادەتتە نوقۇت خەلقىمىز ئارىسىدا ئۇزۇقلۇق تولۇقلاش مەقسىتىدە قورۇق ھالەتتە ياكى باشقا خىل يېمەكلىكلەر بىلەن قوشۇپ سوقۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ.

ئاپتاپپەرەس ئۇرۇقى (گازىر): ئاپتاپپەرەس ئۇرۇقى ئاپتاپپەرەس ئۇرۇقى پىشقاندا ئايرىپ ئېلىپ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ، ئاندىن قازاندا قورۇپ تەييارلىنىدۇ. خەلق ئارىسىدا گازىر نامىدا ئىستېمال قىلىنىدۇ. تەبىئىتى قۇرۇق سوغۇق. قاننى سۇيۇلدۇرۇش، باھنى قۇۋۋەتلەش، ئۈچەينى سىلىقلاشتۇرۇش، سۈيدۈك ھەيدەش، سۈت كۆپەيتىش، ئىششىق ياندۇرۇش، تولغاقنى توختىتىش، ئىشتىھا ئېچىش، ھۆللۈك يەتكۈزۈش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، قەۋزىيەت، قان تولغاق، ئىشتىھاسىزلىق، ھامىلدارلىق مەزگىلىدىكى سۇلۇق ئىششىق، سۈيدۈك يولى ياللۇغى، سۈيدۈك ئېچىشىپ كېلىش، بەدەن ئاجىزلىق، كۆكرەك يىرىڭلىكى قاتارلىقلار ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. گازىر مېغىزى تەركىبىدە ماي، فىتىن، ئاقسىل، كاربون سۇ بىرىكمىلىرى، تالالىق ماددىلار قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، بەدەنگە نىسبەتەن پايدىلىق تەسىرىنى بېرەلەيدۇ. ئادەتتە گازىر خەلقىمىز ئارىسىدا ئۇزۇقلۇق تولۇقلاش مەقسىتىدە قۇرۇق ھالەتتە ئىستېمال قىلىنىدۇ.

كاۋا ئۇرۇقى مېغىزى: بۇ كاۋىنىڭ ئۇرۇقى ئىچىدىكى مېغىزى بولۇپ، قۇرۇق ھالەتتە ياكى ئۇرۇقنى قازاندا قورۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. تەبىئىتى ھۆل ئىسسىق. مەددە قۇرت چۈشۈرۈش، سۈت پەيدا قىلىش، جىگەرنى قۇۋۋەتلەش، ئىششىق قايتۇرۇش، سۈيدۈكنى راۋانلاشتۇرۇش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، ئۈچەي مەددە قۇرت كېسەللىكى، كۆكرەكنىڭ چىڭلىقى، يۆتەل، ئۆپكە ياللۇغى قاتارلىق كېسەللىكلەرگە ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ تەركىبىدە ئاقسىل، مايلىق ياغ، ۋىتامىن، كاروتىن، كۇكۇربىتىن قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، بەدەنگە نىسبەتەن پايدىلىق تەسىرىنى بېرەلەيدۇ. ئادەتتە كاۋا ئۇرۇقى خەلقىمىز ئارىسىدا ئۇزۇقلۇق تولۇقلاش مەقسىتىدە ئاز ساندا ئىستېمال قىلىنىسمۇ، لېكىن ئۈچەي مەددە قۇرت كېسەللىكى ئۈچۈن قۇرۇق ھالەتتە ئىستېمال قىلىش ئادىتى خەلقىمىز ئارىسىدا بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان.

باقلە (چوڭ پۇرچاق ياكى دادۇر): باقلە چوڭ پۇرچاقنىڭ ئۇرۇقى بولۇپ، ئادەتتە خەلق ئارىسىدا دادۇر دېگەن نام بىلەن ئومۇملاشقان. ئۇ پىشقاندا قازاندا قۇرۇق قورۇپ ئىستېمال قىلىنىدۇ. تەبىئىتى قۇرۇق ئىسسىق. قۇرت ئۆلتۈرۈش، ئىششىق تارقىتىش، سۈيدۈك ۋە ھەيزنى راۋانلاشتۇرۇش، ئىچ سۈرۈشنى توختىتىش، ئاشقازان خىزمىتىنى ياخشىلاش قاتارلىق تەسىرى بار بولۇپ، ئۈچەي قۇرت كېسەللىكى، ھەر خىل ئىششىقلار، ئاشقازان ئاغرىقى، داغ، ئاق كېسەل، سۈيدۈك تۇتۇلۇش، ھەيز راۋان بولماسلىق، ئىچى سۈرۈش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە ئىشلىتىلىدۇ. باقلە تەركىبىدە بەدەن ئۈچۈن پايدىلىق بولغان ماددىلاردىن ئاگلوتىنىن، ئاقسىل، ياغ، قەنت ماددىلىرى، كالتسىي، ماگنىي قاتارلىق ماددىلار بار بولۇپ، بەدەننى مول بولغان ئۇزۇقلۇق ماددىلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى ئىلمي ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمىدە)

ئاپتورلار سەمىگە:

ژۇرنىلىمىزغا ئەسەر ئەۋەتكەن ئاپتورلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن قەلەم ھەققى ئەۋەتىشىمىزگە قۇلايلىق بولۇشى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ تولتۇرۇشلۇق تەپسىلي ئادرېسى ۋە ئىسىم ـ فامىلىسىنى كىملىكىدىكى بويىچە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تولۇق يېزىپ ئەۋەتىشىنى، شۇنداقلا ئەۋەتكەن ئەسىرىنىڭ بىر نۇسخىسىنى ئۆزى ساقلاپ قويۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز. ئەسەر قايتۇرۇلمايدۇ.

«مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

ئۇيغۇرلاردا تۈگمەنچىلىك

ئابدۇرېشات مۇساجان توغرۇل

تۈگمەن — ئىپتىدائىي ئاشلىق پىششىقلاپ ئىشلەش (ئۇن تارتىش) قۇرۇلمىسى بولۇپ، ئاساسلىقى سۇ كۈچى، شامال كۈچى، چوڭ هايۋان كۈچى ۋە ئادەم كۈچى بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان تۈرلىرى بار. ئەجدادلىرىمىز ئەڭ بۇرۇن يېرىك ئاشلىقلارنى يۇمشىتىش ئۈچۈن بىلەي تاش ئاساسىدا سۈرمەلنى كەشىپ قىلغان. سۈرمەل — چوڭ تاشنىڭ بىر يۈزىنى ھىلال ئاي شەكلىگە كەلتۈرۈپ سىلىقلاپ، ئۈستىگە يېرىك ئاشلىقنى تەكشى يېيىپ، نوغۇچ تاش (دەستەسىمان تاش) بىلەن سۈرۈپ يۇمشىتىدىغان باش قورال بولۇپ، چوڭ-كىچىكلىكى سۈرمەل تاشنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ئاساسىدا بولىدۇ. ھازىرغىچە تېپىلغان سۈرمەلنىڭ ئەڭ چوڭلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 80 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، كەڭلىكى 40 سانتىمېتىر ئەتراپىدا. بىر قەدەر نەپىس ياسالغانلىرىنىڭ ئىككى بېشىغا تۇتقۇچ چىقىرىلغان. كېرىيە ناھىيەسى تەۋەسىدىكى يۇملاققۇم قەدىمىي شەھەر خارابىسى (بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2300 يىللار ئىلگىرى ۋەيران بولغان)، كېرىيە ناھىيەسىنىڭ سەتمەت قەدىمىي ئىزى (ساپال خۇمدىنى رايونى بولۇپ، خەن دەۋرىدىن چىڭ دەۋرىگە قەدەر ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارغان) قاتارلىق جايلاردا قەدىمىي سۈرمەل تاشلار بىر قەدەر كۆپ ئۇچرايدۇ، خوتەن رايونىدا سۈرمەلنى تاكى 20-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىغا قەدەر ئائىلىلەردە ئىشلىتىپ كەلگەن.

ئەجدادلىرىمىز يەنە سۈرمەل ئاساسىدا يارغۇنچاقنى كەشىپ قىلغان بولۇپ، يارغۇنچاق — بىر جۈپ دۈگىلەك تاشنىڭ چىپ ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىپ، ئاستى تاشنىڭ تۆشۈكىدىن ئوق ئۆتكۈزۈپ مۇنتىزىملاشتۇرۇلىدۇ ۋە ئۈستى تاشنى ئېلىپ تۇرىدىغان ئۈچ چىقىرىلىدۇ، ئۈستى تاشنىڭ ئوتتۇرا تۆشۈكى بۇ ئوق ئۈچىغا ھەرىكەتچان قىلىپ كىيگۈزۈلىدۇ. ئۈستى تاشنىڭ بىر يېنىدىن يەنە بىر تۆشۈك ئېچىلىپ، دەستە ئورنىتىلىپ، قول بىلەن ئايلاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. يېرىك ئاشلىق يارغۇنچاققا ئوتتۇرا تۆشۈكتىن قۇيۇلىدۇ. يارغۇنچاق ئاساسلىقى يارما يېرىشقا ئىشلىتىلىدۇ.

تۆگمەن ــ يارغۇنچاق ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن قۇرۇلما بولۇپ، سۇ كۈچى ۋە شامال كۈچى بىلەن ئايلاندۇرىدىغانلىرى بار. رايونىمىزدىكى دەريا-ئېقىنلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تاغقا يېقىن بولغاچقا، سۇ كۈچى بايلىقى بىر قەدەر مول. شۇڭا رايونىمىزدا سۇ كۈچى تۆگمەنلىرى كەڭ ئومۇملاشقان. تۆگمەننىڭ قۇرۇلمىسى يارغۇنچاققا ئوخشاپ كېتىدۇ. بىر جۈپ چوڭ دۈگىلەك تاشنىڭ چېپ ئوتتۇرىسىدىن تۆشۈك ئېچىلىپ ئاستى تاش مۇنتىزىم ئورنىتىلىدۇ، ئەتراپىغا ياغاچ تاختاي بېسىلىپ چاسا شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ ۋە تۆت ئەتراپىغا 20-30 سانتىمېتىر كەڭلىكتە توساق ئورنىتىلىپ، ساندۇق شەكلىدە ياسىلىدۇ. بۇ قۇرۇلما «خامپا» دېيىلىدۇ. ئۈستى تاش تۆشۈكىنىڭ ئاستى تاشقا جۈپلەشتۈرۈلىدىغان يۈزى تەرىپىگە توغرىسىغا ئۇزۇنچاق كاتەك ئويۇلۇپ، ئوقنىڭ ئۇچىغا ئورنىتىلغان توغرا ئوققا كىيگۈزۈلۈپ، تاشنى ئايلاندۇرۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. بىر تال ئۇزۇن ئوقنىڭ بىر ئۇچىغا چاقپەلەك ئورنىتىلىدۇ. چاقپەلەك ــ كونۇس شەكىللىك ياسالغان كۆتەكنىڭ كەسمە يۈزى ئەتراپىغا 24 دانە پالاق ياغاچ ئورنىتىش ئارقىلىق ياسىلىدۇ، پالاق ياغاچ قىيپاش بېكىتىلىپ، ئۈستىگە سۇ چۈشكەندە سۇنىڭ ئىتتىرىش كۈچى بىلەن ئايلىنىشقا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ ياسىلىدۇ، بەزى ئۇستىلار پالاقنىڭ چىدامچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، پالاق ئۇچىنى ئايلاندۇرۇپ چەمبەر شەكىللىك قۇرۇلما ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرىدۇ. ئوقنىڭ يەنە بىر ئۇچى ئاستىن تاشنىڭ تۆشۈكىدىن ھەرىكەتلىنەلەيدىغان ھالەتتە ئۆتكۈزۈلۈپ، ئوقنىڭ ئۇچىغا ئورنىتىلغان توغرا ئوققا ئۈستى تاش كىيگۈزۈلىدۇ. چاقپەلەكنىڭ ئاستى ئۇچىغا ئۇچلۇق تۆمۈر ئورنىتىلىدۇ، تۆگمەننىڭ ئاستىغا چاقپەلەكنىڭ ئاستى ئۇچىغا توغرىلاپ، بىر توغرا ياغاچ ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، ياغاچنىڭ بىر ئۇچى ئاستى-ئۈستىگە ھەرىكەتلىنەلەيدىغان بېكىتىلىدۇ، ئوقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا كىچىك كاتەكچە ئويۇلۇپ، چاقپەلەكنىڭ ئۇچىغا ئورنىتىلغان تۆمۈر ئۇچ كىيگۈزۈلىدۇ، توغرا ئوقنىڭ يەنە بىر ئۇچىغا تىك ئوق ھەردكەتچان ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ، تىك ئوقنىڭ بىر ئۇچىنى تۆگمەن خامپىسىنىڭ بىر يېنىغا كىچىك تۆشۈك ئارقىلىق چىقىرىپ، توغرىسىغا قۇلاق بېكىتىلىپ، تىك ئوق چىقىرىلغان تۆشۈكتىن چۈشۈپ كېتەلمەيدىغان قىلىپ ئورنىتىلىدۇ. بۇ قۇرۇلما «قوپارغۇ» دېيىلىپ، قۇلاقنى پىشاڭ بىلەن كۆتۈرگەندە، تۆگمەننىڭ ئۈستى تېشى كۆتۈرۈلىدۇ، قۇلاقنى قويۇپ بەرگەندە ئۈستىن تاش پەسلەيدۇ، بۇ

قۇرۇلما ئارقىلىق تارتىلىدىغان يىرىك ئاشلىق ۋە ئۇنىڭ
يۇمشاق-يىرىك تارتىلىشىغا ئاساسەن، ئىككى تاش ئارد-
ىسىدىكى يوچۇق مۇۋاپىق تەڭشىلىدۇ. ئۈستى تاشنىڭ
ئۈستىگە تۆشۈككە ئۇدۇللاشتۇرۇپ، ئېھرام شەكىللىك
ياغاچ ساندۇق ئۈچ قىسمى ئاستىغا قىلىپ ئېسىلىدۇ، بۇ
قۇرۇلما «ئۈسكەن» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۈسكەننىڭ ئاستىغا
قارىتىلغان ئۈچىدىن تۆشۈك قويۇلۇپ، ئاستىغا چاناق ئې-
سىلىدۇ. چاناق— كەپكۈر شەكىللىك ياغاچ قۇرۇلما
بولۇپ، چوڭ-كىچىكلىكى بىر دەك بولمايدۇ، ئەڭ چوڭلى-
رىنىڭ كەڭلىكى 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، ئۇزۇنلۇقى 30
سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، ئاستى تۈز، ئۈچ تەرىپى
ئېگىز گىرۋەك چىقىرىلىدۇ، گىرۋەكنىڭ ئېگىزلىكى ئادەتـ
تە بەش سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، ئۈستى ۋە بىر تەرد-
پى ئوچۇق بولۇپ، ئوچۇق تەرىپى ئېغىز ھېسابلىنىدۇ.
ئېغىز بىر قەدەر كىچىك بولۇپ، يىرىك ئاشلىق ئۈسكەنـ
دىن چاناققا چۈشۈپ، چاناقنىڭ شۇ ئېغىزىدىن تۈگمەن
تېشىنىڭ تۆشۈكىگە چۈشىدۇ. يىرىك ئاشلىقنىڭ راۋان چۈ-
شۈشى ئۈچۈن، چاناققا تاقىلدىغۇچ ئورنىتىلىدۇ. تاقىلدى-
غۇچ 7 شەكىللىك ئاددىي ياغاچ قۇرۇلما بولۇپ، ئۇزۇن
تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇق 25-30 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، قىسقا
تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10-15 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ.
ئەگمىسىدىن شوينا بىلەن ئۈسكەنگە ئېسىپ، ئۇزۇن
ئۇچى چاناققا سېلىپ قويۇلىدۇ، قىسقا ئۇچى تۈگمەن تې-
شىغا تېگىپ تۇرىدۇ، تۈگمەن ئايلانغاندا تاقىلدىغۇچ
سەكرەپ ھەرىكەتلىنىپ، يىرىك ئاشلىقنىڭ چۈشۈشىنى را-
ۋانلاشتۇرىدۇ.

تۈگمەن دۆڭنىڭ ئاستىغا ئورنىتىلىدۇ. دەريا-ئېقىن
سۇلىرى يىراقتىن ئېلىنغان ئېرىق ئارقىلىق دۆڭ ئۈستىگە
باشلاپ چىقىلىپ، كىچىك كۆلچەككە قويۇلۇپ، سۇ مۇۋا-
پىق مىقداردا تەڭشىلىپ، قوغاش ئارقىلىق تۈگمەننىڭ
ئاستىغا چۈشۈرۈلۈپ، سۇنىڭ كۈچى بىلەن تۈگمەن ئاي-
لاندۇرۇلىدۇ. كۆلچەكنىڭ بىر تەرىپىگە سۇ كۆپ قۇيۇ-
لۇپ كەتسە قويۇپ بېرىدىغان ئېغىز ياسىلىدۇ، بۇ «چۈ-
شۈرگە» دەپ ئاتىلىدۇ. قوغاش— يوغان ياغاچتىن چېپىلـ
غان چوڭ ۋە ئۇزۇن نور بولۇپ، ئۈستى ئوچۇق بولىدۇ.
ئۇزۇنلۇقى تۈگمەن قۇرۇلغان دۆڭنىڭ يان باغرىغا قاراپ
ياسىلىپ، تۈگمەننىڭ چاقپەلىكىگە ئۇدۇللاپ، يانتۇ ئورنىتـ
ىلىدۇ. سۇ تۈگمەننىڭ ئاستىدىن ئېقىپ چىقىپ كېتىدۇ، چاقپە-

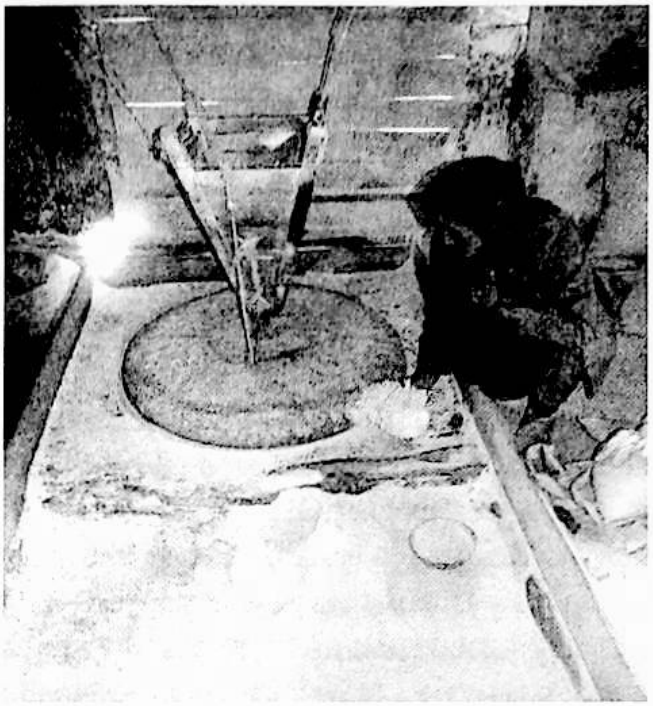

لەك ئورۇنلاشتۇرۇلغان، سۇ ئېقىپ چىقىپ كېتىدىغان بۇ
بوشلۇق «كالا» (‹كا› بوغۇمى سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ)
دەپ ئاتىلىدۇ. تۈگمەن قۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۈستىـ
گە ئۆي سېلىنىپ، تۈگمەن ئۆي ئىچىگە ئېلىنىدۇ. تارتىلغان
ئۇننى يىغىشقا ئاشلانغان قوي تېرىسىنىڭ پارچىسى ئىشلىتىـ
لىدۇ. بۇ «پوستەك» دەپ ئاتىلىدۇ. تۈگمەنچىگە قارىشىپ
بېرىدىغان ۋە تارتىلغان ئۇننى سۈپۈرۈپ يىغىشقا مەسئۇل
بولغان كىشىلەر «پوستەكچى» دەپ ئاتىلىدۇ. كالىنىڭ
چوڭ مۆڭگۈزى ياكى قوتاز مۆڭگۈزى، ئارقار مۆڭگۈزد-
ىدىن بۇرغا ياسىلىدۇ. بۇ خىلدىكى مۆڭگۈزلەرنى تاپالمىغاند-
لار ياغاچتىن ئويۇپمۇ ياسىۋالىدۇ ياكى نوگاي قاپاقتا ياسىـ
ۋالىدۇ. تۈگمەن بىكار قالغاندا، بۇرغىنى چېلىپ، ئەتراپقا بۇ
تۈگمەننىڭ بىكار ئىكەنلىكىدىن سىگنال بېرىدۇ.

تۈگمەن توغرىسىدا مەھمۇد كاشغەرىي «دىۋانۇ لۇ-
غەتىت تۈرك»تە ئاز بولمىغان مەلۇماتلارنى بەرگەن.
«دىۋاندا»: «ئۆگۈت» سۆزىگە: «بۇغداي ۋە شۇنىڭغا
ئوخشاشلاردىن ئۇن تارتىش» دەپ؛ «ئۆگۈتچى» سۆزد-
گە: «ئۇن تارتقۇچى، تۈگمەنچى» دەپ؛ «ئىتەگۈ» سۆ-
زىگە: «تۈگمەندە ئۈستىگە ئايلانغۇچى تاش ئورنىتىلغان
ياغاچ قولاق، ئۇننى يىرىكرەك تارتماقچى بولغاندا، بۇ
قولاقنىڭ ياردىمى بىلەن تاش بىر ئاز كۆتۈرۈلىدۇ،
يۇمشاق تارتىش زۆرۈر بولغاندا، تۈگمەن تېشى بۇ
قولاقنىڭ ياردىمى بىلەن بىر ئاز تۆۋەن چۈشۈرۈلىدۇ»

دەپ؛ «قوغۇش» سۆزىگە: «قوغۇش، قوش، نور، تەگرىمەن قوغۇشى: تۆگمەن نورى» دەپ؛ «سىبەك» سۆزىگە: «سۆۋەك، تۆگمەننىڭ كېنى، تۆگمەن تېشىنى چۆرگىلىتىدىغان تۆمۈر» دەپ؛ «تۆگمەن چاقى، چىغرىق، چاقپەلەك، يېپەك ئېگىرىدىغان چاق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش غالتەكلەرمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ» دەپ تەبىر بېرىلگەن. بۇلاردىن بىز تۆگمەننىڭ خېلى بۇرۇنلا ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

ئەجدادلىرىمىز ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا، يېمەكلىك ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش ئىشلىرى ئۈستىدە كۆپ ئىزدىنىپ، ئادەم بەدىنىگە زىيانسىز پىششىقلاپ ئىشلەش ھۈنەرسەنئىتىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. رايونىمىزغا زامانىۋى پىششىقلاپ ئىشلەش ئۈسكۈنىلىرىنىڭ كىرىپ ئومۇملىشىشى بىلەن، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئۇنلار «زاۋۇت ئۇنى» ۋە «تۆگمەن ئۇنى» دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدىغان بولدى. پىشقەدەملىرىمىز يەنىلا سۇ تۆگمىنىدە تارتىلغان ئۇننى ئەتىۋارلايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبىنى «ئاشقازاننى ئاغرىتمايدۇ، قەۋزىيەت قىلمايدۇ» دەپ چۈشەندۈرىدۇ. بۇنىڭ ئىلمىي ئاساسىنى مۇنداق ئىككى تەرەپتىن چۈشىنىشكە بولىدۇ: بىرى، پىشقەدەملەر: «ئۇن تارتىش جەريانىدا يۇمشىتىش قۇرۇلمىسى قىزىپ كەتسە، ئۇننىڭ رىزى كۆيۈپ كېتىدۇ» دەپ قارايدۇ. شۇڭا بۇرۇنقى دەۋرلەردە قىشلىق ئۇن 9 ـ ئايدىن 11 ـ ئايغىچە بولغان، يازلىق ئۇن 3 ـ ئايدىن 5 ـ ئايغىچە بولغان ھاۋا سالقىن پەسىلدە تارتىلاتتى.

بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان «رىز» ھازىرقى زامان تىلىمىزدىكى «تالا» بولۇپ، ئاشلىقنىڭ تالاسىنى كۆرسىتىدۇ. ئاشلىق تالاسى — ئاشلىق تەركىبىدىكى ئوزۇقلۇق ماددىلىرىنى تۇتۇپ تۇرغۇچى سىستېما بولۇپ، ئاشلىق ئادەم بەدىنىگە كىرگەندىن كېيىن، مۇشۇ تالالار ئارقىلىق بەدەن ئۆزىگە كېرەكلىك ماددىلارنى مۇۋاپىق مىقداردا قوبۇل قىلىپ، كېرەكسىز ماددىلار ۋە زىيادە ئوزۇقلۇقنى چىقىرىپ تاشلايدۇ. ئاشلىق تالاسى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىسا، بۇ خىل تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇپ، ئاشلىقنىڭ يېپىشقاقلىق دەرىجىسى ئېشىپ كېتىدۇ ـ دە، ئاشلىق ھەزىم قىلىش ئورگانلىرىغا يېپىشۇۋېلىپ، بەدەن ئۆزىگە كېرەكلىك ماددىلارنى تولۇق قوبۇل قىلالماي، كېرەكسىز ماددىلارنى قوشۇپ قوبۇل قىلىش ۋە مەجبۇرىي قوبۇل قىلىش ئەھۋالى يۈز بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئادەمدە سەمرىپ كېتىش، قەۋزىيەت ئالامەتلىرى كۆرۈلگەندىن سىرت، كىراخمال ماددىسىنى ئېھتىياجدىن ئارتۇق قوبۇل قىلىش سەۋەبىدىن، قان تەركىبىدىكى شېكەر ماددىسى ئېشىپ كېتىش، ماي ماددىسى ئېشىپ كېتىش، ئېغىر بولغاندا دىيابېت، قان قويۇقلىشىش، قان بېسىمى ئېشىپ كېتىش قاتارلىق كېسەللەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئۇن تارتىش زاۋۇتى مەشغۇلات جەريانىدا قىزىپ كېتىدۇ، يېڭى تارتىپ چىقىرىلغان ئۇنمۇ قىزىق بولىدۇ. بۇ قىزىقلىق ئاشلىقنىڭ تەبىئىي تالاسىنى بۇزۇپ تاشلايدۇ ـ دە، ئۇننىڭ يېپىشقاقلىق دەرىجىسى ئېشىپ كېتىدۇ. سۇ تۆگمىنىنىڭ ئاستىدىن سۇ ئېقىپ تۇرغانلىقى ۋە ئاستى تاشقا سۇ ئۇرۇلۇپ تۇرغانلىقى سەۋەبىدىن، تۆگمەن تېشى تومۇز ئىسسىقلاردىمۇ بەك قىزىپ كەتمەيدۇ. سالقىن پەسىلدە تارتىلغان ئۇننىڭ تالاسى تېخىمۇ ياخشى ساقلىنىپ قالىدۇ. 20 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرى توك بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان تۆگمەنلەر بارلىققا كەلگەندى. بۇنىڭ بىلەن تۆگمەن «سۇ تۆگمىنى» ۋە «توك تۆگمىنى» دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلدى. بۇ خىل تۆگمەننىڭ ئومۇمىي قۇرۇلمىسى سۇ تۆگمىنى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، پەقەت ئوق ـ ئېلېكتر موتور ياكى دىزېلموتور بىلەن ئايلاندۇرۇلىدۇ. لېكىن بۇ خىل تۆگمەننىڭ تېگىدە سۇ بولمىغاچقا، تاش قىزىپ كېتىپ، ئۇن ياخشى چىقماسلىق مەسىلىسى ھەل قىلغىلى بولمىدى. بۇنى ئاز دەپ، زىيادە قىزىپ كېتىش سەۋەبىدىن تاش پارتلاپ كېتىپ ئادەم ئۆلۈش، زەخىملىنىش ھادىسىلىرى يۈز بېرىپ، ئومۇملىشالماي ئىستېمالدىن قالغانىدى.

دېمەك، سۇ تۆگمىنى — ئەجدادلىرىمىز ئەقىل ـ پاراستىنىڭ جەۋھەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئادەم بەدىنىگە زىيانسىز يېشىل يېمەكلىك پىششىقلاپ ئىشلەش ھەم ئېنېرگىيە تېجەش قۇرۇلمىسىدۇر. بۈگۈنكى دەۋردىكى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى تۆگمەن ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. لېكىن بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، سۇ تۆگمەنلىرى ئازلاپ يوقىلىش گىردابىغا بېرىپ قالدى. پەرزەنتلىرىمىز تۆگمەننىڭ نېمىلىكىنى، قانداق قۇرۇلما ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ، بۇ جەددىي قوغدىۋېلىشقا تېگىشلىك قىممەتلىك مىراستۇر.

(ئاپتور: كېرىيە ناھىيەلىك مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە ئىدارىسىدە)

«مىراس» ژۇرنىلىغا مۇشتەرى بولۇڭ

ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن!

«مىراس» ژۇرنىلى «مەملىكەت بويىچە 100 نۇقتىلىق ژۇرنال»، «مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سىپىدىكى قوش ئۈنۈم ياراتقان ژۇرنال»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەن تۈردىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال»، «شىنجاڭ 2 - نۆۋەتلىك مۇنەۋۋەر ئىجتىمائىي پەن ژۇرناللىرى مۇكاپاتى»غا ئېرىشكەن ژۇرنال بولۇپ، سەھىپىلىرىنىڭ رەڭدارلىقى بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىپ كەلدى. ژۇرنىلىمىزدىكى «ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى» سەھىپىسىدە ھەرخىل تېمىدىكى نادىر ئىلمىي ماقالىلەر، «ئادەت قېرىماس» سەھىپىسىدە خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەل ئۆرپ - ئادەتلىرى، «بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا» سەھىپىسىدە ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ ئەقىل دۇردانىلىرى جۇلالىنىپ تۇرىدىغان ھېكايەتلەر، «يىلتىزسىز دەرەخ بولماس» سەھىپىسىدە خەلقىمىزنىڭ ئوبرازلىق تارىخىي كەچمىشلىرى بىلەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەسەپ يىلتىزىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەپسانە - رىۋايەتلەر، «كۆلكە — جان ئوزۇقى» سەھىپىسىدە قىزىقارلىق لەتىپە - يۇمۇرلار، «ئايدىڭ كېچىلەر» سەھىپىسىدە ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ پاك ئىنسانىي سۆيگۈ مۇھەببىتى كۈيلەنگەن سۆيگۈنامىلەر، «ساقلىقىڭ — شاھلىقىڭ» سەھىپىسىدە خەلقىمىزنىڭ ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى ۋە سالامەتلىك ھەققىدىكى ھېكمەتلەر، «مىللىتىم ساپ بولسۇن دېسەڭ، ئىشنى ئائىلەڭدىن باشلا» سەھىپىسىدە پەرزەنتلەرنى دانا ۋە ئەخلاقىي رەنالاردىن قىلىپ تەربىيەلەش توغرىسىدىكى ئۆگۈت - بىلىملەر، «چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى ئۇيغۇرلار» سەھىپىسىدە چەت ئەللىكلەرنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى، «دۇنياغا نەزەر» سەھىپىسىدە چەت ئەلنىڭ ئىلغار مەدەنىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ.

قىسقىسى، «مىراس» ژۇرنىلى ئاۋامغا جاھاننامە، ئالىملارغا بايلىق، ئاشىقلارغا ۋىسال، ئاتا - ئانىلارغا مەسلىھەت، پەرزەنتلەرگە ئىنساپ، قىزلارغا شەرم - ھايا، يىگىتلەرگە غۇرۇر، بالىلارغا ئەقىل - پاراسەت، ئاغرىقلارغا شىپا، ئاجىزلارغا ئۈمىد بېغىشلايدۇ!

بىز سىزلەرنىڭ ژۇرنىلىمىزنىڭ 2011 - يىللىق سانلىرىغا مۇشتەرى بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان تەۋەررۈك مىراسلىرىمىزنى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈپ بېرىش يولىدا ئىشلەۋاتقان جاپالىق خىزمىتىمىزگە يېقىندىن يار - يۆلەكتە بولۇشىڭىزلارنى ئۈمىد قىلىمىز، ژۇرنىلىمىزنىڭ مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65 — 1130\1

خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 — 3829

پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 58 — 60

تېلېفون نومۇرى: 0991 — 4554017

E-mail:miras uyghur @126.com

ژۇرنىلىمىزنىڭ يىللىق باھاسى 36.00 يۈەن، يەككە باھاسى: 6.00 يۈەن

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

ياش رەسسام ئابلەت ئوسمان
ماي بۇياق رەسىملىرىدىن

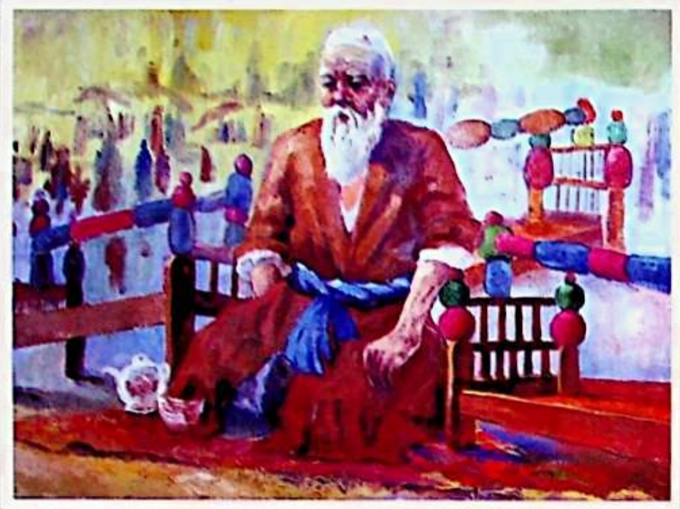

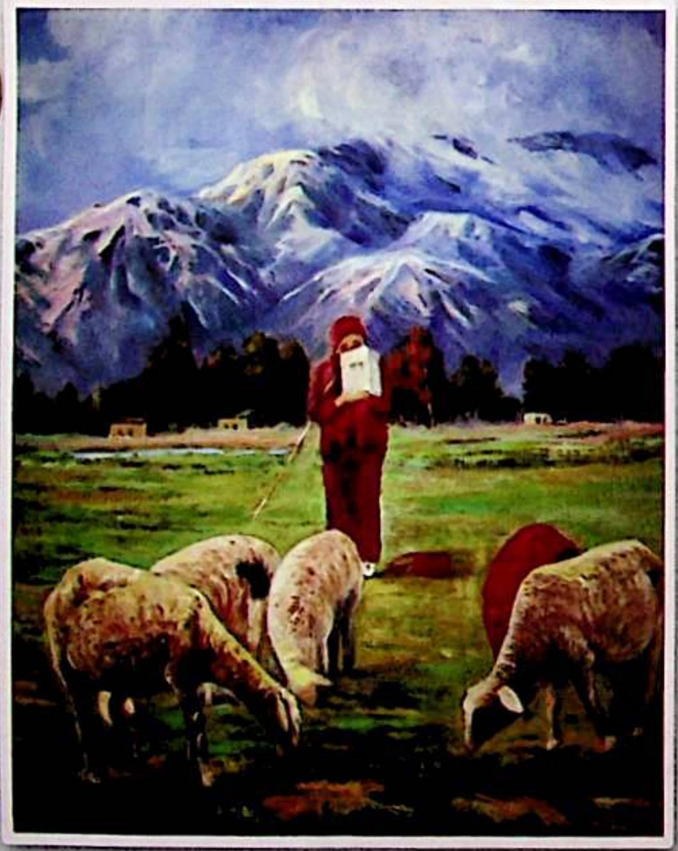

主管:新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
编辑出版:《美拉斯》杂志社(乌市友好南路 716 号文联大楼 14 层)电话:(0991)4554017
传真:(0991)4559756
发行:乌鲁木齐市邮局
订阅:全国各地邮局
国内统一连续出版物号:CN65—1130/I
国际标准连续出版物号:ISSN1004—3829
代号:58-60 广告许可证号:6500006000040
E-mail:mirasuyghur@126.com
海外发行代号:1130BM
国外发行:中国图书进出口总公司
印刷:新疆日报社印务中心
邮编:830001 定价:6.00 元
CHINA NATIONAL PUBLICATIONS
IMPORT & EXPORT(GROUP)CORPORATION
16Gongti E.Road, Chaoyang District, P.O.Box88, Beijing 100020, PR China
E—Mail:exprt@cnpiec.com.cn or library@cnpiec.com.cn
Fax:0086-10-6563069 Tel:0086-65856781 0086-10-65004552

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 - نومۇر،
14 - قەۋەت Tel: 0991- 4554017 Fax :0991-4559756
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65- 1130 /I
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 - 58 باھاسى: 6.00 يۈەن
پوچتا نومۇرى: 830001
E – mail: mirasuyghur@ 126. com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى:1130BM
ئېلان ئىجازەتنامە نومۇرى:6500006000040